

EX LIBRIS

K. RAUD

WILLEM REIMAN
PATRIAE IN/ERVIENDO CONSUMOR

B 1800.

B. 1800.

„POSTIMEHE“ KIRJAKOGU

EESTI KULTURA IV

KORRALDANUD W. REIMAN

„Postimehe“ kirjakogu

Eesti Kultura

IV

Korraldanud

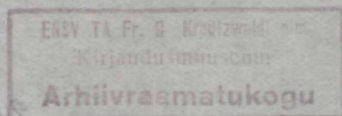
W. Reiman

Jurjewis 1914
„Postimehe“ kirjastus

Дозволено военною цензурою. — Юрьевъ, 23 декабря 1914.

Cesti Kirjastuse-ühisuse „Postimehe“ trükk, Jürjewis.

79536

Eesti armuilmast.

Eessõna asemel.

Tegewas sõjawäes, 26. augustil 1914.

Kolm aastat tagasi tahtsin oma noorele naesele sündimisepäewaks midagi kinkida. Kirjutasin siis üles, mis Eesti armuelu kohta tähele pannud, wanade inimeste, iseäranis oma ema käest kuulnud olin; lugesin raamatud läbi, mis kuidagi seda küsimust puudutasid, astusin kirjawahe- tusesse meestega, kellest arwasin, et nad Eesti rahwaelu tunnewad.

Töö sai walmis. Ta oli täitsa intimne, sest ta oli ainult ühe inimese jaoks kirjutatud. Töötamine ise awas uued waated. Kõigepealt sai kolm asja selgeks:

1. Eesti hingeelu uurimine, niipalju kui see armu- elusse puutub, on täitsa söödis põld. Siin ei ole midagi ära tehtud; isegi niisugused mehed, kes oma ameti poolest asjaga peaksid tuttawad olema, käiwad nagu pimedas metsas ümber.

2. Weel on wõimalik rahwa keskel huwitawat mater-jali koguda, sest wanu inimesi, kes teoorjuse aega mäle-

tawad, on veel elus ja nii mõnelgi wanal inimesel on jutustused endisest elust meeles.

3. Eesti endine armuilm seisab kättesaamata aatelises kõrguses. Ma ei tunne ühtegi rahwast, kes sugulises karskuses nii kõrgele oleks tõusnud. Kui sellele seisukohale asuda, et suguelu arenemine rahwa sisemisest kulturast tunnistust peab andma, siis on meie Eesti rahwas kulturaliselt wäga kõrgel seisnud. Ta on maailma kulturasalwe niisuguse warandusega rikastanud, millest üleüldiselt aimugi ei ole.

Eesti endise armuelu kohta on aga haritud ringkondades hoopis teistsugune arwamine. Saksa õpetajate waade, kes meie rahwaelu oma mõõdupuuga mõõtsid, on siin niisamuti veel maksmas, nagu ta aastat 75 tagasi Eesti rahwalaulu kohta maksis. Teiselt poolt tulewad inimesed, kes endid harituks tahawad pidada, kes aga ei oma rahwa hingeelu ega suguelu hingelise arenemise lugu sugugi ei tunne, hariduse ja kultura nimel mitmesugust sugulist wabadust nõudma. Nemad ei märka aga, et see, mis nemad jutlustawad, muud ei ole, kui wõõra, iseäranis Wene armuelu pookimine Eesti tüwe külge. — Loomuwastane nähtus, sest kes seda enne on kuulnud, et vähem wäljaarenenud liik hästi arenenud tüwe otsa poogitakse. Wene armuelu on oma ajaloolise arenemise poolest Eesti omaga wõrreldes kahtlemata alles nooremal arenemise-järgul. Slaawi hingeelu arenemine on hoopis teist teed käinud, kui põhjamaade oma. Edwistamine uue aja „kultura“ Prantsuse naese idealiga on aga lausa mahakiskuw töö. Sest Prantsuse armuelu kannab, niipalju kui see ennast uudses kirjanduses awaldab, täielikka kidunemise ehk degeneratsioni tundemärka.

Et ma aga kedagi ei teadnud, kes oleks võinud Eesti armuelu arenemise küsimuse kohta lähemat selgust muretseda, siis katsusin, niipalju kui jõud lubas, ise selle küsimuse kallal tööle hakata, materjali koguda, seda küsimust selgitada, tema vastu huwitust äratada ja materjali kogumisele teisi õhutada. W. Reiman hakkas pikema kirjawahe- tuse puhul tulisemaks tagaõhutajaks. Ta andis wanade raamatute nimekirja, kus küsimuse kohta midagi leidis. Cand. Sildnik oli hea mees ja muretses ülikooli raamatu- kogust raamatud kätte. Ja waba silmapilgu pühendasin wanade inimestega jutuajamisele, keda ma ümberkaudu üles otsisin. Kuna ma korjatud rahwalaule, mis Hurti ja Museumi kogus on, tarwitada ei saanud, pidin ise pulma- laulusid üles kirjutamas käima. Astusin kirjawahetusesse Soome asjatundjatega — Dr. Hämäläise ja J. Lukkarisega. Häid näpunäiteid andsid ka prof. Krohn ja mag. Soikkeli. Küsimusega üleüldiseks tutvustamiseks muretsesin hulga raamatuid. On õige häid põhjalikka töösid. Ainult tuline kahju, et Inglise keelt ei mõista. Sest Inglise uurijad on just armuelu hingelise ja ühiselulise külje peale iseäralikku rõhku pannud, kuna Saksa teadusemehed enam asja wälimise koore küljes ripuwad.

Kolmeaastase töö järele sain nii kaugele, et kirjatöö esialgselt walmis on. W. Reiman soowis teda tungiwalt Eesti Kulturile. Saatsin töö temale näha. Kaugemale ma aga ei saanud, kui et ma W. Reimani näpunäidete järele mõned parandused kokkuseades ette wõtsin, sest kätte tuli mobilisatsioon. Saatsin töö uueste W. Reimani kätte, kes ta nüüd Eesti Kulturile ära on andnud.

Oma kirjatöös võisin ma üksikuid küsimusi ainult puudutada, sest paljud neist on nii rasked ja sügavad, et nad asjatundjate uurimist nõuavad.

Ta on peaaegu esimene töö Eesti keeles sellel põllul; sellepärast on iseenesest mõistetaw, et tal suured puudused peawad olema. Ma olen aga tema kallal olnud täie hingega ja armastusega. Ta on mulle väga südame külge kaswanud. See pidi alles esimene samm olema, sest terve väljawaade oli ees. Kui elu ja terwist jätkub, siis katsun teda jätkata. Nüüd tuleb aga selle võimalusega rehkendada, et teised teda jätkama peawad.

Ta su töö eest on mul aga käes — W. Reimani kiri, mis ta mulle pärast kirjatöö läbilugemist saatis.

M. Raud.

1. Häbenemine.

Põltsamaa õpetaja August Wilhelm Hupel kirjutab aastal 1777, et eestlased jälkust ei tunne ega neil Saksa häbelikkust ei ole. „Nad on kõigi silmi ees alasti. Naesterahwad, ka neiud, käiwad põllul ja kodus särgiwäel. Kõige paremal juhtumisel on neil midagi seeliku sarnast ümber. Särk katab rinda ainult poolest saadik. Saunast lähewad nad alasti wälja jahutama, kus wanemad naesterahwad tihti wõhiwõõraste meesterahwastega juttu ajawad, ilma et nad häbeneksid ehk mõnda kehaosa warjaksid. Suwel tulewad naesterahwad kiriku tihti särgiwäel, mida ainult pikk kuub katab. Palawa ilmaga heidab mõni kuue ära ja jääb särgiwäel istuma.¹⁾“

Sedasama tõendab Johann Christoph Petri a. 1802: „Suwel ja talwel käiwad nad häbita ja kartuseta üheskoos saunas wihtlemas ja jões suplemas — ja ei mõtlegi teineteise eest oma alastiust warjata. Neil ei ole seda mõtetki, et siin midagi wiisakuse wastast on. Kodusel töö ja suwel põllu peal ei ole naestel ja tüdrukutel muud seljas, kui jämedad ja tihti katkised särgid, mis waewalt üle põlwe ulatawad ja wõõga ümber on seotud. Õhukese seeliku, mis neil mõnikord ümber on, tõstawad ehk seowad

1) Topographische Nachr. über Lief- und Estland. 1777. II. 166.

nad eest kõrgele üles. See kõik ei ole just kohane, et häbelikkust edendada. ¹⁾“

Et eestlased wanast alasti ihu kui ka tema üksikuid osasid ei häbenenud, on üleüldiselt tuttaw. Pildid, mis Hupeli ja Petri kirjeldused silmade ette maaliwad, ei ole wõõrad ega wõõrastawad. Sedasama wõiwad wanad inimesed oma nägemise järele jutustada.

Naesterahwaste ja meesterahwaste ühine saunaskäimine on paiguti alles kahe-kolmekümne aasta eest kadunud. Leiame kohtasid, iseäranis mõisates, kus seda weel praegu ette tuleb, näit. Pärnu rannamaal. Pärnu ja Lääne rannamaal on saunu üleüldse wähe. Seal wiheldakse rehetoas. Kuna wanast rehetoad ühtlasi elutoaks olid, kohati weel praegugi on, siis ei ole sugude wahel wihtlemise juures kerge waheseinu teha. Mitmes kohas on weel wiisiks, et saunas olijad wäljas jahutamas ja pesemas käiwad. Seda teewad niihästi meeste- kui ka naesterahwad. Kui naesterahwad saunas on, wiiwad meesterahwad neile wett järele ja naesterahwastel tuleb tihti meestele sauna seda ehk teist asja wiia. Meest-naist käiwad pea igalpool üheskoos saunas.

Särgiwäel heina tegemist ja rukki lõikamist tuli weel aasta kolmekümne eest ette. Nüüdki tehakse suwel kergis riidis tööd. Maa-neiud ja -naesed paljaid jalgu ja käewarsi ei häbene. Kui palju paljast ihu nähtawale wõib tulla, seda määrab töö iseloom. Rannamail, kus ka naesterahwad meestega merel käiwad, on kaks isesugust häbenemiseseadust, teine mere, teine kuiwa maa jaoks. Ka noortel neidudel tuleb wööni wette minna, kusjuures riided harilikult üles wõetakse. Neiud käiwad wõõraste meesterahwaste ees meres suplemas, lasewad meestest endid laewa aidata, roniwad masti otsa jne. Niipea kui aga maale tullakse, on kõwa häbenemiseseadus jälle maksew. ²⁾

1) Ehistland und Ehsten. 1802. II, 32.

2) J. Sõstri teated Palmse rannast.

Wanast oli saunaskäimise wiis järgmine. Kõige pealt läksid sauna mehed, siis naesed lastega ja kõige lõpuks tüdrukud, kes sellepärast wiimasteks jäid, et nad talitamise pärast kõige hiljem wabaks said. Naesed ei hakanud senni ootama, kunni mehed wälja tulid, waid niipea kui ruumi sai, läks uusi saunalisi juure. Sauna mindi selle järele, kuidas töö lubas. Saunas käimise wiis ei olnud igalpool ühesugune. J. Sõster jutustab: „Ilumäel (Wirumaal, Kadrina kih.) oli wanemal ajal, nii 1850. a. ümber, wiisiks, et noored tüdrukud saunas meeste selga käisid pesemas. Tüdrukud olid saunas kergelt riides: särgi ja seeliku wäel. Meeste selja pesijaks saadeti sauna ikka pere tublim tüdruk ehk peretütar. Oli peres teenija-tüdruk ja peretütar, siis tõi teenija sauna kõõgist wett, kuna peretütar selga pesi. Teenija aitas ka karjapoiste ja nooremate sulaste selga pesta. 1900. aasta ümber tüdrukud enam meeste selga pesemas ei käinud, küll aga wiisid nad meestele sauna wett, ka siis, kui mehed juba alasti olid. Wanemad naesed, kui neil aega jatkus, käisid meeste selga pesemas.“ Puhjas käisid wanast naesed meeste päid pesemas.

On kohte, kus ühine saunaskäimine nii kaugele minewiku hõlma on jäänud, et teda enam ei mäletata. Nende kohtade hulka käiwad näituseks Wändra ja Aliste kihelkond. Preester K. Usstaw tõendab¹⁾, et setukestel ühist saunaskäimist praegu ei ole ega seda ka waremalt ei olewat ette tulnud.

Mehed ei armastanud naestega seltsis sauna minna. Mitte, et naisi oleksid häbenenud. Põhjus oli teine, sest ei mindud sauna ka mitte pärast naisi. Öeldi, et naesed leili ära rikuwad. Pr. W. Sõster (sünd. Falkenberg) jutustab: Sangaste Unikülas ühiselt saunas ei käida ega ole ka ennemalt käidud. Naesterahwad wõiwad meestele sauna wett järele wiia ja saunas riidis olles lühemat aega wiibida, kui mehed wihtlewad, aga alasti ei tohi nad ennast wõtta,

1) Erakiri.

sest mehed seda ei luba. Seda tegemast keelab rohkem mõni wana usukomme kui alasti oleku häbenemine. Nii kõneles Kadri Falkenberg: „Kord oli Rein laupäewa õhtul kaua kodust ära linnateel. Ma ei läinud teistega ühes sauna, waid ootasin teda koju, et siis üheskoos sauna minna, mehele wett kätte anda ja tema selga pesta. Läksime ka ühes sauna. Wanamees läks lawale ja mina tahtsin ennast pesema hakata; wanamees ei lubanud seda ja ütles, et tema siis saunast wälja läheb. Mina ei tahtnud sest hoolida, aga wanamees sai kurjaks, nii et ma enese uueste riidi panin ja ootasin, kunni ta enese ära pesi. Siis hakkasin mina pesema ja wanamees ootas mind niikaua saunas. Meie kumb kumbagi ei häbenenud, aga wanamees mind enesega ühes pesta ei lasknud. Pärisin Reinult selle kohta seletust. Tema ütles: „See oli wana komme, et mehed ja naesed seltsis saunas ei pesnud, ja mina ei tahtnud ka sellest kombest taganeda. Muud usku ma selles asjas ei tea, aga mehed käisid saunas ikka enne naisi“. Mõned mehed olnud nii kanged wanast kombest kinni pidama, et kui nad pärast naesterahwaste saunas-käimist koju tulnud, siis enam sauna ei läinudki. Naesed „rikkunud“ leili ära, et meestel enam ei sündinud wihelda ega pesta. Muidu pole need mehed naesterahwaid rohkem häbenenud, kui teised mehed ¹⁾. Kui riidis naesterahwas meeste wihtlemise ajal sauna läinud, siis pole ta leili „ära rikkunud“. Seletust selle nähtuse kohta saame Jakob Liiwi tähelepanekutest: ²⁾ „Kodawere nurgas, kus mina kasvasin, naesterahwad ja meesterahwad üheskoos saunas ei käinud. Meesterahwad kartsid naeste „kuuhaigust“ nagu surma. Arwati neist silma- ja kõiksuguseid muid haigusi omandawat.“ ³⁾

1) Linnaelu lödwendas wana kommet. 40 a. eest wihtlesid ka Wiljandi ja Pärnu odawates n. n. üleüldistes saunades mõlemad sood üheskoos ja pesid täieste segi. Toimetaja.

2) Erakiri.

3) Naesterahwaste kuuriiete kartus on üleilmaline. Mõni rahwas on terve rea eraldamise- ja puhastamiseseadusi elule kutsunud. Selle

Saun oli püha, nagu kirik. Tühja sauna kardeti, nagu tühja kirikutki. Ta pidi tontide ja waimude eluase olema. Wihtlemisel oldi saunas tõsine ja waikne. Lastele keeldi wallatused kõwaste. Sauna minnes terwitati: „Jumal sauna,“ weneusulised löid risti ette. Kuidas sauna Eesti rahwaluule ülistab, sellest kirjutab R. G. Kallas pikemalt. 1)

Saunas ei olnud eestlane ja soomlane iial päris katteta: niuete ees hoidis ta wihta ehk kätt. Ilma selleta teiste hulgas saunas olla peeti wiisakusewastaseks. Olen mitmelt wanalt inimeselt, kui küsisin, kas naesterahwad ei häbenenud ühes meesterahwastega saunas olla, wastuse saanud: „ei mõistnudki nagu häbeneda.“ Rahwas elas puhast ja kasinat elu. Alasti ihu ei äritanud meeli. Ei olnud tarwidust häbeneda.

Sellepärast on loomulik, et nende ees, kes alasti ihu peale teistsuguse pilguga waatasid, häbenemine tarwilik oli. Ja A. W. Hupel tõendabki: „Talupoeg ei ole mitte päris ilma häbelikkuseta. Wõõraste, iseäranis sakste wastu, näitab ta seda enam üles, omade wastu vähem.“

Wanad inimesed tõendawad ühest suust, et wanast noored palju häbelikumad olnud, kui nüüd. „Minu noorepõlwele olid tüdrukud palju häbelikumad kui nüüd. Kui mõnikord külalised juhtusid tulema, siis ikka jooksi me uksest välja: oli nii kangeste nagu häbi, mis õige poiste ees seista.“

„Naesterahwad olid hoopis häbelikumad kui praegu. Kes seda enne nägi, et poisid ja tüdrukud nii teineteise küljes rippusid, kui nüüd. Wõi kui seda ette tuli, siis nii salaja, et seda keegi ei pidanud nägema.“ „Magasime küll poistega ühes, aga päewaajal häbenesime kangeste ja ei julenud nende ees silmigi üles tõsta.“ Üleüldine otsus on, et wanast neiud ei julenud poiste otsa waadata,

kartusega wõime järgmist nähtust seletada: Wigala ja Märjamaa pool ei pestud meeste- ja naesterahwa pesu iial ühes, waid ikka lahus. Wigalast pärit olewad perenaesed peawad sellest ka wõõrsil kinni.

1) Perekonnaraamat lhk. 198—202.

ehk kui seda tegid, siis ainult wargsi. Mida armsam poiss neiu ole, seda enam ta teda awalikult häbenes.

Mõnes nurgas läks häbelikkus halpuseks. Ranna-Läänemaal ei julge paiguti neid külas, iseäranis, kui rohkem inimesi koos, süüa. Wõetakse mõni suutäis ja jookstakse hulgani minema. Paarkümmend aastat tagasi pöörsid nad süües ikka näo nurga poole; laua alla wahitakse nüüdki süües. Wist on see wiis wanast laialisem olnud. Et noorik pulma esimesel päewal, kui ta peigmehekoju toodi, enne palagi suhu ei pistnud, kui öösel, põhjaneb wist ka häbenemise peal.¹⁾

„Tüdrukutelt nõutud wanast kanget tagasihoidlikkust ja häbelikkust. Pulmade ja jootude peale pole neid ühes wõetudki. Neid olnud nii häbelikud, et poisid nende nägu enne õieti pole näinud, kui alles naesepõlwes.²⁾

2. Ehal ja õitsel.

„Noremad meeste ja naesterahwas ei pea ialge roppo ja rummala sannaga ehk roppo kolwotuma mängimissega teine teisega nalja heitma. Ei nemmad pea ka koddo egga teo paikas ehk te peäl seggamine maggama, nagu ristimata murjanid tewad. Sest et nisugusse rummala wisi pärrast jo woera made sees meie ma rahwast wäga teotakse³⁾.“ See Kandle eraõiguse (antud 1801—1804) paragrahw keelab tüdrukute ja poiste ühesmagamist. Ta põhjendab keeldu kahel wiisil. Saksa keeles on öeldud: „See käib kõlbuse wastu ja on häbiasi“ — „weil dieses die Sittlichkeit verbietet und eine Schande ist“. Eesti keeli öeldakse, et see wiis meie rahwa wäljamaal halwa nime alla wiib. Pilt, mis tüdrukute ja poiste ühesmaga-

1) J. Sauli teated Kodawerest.

2) A. Peterson Uue-Wändrast.

3) Die private Bauerrechte für die Gebiete Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemägi. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XVII, 310.

mise põhjal wõõrsil meie rahwast saadi, ei olnud meelitaw. Chr. Petri, kes meie maad seitse aastat tundma oli õppinud, kirjutas raamatus „Ehstland und Ehsten“ II, 31 (1802): „Kiimalus on eestlaste keskel walitsew ebawoorus. Nad orjavad teda wäga ja wast enam ja tooremal kujul, kui ükski teine Europa rahwas... Rahwal on palju wõimalikusi kasinusetä elu elada. Kergus, salaja teineteisele ligineda, terwe nende liiderlik eluwis, wähe häbi, mis sellega ühendatud — kõik see annab ebawoorusele toitu. Ja kas see ime on, et sarnased asjad tihti ette tulewad, kui tüdrukud ja poisid ilma wahita, ühes toas, heinaküünis, tihti nendesamade õlgede peal nagu paradisis lamawad... Iseäranis wallalised inimesed orjavad ilma kartuseta Venust. Tüdrukut poisi kaenlast leida ei ole neil häbiasi. Nad ütlewad, see olewat komme ja siin ei olewat midagi halba... Mõned, iseäranis elatanud piigad, peawad seda häbiks, kui nad nii põlatud on, et ükski poiss nende juures ei ole maganud. Ja mõni wõtab, et mitte põlgtuse ja naeru alla langeda, kõik oma osawuse kokku, et poissi ööseltsiliseks saada, nii et teised wõiksid ütelda: „Näe ommeti, temal on ka oma armuke!“ Üleüldse on lihalik ühendus nende wahel nii tähtsuseta ja tühine asi, et nad sellega ka teiste juuresolekul walmis saawad, kui neil ainult oma suguwendadega tegemist on ja mitte wenelaste ehk sakslastega.“

Petri kirjeldus on näituseks, mis siis wälja tuleb, kui wõõra rahwa kombeid selle mõõdupuuga mõõdetakse, mis oma rahwa jaoks kohane on. Materjal, mida kirjeldus ette toob, on õige, õiged ei ole aga järjeldused selle materjali põhjal. Eesti rahwal ei olnud tüdrukute ja poiste ühesmagamine ja liiderlik elu mitte üks ja seesama. Ei käinud ühesmagamine kõlbulise elu nõuete wastu ega olnud häbiasi.

Wanast oli noorelrahwal tõeste palju wõimalust „teineteise kõrwal, läbisegi nagu paradisis“ magada. See ei käinud rahwa kõlbulise tunde wastu, sellepärast ei püütud teda ka warjata.

Te ol olles tuli ööseks mõisa jääda. Magamiseaset pidid nad omale ise otsima. Magati, kus sai, küünis ja lakas, tihti ka palja maa peal lahtise taewa all. Kõik magasid üheskoos. Poisid heitsid tüdrukute kõrwa. Asjata oleks olnud neid ära tõrjuda, sest ei olnud seal ühtegi korda ega walitsust. Kuid tüdrukud ei teinudki seda. Eks ole ükskõik, kes kõrwal magab. Olid ju kõik wäsinud ja tapetud tööorjad. Ja kauaks seda magamiseaega oli. Waewalt saad silmad kinni, kui jälle üles aetakse. Isegi Hupel tõendab, et tööinimesed teol nii ära wäsiwad, et nad ainult tahawad magada ja himude peale ei mõtlegi. Tüdrukud said niiwiisi sojemaid magamiseriideid. Neid muidugi mõisast ei antud. Ei olnud neid ka kodust kaasa tuua. Tuli oma riietega leppida. Naesterahwa riided olid harilikult ikka kehwemad. Sellepärast otsisid tüdrukud meeste kasukate alt sooja, kuna nad oma riided alla laotasid.

Õitsel käidi hobuste söötmise pärast. Heinamaad ja karjamaad olid metsast laastamata. Heinu saadi wähe, hobustele ei olnud kodu midagi ette anda. Sellepärast aeti hobused ööseks metsa ehk karjamaale. Wahtideta ei tohitud neid jätta, sest hunta sigis palju. Õitsekohad olid külast kaugel. Igale hobusele saadeti inimene kaasa. Karjamaad olid ühised, sellepärast oli ka õits ühine. Terwe küla noorsugu käis öösel wäljas. Seal palju magada ei saanud: Maadeldi, mängiti, lauldi, tehti nalja, aeti juttu. Hommiku eel said silmad kinni.

Mõnes kohas käisid ainult meesterahwad õitsel (Pärnu ümbruses), teistes oli see ka tüdrukute amet (Helmes ja Alistes). Siin oli õitselemine igatsetud lõbu.

Helmes kujunes õits järgmiselt¹⁾. Kohe peale Jüripäewa hakati hobusid õitsele ajama. Iga poiss läks oma hobusega. Naesemeestest sulaste ja popside hobused jäid tüdrukute hooleks, sest naesemehed õitsel ei käinud.

1) Hendrik Rosenbergi teated.

Wabatahtlikult läksid kaasa poisikesed. Igal külal olid oma õitseplatsid. Esimesed kohaletulijad ootasid ja huiklesid, kunni kõik kohale jõudsid. Õhtul kajas terwe mets huiklemisest. Oli õits koos, pandi hobused kammit-sasse. Igal õitseringil oli oma õitsewanem, harilikult mõni mõistlik poiss. Pärast kokkujõudmist andis see käsu, et poisikesed hagu ja tüdrukud leheseid peawad tooma. Tehti tuli maha. Peale tuule tule ümber tehti lehestest hobuseraua kujuline magamisease. Päits tehti väljapoole, jaluts tule poole. Kui ase walmis, tahtsid tüdrukud metsa põgeneda. Seda teha lasti neid aga ainult laupäewa õhtu. Kui hommiku wara oli tarwis üles tõusta, siis heideti kohe magama. Laupäewa õhtu, kui ase walmis, põgenesid tüdrukud metsa. Seal kogusid nad kuhugi tihnikusse, tegid aseme maha ja heitsid silmakirjaks magama. Kui poistele millegi pärast kätte taheti tasuda, peideti nii ära, et kõik otsimised asjata olid. Kui tüdrukud poiste käest lahti olid jõudnud rabeleda ja metsa jooksid, ei tohtinud poisid neid taga ajada. Terawamatele poiski-kestele anti käsk kätte, järele uurida, kuhu tüdrukud peitsid. Poisikesed läksid silmnäolt põgenejatele järele. Oli peidukoht üles leitud, juhatati poisid sinna juure. Tüdrukud aeti üles ja nad pidid tule juure tagasi tulema. Siin pidid nad paariwiisi magama heitma, ikka ühe riided all, teise omad peal. Kui paarid walmis, astus õitsewanem jalutse otsa ja hakkas tüdrukuid ja poissa paari panema. Tüdruk, kelle riided peal, pidi üles tõusma ja eemale heitma. Tema asemele kutsuti poiss. Nii sai iga tüdruk enesele paarilise. Ühe jättis õitsewanem enesele. Poissa oli ikka rohkem, sellepärast jäi üks osa neist ilma. Kui paarid walmis, astus õitsewanem päitse otsa ja seadis poisid tüdrukute hõlma. Seesama lugu kordus teisel ööl, ainult selle wahega, et iga tüdruk uue poisi sai. Ükski poiss ei saanud kahte ööd järgimööda ühe ja sellesama tüdrukuga magada. Tahtis mõni poiss tüdrukuga tihedamine magada, langes ta naeru alla. Poissi ei pandud oma

talu tüdrukuga iial paari. Ei poiss ega tüdruk tohtinud õitsewanema käsule wastu panna.¹⁾

Alistes (Kaarli wallas) maksis õitsel teistsugune kord²⁾. Pühadeajal jäi hobuste õitseletoomine tüdrukute hooleks. Iga tüdruk sai hobuse, siis ei wõi keegi koju jääda. Tüdrukud olid walgis riidis. Igaühel pidi lina kaasas olema. Poisid läksid tühjade kätega. Õitsel oli mitu ametnikku. „Kilter“ laskis tüdrukuid leheseid tuua, „kubjas“ andis poisikestele käsku hagu kokku kanda. Poisid wedasid metsast noori kaski, mis päitse otsa pandi. Lehestest tehti ase. Siis hakkasid tüdrukud nukku jooksma. Siis jooksid tüdrukud metsa, tegid enesele sinna aseme. Pooled poistest saadeti neid otsima. Tüdrukud toodi tagasi ja iga poiss heitis selle tüdrukuga magama, kelle ta kinni oli püüdnud. Tikud löödi aseme ümber ja riided laotati telgi moodi tikkude otsa. Lasti umbes weerand tundi magada, siis löi „lambur“ kella ja kõik pidid maast üles tulema. Tüdrukud jooksid jälle metsa ja nüüd läks teine pool poissa neid otsima. Kordus seesama mäng.

Kui talud ära jaotati, kadus ühine õits. Aliste Kaarlis on pärast maade kruntidesse ajamist muil õhtutel poisid õitsel käinud, laupäewa õhtuti aga tüdrukud. Neile käinud poisid (wõõrastest taludest) seltsiks. Igas nurgas oli oma õitselkäimise wiis.

Maade kruntiajamisega kadus ühine õitselkäimine. Siis hakkas ehalkäimine hoogu wõtma. Poisid käisid ennegi öösel tüdrukute juures külas. Kuna aga teol ja õitsel iseenesest juba tihti kokku saadi, siis ei olnud nii suurt tarwidust öösel teineteist üles otsida.

Ehalkäimine oli pea igas nurgas ühesugune. Kõige wanema laadi on ta wist setude juures suutnud alal hoida. Preester K. Usstaw kirjeldab seda järgmiselt:

1) H. Rosenberg lisas sellele kirjeldusele juure, et tema ema, kes 73 aasta wanuseks saanud ja hea mälestaja olnud, öelnud, et õits, niikaua kui tema mälestab, ikka niisugune olnud. Teol magamise juures on paarisid niisamuti korraldatud.

2) Lensini teated Kaarli wallast.

„Poiste õõhulkumist tuleb praegu niisama ette kui wanast. Õhtul koguwad külapoised kõik ühte talusse kokku. Sealt minnakse lauluga kuhugi talusse, kust tüdrukuid leidub. Seal wiidetakse üheskoos natuke aega. Üks ehk kaks poissi jääwad esimesesse talusse. Teised lähewad lauluga edasi teise talusse. On aeg koju minna, koguwad kõik poisid jälle kokku ja lähewad lauluga minema. Wäga harwa tuleb ette, et poiss üksinda tüdruku juure läheb, ja seda siis, kui ta tüdrukut oma kindlaks pruudiks peab.“

Kodawerest kirjutab J. Liw: „Ehal käies mindi sinna, kus tüdrukud magasid, aeti juttu, tehti nalja. Mindi edasi. Mõned jäid maha tüdrukute juure. Kellest tüdruk lugu pidas, selle poole pöörati nägu, vähem tähtsam poiss jäi selja taha pikutama; juttu aeti ühiselt. Niisugused selja taha jäetud nimetasid ennast „kesawälja wahtideks“. Tüdrukud, kelle pool poisid hulgani käisid, pidasid ennast kuulsaks, ja ka nende emad kõnelesid uhkustades selle üle. Laupäewa ja pühapäewa õhtul, millal niisugused hulgani ehalkäimised harilikud olid, pesid tüdrukud ennast ja panid selle wastu riidesse. Aluskuued ja undrukud olid tüdrukutel poistega magades ümber, laupäewa õhtu puhas särk, niisamuti ka sitsi- ehk kodukoetud linasest riidest pihik, kõwasti kinni nõõbitud. Oli ka niisuguseid wanemaid, kes ehalkäijaid ei sallinud. Enamaste olid isad rohkem wastu, kui emad. Niisugustele isadele maksti mitmel wiisil kätte. Näituseks tuli üks wanamees ikka paljajalu ja särgiwäel poissa taga ajama. Poisid aga selleks just kära tegidki, et wanameest kiusata. Nad kogusid hulga karuohakaid ja wiisid nad ettekotta. Wanamees jooksis pahas tujus poolalasti karuohakatesse. Siis oli wandumist ja sajatamist enam kui tarwis.“

„Pealtkuulajad said sellest nalja. Puutus aga mõni isa poissi tegelikult, siis käis tema käsi halwaste. Tean lugusid, kus wanker katuse harja peale wiidi, kaew linaluid täis aeti jne. Pala wallas, Kodaweres, weeretasid poisid suure kiwi wabadiku sauna, mida sealt muidu wälja ei

saadud, kui wõeti sein maha. Palju wäiksemaid naljasid ja koerustükka, nagu wiljast läbikäimist ja aiawilja wargust ei peetud ehalkäijatele patuks, waid öeldi: Täkkhobuse pahanduse peale minemisel ega poissmeeste koerustükkidel ei ole trahwi.“

Palmse rannas lähewad poisid ehale harilikult laupäewa õhtu, et jalutada, üheskoos juttu ajada ja nalja tehes aega mööda saata. Hulgale teewad neiud alati ukse lahti ja hulk hoolitseb, et mõni üksik neiule tülinaks ei saaks. Ehalkäimise juures pahategemisi ja riidusid ette ei tohtinud tulla. Majaasjad, ka kaalika- ja porgandipeenrad, peawad terweks jääma. Kes selle üleüldise kombe wastu teeb, seda ähwardatakse karistada ja tublimad nooredmehed heidawad ta eneste hulgast wälja. Neiud on wabad seda enese juure laskma, keda ise tahawad, olgu ta oma küla ehk walla poiss ehk wõõras.¹⁾

Läänemaal oli ehalkäimine niisamasugune: „Laupäewa õhtu, wahest ka pühapäewa õhtu, kogusid poisid kuhugi küla wahele kokku. Mängiti ehk tantsiti. Siis käidi tüdrukuid hulgal waatamas. Seal ei kõneldud aga iial wiisakusewastast juttu ega tehtud kõlbmata nalja. Ühest talust mindi teise, sealt kolmandasse, kunni hommik kätte jõudis. Wahel jäadi hommikul hiljaks. Neid hüüti siis „päewa peetuteks“. Rahwas waatas selle peale kui lihtsa igapäewase asja peale, mida salliti. Mõned üksikud pahandasid, iseäranis siis, kui nende omad pojad ühes jooksid ehk kui tüdrukuid ehk tütreid poisid hulgal waatamas käisid. Kuid kes sellest hoolis. Pidi igatahes täis mees olema, keda kardeti. Pahandajad said kangeste narrida. Juhtus ka seda, et kahe küla poisid isekeskes kisklema läksid. Niisugustes wõitlustes wanast nuga ei tuntud: rusikas ja wemmal aitasid küll.“²⁾

1) J. Sõsteri teated.

2) J. Treumann Wirtsust.

Rahwas pidas ehalkäimist õigeks ja korralikuks ¹⁾ nähtuseks. Poeg wõis laupäewa õhtu täie õigusega wälja minna. Mida enam poissa tütrele öösel wõõrsil käis, seda uhkem oli ema. Ainult peremees urises mõnikord, kui koerad öösel silma kinni ei lasknud panna ehk kui öösised külalised mõne ülemealiku koerustüki korda saatsid.“

Meie ehalkäimine on Soome omaga ühesarnane. J. Lukkarinen ²⁾ ütleb, et õöhulkumine Soomes üleüldine on. „Tüdruku juure wõiwad poisid minna kas üksik ehk hulgani. Tihti magab ühes aias mitu tüdrukut. Tuleb nende juure rohkem poissa, westawad nad tükk aega juttu. Iga tüdruku juure jääb poiss magama, teised lähewad ära. Põhjamaal kutsub ema tihti hommikul poissi kohwile ja on selle peale, et tütrele poisid käiwad, uhkegi. Karjalas ei tule mõnes kohas õöhulkumist enam ette, — wanemad ei taha. Et peigmees öösiti pruudi juures wõib käia, on üleüldine wiis. Sügisel, kui teenijatel wabad nädalad on, peetakse õhtuti lõbustusi, mis tihti sellega lõpewad, et suurem osa tüdrukuid ja poissa üheskoos magama heidab.“

Kõrwuti awaliku õöhulkumisega olid wiisiks salajased öösised külas käigud tüdrukute juure. Salaja käidi walitud neidude juures, keda naaseks taheti wõtta. Selle wiisi kohta kirjutab Jakob Liiw:

1) Ütlust tuleb wäga piirata ja kitsendada. Meie tunneme palju kohti, kus karsked ja puhtad poisid ennast sellest eemal hoidsid ja teiste osawõtmist lausa laitsid. Ja tõsisemad wanemad inimesed, iseäranis Wennastekoguduse mõju alustest ringkondadest, pidasid „õöhulkumise“ wastu ägedat sõda. Nemat nägid sugude wabas ümberkäimises rasket kiusatust kõlbtusele ja püüdsid oma noort peret langemise eest hoida. Juurdunud komme aga seisis neil kangeste wastu ja leidis noorte sugulikust kirest õhutust, kunni linnadest ja alewitest maale woolaw kõlbuline lodewus wastuseismist hoopis nõrgestas ja 1905. aastast peale mülkakirjandus noorerahwa sugulikku kõlwatust auusäraga kroonis.

Toimetaja.

2) Erakiri.

„Wanast ajast saadik magasid tüdrukud ja poisid onnides, mida Tallinnamaal põhuladudeks nimetatakse. Kui aitade ette lukkusid tarvitama hakati, läksid niisugused tüdrukud, kes juba oma olid leidnud, aita magama, et oma kallikest teiste kallalekippumiste eest warjata. Oli tüdruk ilus ja lugupeetud, siis kiputi sellele pinna peale, kes teda enesele oli suutnud wõita. See sündis muidugi ainult esialgu, kui niisugune sõprus alles algas. Oli see kauemat aega kestnud ja asi laiemalt tuttaw, siis ei tehtud selle tüdrukuga enam palju tegemist, kuna poiss teiste nokkimist ja pilkamist kannatas.“

„Nooredmehed üksteisele wõõraste tüdrukute juures käimist jõuuga kätte ei tasu,“ ütleb J. Sõster Palmse ranna kohta; „ehk olgu, ei seda õige harwa ette tuleb. Küll karistatakse oma wastast, kui see tee peal ette tuleb, muul wiisil. Kõige rohkem tarwitusel on „wäimehe äiale näitamine.“ Seda tehakse nii, et hoolega wiisatakse, kui wõõras poiss tüdruku juure aita läheb. Siis wõetakse tugew puu ja seotakse aidaukse käepide kõiega puu külge kinni, nii et aida ust mitte seest lahti ei saa teha. „Äi“ tõuseb hommiku üles ja päästab „wäimehe“ aidast lahti. Täieste sündmataks peetakse, kui mõned nooredmehed wanade rahu öösel selle eesmärgiga hakkawad rikkuma, et peremees kolistamise peale wälja tuleks ja kinnisidujate ees „wäimehe“ wabastaks. Kui aidauksel käepidet ei ole, siis taotakse ukse ja palgi wahel nii tugewaste kiilud, et riiwi ukse tagant ära ei saa tõmmata ja seesolija wälja ei saa tulla.“

Keerulisemaks läks asi, kui tüdruku juures käija wõõrast wallast oli, sest naabriwalla poiste wahel walitses tihti waen. Wõõras poiss wõis kergeste peksa saada. Selle juures oli aga küla uhkus rohkem põhjuseks kui armukadedus.

O. W. Masing¹⁾ tõendab, et tema ajal kommet ette tulnud, et tüdruk oma armsama juure hiilib, poiss aga

1) Rosenplänteri Beiträge. X. 60—65.

kergeste tüdruku juure ei lähe. See komme põhjenewat elutarkuse peal, et naesterahwas palju ettewaatlikum on, sest et tall põhjust on oma hea nime eest kangemine hoolet kanda, kui meesterahwal. Tema ettewaatus juhatab sellepärast kõige õigemine aja kätte, millal ta oma armsama juure kõige julgemine wõib tulla. Seda tunnistawad järgmised laulud.

„Jõrru, Jõrru! jooks ma tullen!“

„Ärra tulle, ellaken!“

Miks ep olle eile tulnud?

Eile ollin, ella, üksinesse,

Nüüd ollen wirbi wiekesse.

Tulle home homikulla,

Siiis ollen jälle üksinesse.“

Ja teine:

„Tulle tänne, tütreken,

Tulle menno jure maggama!“

H. Neus, lhk. 241.

Tõendust selleks wõiks ka ühest Wõrumaa rahwalaulust leida. Põlwa neiu tunnistab:

„Ei joht tiia teolise

Ega mõista mõisa poisil’,

Ei ma ütle ütelegi,

Ei ma kaeba katelegi,

Kon ma hoia oma osa,

Kaswatelle oma kaasa —

Küla külma-h-küünühnä,

Härmätsehnä huone’ehna.

Mano käü ma maggama,

Ega üöse hengämahe.

Mano wii marja’ magusa’,

Huulile pute’ ubina’;

Manta tulli marja hõngu,

Huulde manta upin hõngu.“

Vana Kannel I, 210.

Waewalt leidub peale rahwalaulude sellest kombest mälestusi. Raske on ka seletada, kui laialiselt teda ette tuli.

Üheskoos magasid poisid ja tüdrukud üleüldse igal juhtumisel, kus wõimalik. Nii magati üheskoos pulmades. Puhja pulmades heideti wanast nii maggama, et wallalised inimesed ühte ruumi said. Magati paariwiisi. Terwe õõ heideti nalja. Nõuti, et keegi äkki tuld üles ei tohi wõtta, kuid poistele tegi just nalja tuld ootamata tikust üles kiskuda. Ranna-Läänemaal wõtawad tüdrukud pulma

minnes padjad ja woodiriided kaasa, et oma noorest mehest seltsilisele aset walmistada.

Õpetajatel ja rahwal tuli tüdrukute ja poiste ühesmagamise põhjal juhtumisi ette, kus nad teineteist kuidagi ei mõistnud. A. W. Hupel ¹⁾ jutustab, et ühes kirikus pruutpaar olnud maha kuulutatud. Korraga seletanud peigmees, et ta pruudi maha jätab. Seaduste järele läinud asi konsistoriumisse. Seal pandud endisele pruutpaarile muu seas küsimus ette, kas nad juba üheskoos on maganud. Mõlemad wastasid, et seda ainult üks kord olnud, kuid nad tõusnud niisama puhtalt üles, kui maha heitnud. Konsistorium otsustas, et kuna nad juba lihalikult meheks ja naaseks saanud, siis nad ka laulatatud peawad saama. Laulatus saadeti konsistoriumi toas korda, ehk küll peigmees wihaselt protesteeris. Laulatuse järele kadus ta ära, ilma et kordagi oma naist ja kohta waatama oleks tulnud.

A. W. Hupel tunnistas õigeks ²⁾, et tüdrukute ja poiste tõendus, nad magawat teineteise kõrwal kasinuses, tihti puhas tõde on. Teol wäsiwat nad nii ära, et meelegi ei tule lihamitu taga ajada. Ja kuna nad kitsastes ruumides elades teineteist poolalasti ja alasti wõiwad näha, siis ei tule neil kiusatus nii kergeste, kui „peenematest seisustest“ inimesed arwawad. Ka J. B. Holzmayer tõendab, et poiste ja tüdrukute ühesmagamine ilmsüüta olnud. Kõige selgemine tõendawad seda aga wana rahwa mälestused.

Rahwalaulus kinnitab neiu :

„Magasi ma mari mäela, '
Sini-lil'te seähna,
Waha-lil'te waihela,
Kuld-lil'te kotta' al.
Mitu oli neidä Mihkelida,

Tuhat neidä Tuomasida,
Sada halwa Handsukeista,
Kümme küüraku-Jüridä.
Siiski terwe' kui tigane,
Puhas kui puuri linnukene.*

Vana Kannel I, 316.

1) Über das Hauben der ehstnischen Dirnen. Neue nordische Miscellaneen.

2) Sealsamas.

„Poiss wõis tüdruku juures kümme ööd magada, ilma et poiss teda sõrme otsagagi oleks tohtinud puudutada. Kui mõni poiss öösel tüdrukut ei lasknud magada, siis kõnelesid tüdrukud seda kohe kokku ja ei lasknud seda poissi eneste juure.“

„Terwe walla poisid on mu juures maganud, kõik olid nad wiisakad; paarist poisist oli kuulda, et neil „käpa amet“ on; nende eest põgenesid tüdrukud kui katku eest.“ Sarnaseid tõendusi ei kuule mitte üksikute käest: see on wanade inimeste üleüldine tunnistus. Helme kõster A. Erlemann (sünd. 1833. a.) ütleb oma noore ea mälestuste põhjal Wõrumaa kohta: „Kõik mängud olid lapselikud, puhtad ja ilmsüütad. Midagi meeli-erutawat ei tulnud ette. Niisama oli lugu ühesmagamisega. Noor rahwas käis juba maast madalast üksteisega loomulikult läbi. Oma walla poisid ja tüdrukud olid nagu ühe isa lapsed.“ Helme õitse kirjeldaja H. Rosenberg tõendab õitselkäimise kohta: „Oli puhas ja lustilik elu. Magati nagu sõsaratwelle. Kõlbusewastased teod õitsel olid kuulmata asjad.“

Loomaarst M. Treumann, keda üheks Läänemaa ligema minewiku paremaks tundjaks wõib pidada, kirjutab: „Wana aja inimeste suurepäralise sugulise karskuse ja täie-wõimulise enese üle walitsemise tõenduseks on ööhulkumine, mis sel ajal Wigalas ja ümbruskonnas õitsemas oli, mille juures väljaspool abielu sündinud laste arv siiski peaaegu null oli, — pealegi magasid mõisas töölkäijad tüdrukud ja poisid alati seltsis. Tekkisid poisile ja tüdrukule tõsised kosjamõtted ja hakkasid nad ühiselt tulewiku-plaanisid walmistama, siis käis poiss harilikult terwe aasta vähemalt laupäewa öösi tulewase naesukese juures juttu ajamas, magamas ja vähemalt seda takistamas, et mõni teine poiss tema wäljawalituga kosjajuttu ei pääse ajama. Kuid suguelust ei olnud siin iial juttu, nagu tagajärjed näitawad. Ööhulkumiseks kogus laupäewa ehk pühapäewa õhtul salk poissa kokku, kus peale mitmesuguste jõuuharjutuste, nagu wägipulga wedamine, sõrme tõmbamine ja

rabelemine, siis weel paaris peres tüdrukute juures käidi, kus oma ja päewahuwid läbi harutati, jõudu mööda nalja lasti, sealjuures aga roppuste eest hoiti. Kui mõni poiss üleannetu siiski oli, siis wisati see mees harilikult laost wälja ehk laudilt maha. Tarbekorral wõeti ka kõwemad abinõuud tarwitusele.“

Et poisid, kes wiisakuse piiridest wälja läksid ja kätele liig suurt woli andsid, mitte heas kuulsuses ei seisnud, näitawad rahwalaulud :

„Innemb maka kiwi man,
Kiwi man ja kannu man,
Kui üte halwa poisi man.

Kiwi ei kiso, kand ei kaku,
Poiss ei jäta puutumata,
Käe kato kaemata.“

Vana Kannel I, 24.

„Hää poissi, häbelas poissi,
Kawwest näta kaunis poissi.
Kuri wõtku kurja muodo,
Käpaku käe ametit,
Mia mehel man maateh,
Kua kõrwal kõneldeh,
Neiokene, noorekene !
Kui läät õdagu magama,
Heidät hellä wuodele,
Wõta manu maa wäidse’.

Kõrwale kõwera rawwa’;
Pane ora’ otse päidi,
Säksä wäidse’ sällu’ päidi.
Kui tule poissi puttumahe,
Hahka särki haaramahe,
Käe kõpse kõrikahe,
Sõrme wipse weeritsähe,
Lüü poisil puol’ pääd,
Heridsä igä lühendä.“

Vana Kannel I, 59.

Juhtumised, kus ehalkäijad poisid wägiwallaga neuu kallale oleksid läinud, on kuulmata asjad. Laulude werised sõjariistad annawad endid selle läbi seletada, et nad teiste lauludega ligidalt sugulased on, lauludega, kus kirjeldati, kuidas neuu ennast wägiwalla wastu kaitsnud :

„Läksin metsast luuda tooma,
Höbeluuda õue päältä,
Kuldaluuda kopelista,
Waskiluuda wainiulta,
Tinaluuda teerajulta
Sain sinna Sulewi mäele,
Sulewi, Kalewi mäele :
Sääl seisis Sulewipoega,
Sulewi, Kalewipoega ;
Küsis multa suisa suuda,
Suisa suuda, kiuste kätta.

Ei mina annud suisa suuda,
Suisa suuda, kiuste kätta.
Mull oli nuga terawa,
Alla hõlma haljas mõõka :
Suisa lõin Sulewipoega,
Kiuste lõin Kalewipoega
Läbi ta ihu ilusa,
Läbi ta pale punase,
Läbi ta ruugete hiuste.
Ise koju nuttadessa.
Wastas eite, wastas taati,

Wastas need wanad mõlemad ;
 Eite küsis hellitelles,
 Taati targula sanula :
 „Mis sina nutad, tütar noori ?“

Mina mõistsin, kostsin wasta :
 Miks ei nuta, eidekene,
 Miks ei nuta, taadikene.

(Laulu kordamine algusest kunni reani : Läbi ta ruugete hiuste.)

Eite warsti wasta kostis :
 Ole terwe, tütar noori,

Oma auu hoidemasta,
 Suurte koerte surmamasta.“¹⁾

O. Kallas teab sellel laulul „Suisa suud“ 50 teisendit. Wahelülks selle kahe laululiigi wahel wõib laulu pidada, kus õpetatakse, kuidas neiu ennast teel olles poiste wastu peab kaitsma :

„Neitsikesed, noorukesed,
 Kui te käite teeda mööda,
 Teeda mööda, maada mööda :
 Pidage pihid pihussa,
 Käsihaamerid käessa !
 Kui tuleb poissi puutamaie,
 Naesemees tuleb narrimaie,
 Kelm tuleb kinni wõttemaie,
 Löö siis poisil pooli peädä,
 Kukuta kulnud mõlemad,

Et ei kuule kuuel päewal,
 Näe seitsmel nädalal,
 Oska kaheksamal aastal ;
 Et ei wõi arstid aidata,
 Ega palberid paranda,
 Tohtrid teha terweeks !
 Annab arstile hobuse,
 Palberile paari hargi,
 Tohtrile teise töotab.“

Nõuuandmine, kuidas endid päewal poiste wastu kaitsta, ei näi päris ilmaaegne olewat. Mõnel pool käisid poisid päewal tüdrukutega tihti tooremalt ümber, kui öösel. Tüdrukud wõeti kinni, ja tehti nendega ülemealikusi. Eluwiisid olid toored.

Ainult paarist kohast on teateid, et seal tüdrukud ka öösel kaitseabinõuusi tarwitanud. Seks olnud Wändra rahwajutu järele iseäralikud põhjused. Nimelt olnud üks Wanamõisa op-man igasuguste tooruste ja metsikuste peale walmis ja on tüdrukuid ka wägiwallaga taga kiusanud. Et äkilise kallaletungimise eest ennast kaitsta, selleks on siis tüdrukud erakorralisi abinõuusi tarwitanud. See olnud umbes 100 aastat tagasi.

Liiderlikkude tüdrukute juures ei käidud ehal. Üksikud poisid käisid seal salaja. Poisid ise walwasid tüdrukute

1) O. Kallas, Die Wiederholungslieder in der estnischen Volks-poesie II, 300.

eluwiiside järele hoolega ja awaldasid oma otsusi häwita-wates pilkelauludes. Mis tüdrukust teati, öeldi laulus wälja.

Pikkelaulusid tegid poisid ja tüdrukud teineteise peale tihti. Enamaste olid need enam-wähem ilmsüütad. Tera-waks läksid poiste tehtud laulud kahel juhtumisel: kui tüdruk „uhke“ oli ja mõnda poissi, kes öösel tüdrukule külasse läks, põljusteta haawas, ja siis, kui tüdruk „raisku“ hakkas minema. Wiimaste kohta lauldi tihti väga ropuste. Laulu sisse sattusid ka need poisid, kes raiskuläinud tüdruku juures käisid. Sarnase tüdruku juures ehalkäimine jäi ära. Poisid jutustasid üksteisele tüdrukute ülespidamise üle öösel, tüdrukud ändsids üksteisele poiste ülespidamisest teada. Tarwilikul korral tuli see kõik laulu sisse.

Pikkelaulude iseloomu wõib järgmisest laulust näha, mida Aliste Kaarlis tüdrukud liiderlikkudele poistele laulsid :

„Weli, ella wellekene !

Ärä me näime seegi päewä,

Kui teid litsi lepikun,

Kui teid atta aawikun.

Ärä me näime seegi päewä,

Kui teid wiidi Wiljandi. 1)

Lätsid läbi mede usse', 2)

Ulk oli hooraid teil ehena,

Lilalt litsa teil peränä.

Joosid külla kullelema,

Perenaisi pallelema :

„Anna meil matti sökkelida,

Kaits wai matti kaarajahu :

Me teeme litsil lakalsida,

Kaagi lastel karaskida.“

(Reet Joosepsaare suust 1914. a.)

J. Sõster jutustab ligemalt, kuidas wanast pilke-laule tehti :

„Et ma poisikesena õige terane olin, siis olin suurte poiste ja tüdrukute usaldusmehiks asjades, mida suured ise ajada ei saanud, nagu teadetewiijaks jne. „Usaldus-mehena“ oli mull kord wõimalik näha ja kuulda, kuidas pilkelaulusid sepitseti.

Olid kaks poissi ja kaks tüdrukut koos. Pilke märgilauaks oli seekord rikka isa uhke ja joodik poeg. Enne muretseti wiis walmis. Selleks wõeti üks tuttaw ja

1) Kohtusse.

2) Usseia = õue.

üleüldiselt meeldiw wiis. Aga et „algupäralist“ muretseda, hakati seda wiisi moonutama ja paenutama, kuni midagi sarnast walmis sai, mis enam kuigi palju endise wiisi moodi ei olnud. Laul, mille waderiks mina olin, oli õige roppude sõnadega, sest see noormees, kelle pilkeks ta tehti, oli joobnult wäga ropu jutuga. Ja pilke „luuletajad“ katsusid roppusesõnu, mida noormees teistele saatis, tema enese kohta tabawaks saada. Selleks seati pilgatawate sõnade rida enne walmis ja siis hakati sõnu salmidesse seadma.

Osalt õnnestas see õige hästi. Üks noormees seadis enne salmi walmis; kui see hea ei olnud, siis hakkasid teised teda parandama. Kõik tehti peast ja jäeti pähe, olgugi et kõik osalised kaunis kenaste kirjutada oskasid. Wiis jäi juba loomulikult pähe, sest niisugust wigurit paberile panna ei osatud.

Pilkelaule tehti sagedaste ka kadeduse ja wiha pärast. Kuid niisugused laulud ei saanud mitte laiemalt tuttawaks, iseäranis siis, kui nad tublimate poiste ehk tüdrukute kohta käisid.“

Siit näeme, kuidas wanast ropud laulud tekkisid. Neil oli oma tõesanne. Ja kuna nad terawad, hoolimata olid, kardeti neid wäga.

Tuleb muidugi kohtasid ja aegasid ette, kus ehalkäimine eelpool toodud pildiga kokku ei sünni. Linna ligidus, aja iseloom ja muud elutingimised awaldasid mõju.

3. Abielu.

„Et abielud taewas sõlmitakse, on eestlaste kohta õlgus, sest mõlemad pooled on ise selle juures enamaste osawõtmata. Tuleb taewase juhatuse juure midagi maa-pealist, siis hoolitsewad selle eest wanad naesed, kes kutsumata teenistuseks walmis on. Armastus ei käi weel elu tarwiduste hulka. Ta on tundmata nähtus. Aga mõjuwamat abielu põhjust — omakasu — mõistab eestlane niisama hästi hinnata, kui teised rahwad. Isiklik tutwus on kõrwaline asi, sest kui naene ära wõetakse, üks siis aega küllalt üle jää teineteist wastastikku tundma õppida. Igatahes kuulab kosilane järele, kas tüdruk töökas on, ehk läheb ise pime-

datel õhtutel wahi peale ja paneb tähele, kuidas sügisedes tööd, nagu ketramine, rehe peksmine ja lina roobitsemine neiu käes lähewad. Kosilane walib enesele isamehe, ostab mõne toobi wiina, paar puuwillast ehk siidirätikut, lisab sinna olude järele weel nipet-näpet raha juure ja toob selle kingituse walitule tagatiseks, et kosjakaupa mitte kergeste katki ei saaks jätta. Kui tagasiastumist ette tuleb, siis peab pruut saadud kingitused kahekordselt tagasi maksma. Sellepärast muretsewad kehwad heameelega raha, et suuremat tagatist sisse wõiks maksta, kui nad mõne kosjakauba kindlustamist iseäranis tähtsaks peawad. Ainult sel juhtumisel, kui mõni iseäralik huwi põhjuseks on, lastakse mõnda usaldusemeest enne kosja tüdruku käest järele pärida, kas ettepanek wastu wõetakse. Suurem osa kosilasi sõidab hea õnne peale wälja, ja ei tule sugugi harwa ette, et tagasilükatud kosilane weel kolmanda wõi neljanda tüdruku poole pöörab ja ühel hommikul mitu korwi saab, enne kui ta sihile jõuab. Niisuguse mitu korda tagasilükatu kohta kõneldakse pilgates: „Tema käis ühel hommikul seitse suitsu läbi.“ Ennemuistse kombe järele sõidab kosilane kohe peale kesköö wälja, ja kuna eestlane wara hommikul eluhoonet kütab, siis leiab kosjarüütel igalt poolt suitsu eest ja sellega laseb ennast „seitsme suitsu“ kõnekäänd seletada. Mõni peigmees näeb oma pruuti esimest korda kirikliku kihluse juures, ja temale ei wõi pahaks panna, kui ta ümberolijatelt küsib: missugune siis minu pruut on?“¹⁾

Et eestlane kainelt, külma mõistusega, abielule lähines, selle kohta leiame ka rahwalauludest tõendusi. Noormees kahkleb naesewõtmise eel:

Wõõras ütel': wõta naene!
Oma ütel': ole ilma!
Kui saa kuri, kohe panda?
Kui saa halba, kohes aja?
Ei wõi müwwä, ei waheta,
Ei wõi tuwwa turu pääle,

Ei wõi ajja alewihe.
Ole-e lehmäs liina wiijä,
Ole-e häräs ära tappa,
Ole-e tsias sulgu panda,
Ole-e tsirgus maaha laske.
Vana Kannel I, 49.

1) F. R. Kreutzwald, Inland. 1837.

Juhtumisi naesewõtmine, isegi nii, et pruuti enne pulmi ei tuntud, ei wõinud siiski nii üleüldine nähtus olla, kui seda Kreutzwaldi kirjelduse järele Inlandis wõiks arwata. Harilik wiis oli, et naene omast wallast wõeti. Oma walla poisid ja tüdrukud ei olnud aga mitte üksi tuttawad, waid tihti koguni ühes maganud. Tuli kosilane wõõrast wallast, siis wõis küll ette tulla, et noored inimesed alles pärast pulmi üksteist tundma said. Rahwalaul kõneleb, et kosilane enne hoolega walinud, keda wõtta:

Oh sina, petis peiukene,
Kuis sa minda püüdelesid,
Kükakille, küürakille,
Räätsakille, roomakille,
Kükäkil külä tänawas,
Roomakille rukkiissa.
Neiu lõikab wällä peäle,
Peiu alla langi taga,
Wahib ikka neiu peäle,
Kas on sile sirbilegi,
Edus etta uurimaie,

Neidu niidab heinämäässa',
Peiu püsti pöosa'asse,
Ikki warjulta waatab,
Ikki kaeb kauge'elta,
Kas on wile wikatille,
Kärme heenä kaarelegi.
Neiu tantsib kõrtsissagi,
Peiu kõrtsi laua peäle,
Ikka warjulta waatab,
Kes on kerge keeritämä,
Ladus jalga laskemaie.

Vana Kannel II, 65.

Õde õpetab wenda:

„Wellekene, helläkene!
Kui läät naista kosjomahe,
Ubasuud otsimahe,
Wõta minu ütehnä.
Mina tunne tuima neio,

Näe neio nälädse.
Wihatsel silma wesitse',
Pahatsel paleh punane,
Tuimal musta' silmäkulmu'."

Vana Kannel I, 38.

Eesti noormees otsis tugewat ja terwet, töökat, hoolast ja usinat naist. Haiglastel ja wigastel ei olnud mehele-saamise lootinist. Sellepärast tegid emad kõik, mis wõimalik, et tütre wigasid warjata. Naesed olid aga wäga hoolsad teiste wigasid üles otsima. Rahwalaulud ja wana-sõnad tuletawad alatasa meele, et naese juures mitte ilu peaasi ei ole, waid hoolsus ja tublidus.

Wennakene, wennikene,
Kui lähed naesta wõttemaie,
Pürgekesta püüdemaie,
Ära otsi uhkeida,
Ära wahi walgeida!

Wõta wallast waene laps,
Otsast orja järgemine!
Ilu ei pannakse padaje,
Ega walgust waagenasse:
Töö aga pannakse padaje,

Käte waewa waagenasse.
 Wõta naene mustukene!
 Musta muljub tööda teha,
 Muljub muida õpetada,
 Teeb ise, teetab teisi,
 Käib ise, käritab muida,

Weab wemmalt järele,
 Kannab kaigast kaendelasse.
 Ilus istuksi toassa,
 Kena keerib kamberissa,
 Walge wahib warjo peale,
 Wahib walge käte peale.*

H. Neus, lhk. 258.

Mees wõttis naese, et raskes eluwõitluses tõsist abilist leida. Noorikut õpetatakse, et ta just hoole ja usinuse läbi oma õnne wõib kindlustada.

„Neiukene, noorukene,
 Kui saad oma koduje,
 Ole hommoko usfna,
 Enne päewa õue peäle,
 Enne warast walge'eda,
 Enne kuldakoidukesta,
 Enne kui äia ärätäb :
 Käi läbi karjalaudad,
 Lase läbi lammalaudad,
 Leiä lehmätse wasika,

Lammast tillud tallekesed.
 Wõta hõlpemed õlale,
 Wõta panged hõlpemille :
 Wii sina wesi tubaje,
 Kalla wesi kattelisse,
 Pane panged pingi peäle,
 Pühi tuba tungimata,
 Otsa luuda luusimata.
 Siis mine ämmä ärätä,
 Siis mine äia ärätä.

Vana Kannel II, 114.

Rahwalaul tõendab, et mees naise hoolsust hinnata mõistab. Mees kiidab töökast naist:

„Wõtin mullu noore naese,
 Tunamullu teise poole.
 Oli priske ja punane,
 Oli walge ja wäleda,
 Oli terve ja terane,
 Oli kärke ja kärede.
 Läksin hella heinamaale,

Wõtsin naese kaasaale.
 Niitis heina ilusaste,
 Wõttis loogu lusti pärast,
 Ajas kaari kaunikese,
 Niitis heina, helkis metsa,
 Wõttis loogu, lõksus metsa,
 Raius paju, paukus metsa!

H. Neus, lhk. 292.

Laisa ja hooletu naise üle kaewatakse:

„Jummal hoidko, Marri kaitsko
 Seda lasta sündimasta,
 Hea emma imetamasta,
 Marri maale kandemasta,
 Kes saab laisa naese kimpol
 Panin leiba sõtkumale :
 Ennam tema pimme pillas jahho,
 Kui ta sõge sõtkus leiba!
 Hädda mul ennesel nähja,

Teine hädda teistel nähja,
 Rummal munde rahwa nähja.
 Panin lõnga ketramaie :
 Tüki temma tõmmas timba-tõmba,
 Teise tüki pinga-panga,
 Kolmas jälle karnaps katki!
 Ei tulnd marjoke maggama,
 Lehhe sõrwoke lebbama ;
 Ütlen wiimaks ommetigi :

„Tulle nüüd, marjoke, maggama!
 Tulli hommik walge õue,
 Hakkas kukke laulemaie;
 Kukke laulis kuusi korda,
 Kana kõrus kahheksa korda,
 Ei tõusnd marjoke maggamast.
 Ütlen wimaks ommetigi:
 „Tõuse, marjoke, maggamast!“
 Hakkas siis ülles aiama:
 Puhho temma aias kukerpalli,
 Teise korra hundirattast;
 Hakkas peada sassimaie:

Pea tema sassis sõssa-sassa,
 Kõrwe järed krõpsa-krapa;
 Hakkas wõõd wõõle pannema,
 Kehhawitsa kinnitama:
 Panni korrad kõwweriti!
 Häda mul ennesel nähja,
 Teine häddä teisel nähja,
 Rummal munde rahwa nähja,
 Suurem häda kannatessa!
 Ütlen wimaks ommetigi:
 „Panne nüüd korrad otsekohhe!“
 H. Neus, lhk. 295.

Pruudi otsimine kaasawara pärast oli eestlastele wõõras, juba sellepärast, et kaasawara ei olnud. Kreutzwaldi ütetus, et abielu põhjuseks omakasu, ei ole sellepärast mitte hästi kohane: usinus, hool ja töökus on, selle peale waatamata, et nad majanduselises elus suure tähendusega, ikkagi inimese isiklikud omadused, annawad isiklikust tublidusest tunnistust.

Mehe waranduselisel seisukorral on suurem tähendus, sest ka wanal orjaajal elas üks peremees jõukamalt kui teine. Sellepärast tuleb ka kosjalauludes põhjustoon:
 „Tule mulle, mul on külla“ tihti kuuldawale.

Tule mulle, neitsikene,
 Tule mulle, mul on küllä,
 Tule mu wara waatajasse!
 Mul küll künnäb kümme paari,
 Seemendab mul seetse paari,

Äestab hobo ühessä,
 Rehitseb reha kahessa,
 Niidab wiisi wikatida,
 Lüüb mul kuusi koodikesta!“
 Vana Kannel II, 65.

Leidub siiski laule, kust näha wõib, et abielusse astumisel mõistuse kõrwal ka tundmus sõna kaasa kõneles:

Oh seda elu ja õnne,
 Oh seda pidu ja põlwe,
 Oh seda lusti ja rõõmu!
 Sul on need ilusad silmad,

Mul on weel haledam süda.
 Suud, kätt tahan sul anda,
 Käte peal tahan sind kanda!
 H. Neus, lhk. 290.

Tagasilükatud peigmees kurdab:

„Oh Mari, muru madala,
 Angerpiiga peenikene,
 Miks sa mullu mull' ei tulnud.

Kui käisid käsud järele,
 Wiied wiinad, kuued kruusid,
 Seitsmed saad sõnumed?

Ma oleks ammu aida teinud,	Sisse teinud siidisängi,
Aida teinud ane munest,	Noore nooriku magada,
Kambere kana munest	Uue kaasa üinutelle.“
Keldri teinud punakiwest ;	

A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre. 1818, lhk. 99.

Armastuse ja sõpruse awaldamisel on Eesti iseloom väga tagasihoidlik. Külmutuse ja tuimuse taga on mõnikord õrnust ja sügawaid tundmusi warjul. Kui wanad inimesed noore ea mälestustest kõneledes seda puudutawad, kuidas nad „paari läinud“, kuuleb, et ka wanast süda ja pea, tundmused ja mõistus sõjajalul on seisnud. Enamaste on mõistus wõitjaks, sest temal olid wanemate ja sugukonna näol wägewad nõuumehed ja käsuandjad. Wastuhakkamist oli wähe, waigiti ja kannatati. Teatakse ka sellest kõneleda, kuidas tüdrukud, keda wägisi mehele pandi, „arustära“ läinud.

Allpool toome ühe sarnase wana inimese jutustuse. Ta on tõetruult, lühendamata kirja pandud, et üksikjooned kaduma ei läheks. Muudetud on ainult nimed. Tegewuse, koht Kawildas Puhja kihelk. (Tartumaal). Aeg — teoorjuse kaotamine, 1860. a. ümber. Jutustaja oli 21 aastat wana, kui ta 19-aastasele mehele läks. Ta oli talutütar, teenis aga õemehe juures, sest koju ei olnud kõike tööjõudu tarwis.

„Teised käisid mu juures awalikult ehal, Juhan salaja. Wõtjaid oli küllalt, kuid kellelegi ei tahtnud minna. Juhani peale ei julenud mõteldagi, tema oli rikka pere poeg ja noor. Meie sulasel oli naene Kongutast (naabri-wald). See ütles mulle tihti: „Sinust saab minu wellele naene. Tema on rikas mees: tal on suur talu ja palju warandust. Ma kutsun ta siia.“ Mina naljatasin wasta: „Kutsu!“

„Olime kord odrarehe maha peksnud, kui wend Jakob tuli ja mu isakoju kutsus: kosilane tulnud. Wist olla Kongutast: sõitnud suure musta hobusega, enesel must „särk“ (pealmine riie, Mulgi rahwuslik riie) seljas. Mina ütlesin, et ma koju ei lähe: hakkan mina wõõrale mehele minema. Pärast tuli uudishimu, tahtsin kosilast näha. Läksin reheriides koju, et salaja wahtida. Läksin aita.

Isa oli ka aidas. Ta ütles, et Kongutast meie sulase naese wend T. kosja sõitnud. Kosilane tuli ka aita ja hakkas isaga juttu ajama. Ise tahtis ta ikka minu otsa waadata. Mina istusin aga pimedas nurgas; minu nägu ta ei näinud, minul oli hea teda wahtida. Oli ilus punane poiss. Ma mõtlen: Mis on Kawilda poisid selle kõrwal. Kawilda pois-test ma kellegile ei lähe; sellele lähen küll. Kawildas siin paljalt Juhan on, aga ega sellest minu wõtjat saa.

Isa läks ära ja jättis meid üksi. Me ei saanud aga midagi kõneleda. Inimesed tulid nurga taha wahtima: üks tuli ja teine läks. Wiimaks tuli ema ja ütles: „Ega te siin teineteisega midagi ei saa kõneleda. Minge ära talli peale, seal ei eksita teid keegi.“ Läksime. Algas kosja-jutt: „Ma tulin, isegi tead, mispärast. Ega sa minu juures nälga ei jää. Mull on suur talu ja warandust on mul kah.“

— Mis ma nüüd näljast kardan, aga miks sa siis Kongutast naist ei wõta?

„Mis teha, kui keegi meelepärast ei ole. Aga kas sina juba kellelegi ära ei ole lubanud? Wõi on sulle mõni poiss iseäranis armas?“

— Ei ole kellegile lubanud. Juhan on teistest nagu armsam, aga ega temast minu wõtjat saa. Tema rikka pere poeg, mina teenija tüdruk. Temale pakutakse suure talu tütart.

„Juhanit tunnen küll; käisin ühes leeris. Kas ta sulle ei ole midagi kõnelenud, et ta sind wõtta tahab?“

— Kus sellega! ja kui tema tahakski, ega teised lubaks.

„Noh, kui sa arwad, siis tule minule! Kui sull aga kedagi juba on, siis ütle aga, ma sõidan siis ära.“

— Ega sull ju sellega nii suurt ruttu ei ole.

„Mull on perenaist majasse tarwis. Kui sa tuled, siis läheme kohe laupäewal lugema.“

Ma wõtsin pakutud kää wastu.

Tagasi minnes ei kõndinud ma, waid lendasin. T. oli mehine ja tagasihoidlik mees ja meeldis mulle väga.

Kodus olid õde ja õemees wäga pahased, et nii ruttu pulmad teen. Õemees ütles kohe: „Kuhu sa Juhani jätab?“

— Mine metsa oma Juhaniga! Kes teab, kus tema mõtted on!

„Kus nad mujal on, kui sinu juures. Ta on minuga mitu korda kõnelenud.“

— Minule ei ole ta aga sõnagi lausunud.

„Wõi tema teadis, et sull niisugune rutt taga on. Kas sa oodata ei wõi?“

— Ei hakka mina ootama. Minul peigmees ilus kui upin (õun), mina lähen ära.

Laupäew käisime lugemas. Isa oli juba kosjapäewa hommiku wallamajast meheleminemiseluba ära toonud. Kui meid maha kuulutati, oli Juhan ka kirikus olnud. Kui ta minu nime kuulnud, oli ta punaseks läinud kui wähk: pannud pea käte wahale ja istunud nii terve jumala-teenistuse aeg. Öösel tuli Juhan minu juure küüni.

„Kas sull ommeti aega ei olnud! Mina lootsin ikka sinu peale.“

— Wõi minust sulle ikka midagi oleks saanud. Kuidas oleks sina mind wõtnud?

„Aastat kolm-neli oleks küll oodata tulnud, wõib olla, ka wiis.“

— Kas mina wõin wjis aastat oodata! Kas see teenri elu hea on: tapa oma terwis ära. Ja kes teab, missugused mõtted sull wiie aasta pärast tulewad! Nüüd on mull hea wõtja. Jätan ma selle mahakuulutuse katki ja jätab sina mu maha, kes mind siis weel wõtab! Terwe eluaeg on teist teenida raske küll. Parem lahkume teineteisest ja sina unetad mu pea ära.

„Mina arwasin ikka, et sa minu oma oled!“ Ta keeras enese kummuli ja nuttis wist. Mina küll nutsin, nii et nõretas.

„Kui sa ikka selle Konguta mehega asja katki jätaksid,“ ütles ta üles tõustes. „Ega mina sind maha ei jäta. Tee-nime mõlemad, kogume raha ja elame senni, kui minu isa-ema elawad, kuskil mujal, siis wõtame talu oma kätte!“

— Ei mina selle peale küll loota wõi. Parem läheme kohe lahku!

Ma nutsin terve öö. Hommiku olin haige. Töö ei edenenud. Õde ütles õemehele: Ei tea, mis Eewal wiga! „Küll mina tean, mis tall wiga. Juhan käis öösel meil.“ Õde hakkas mind jälle noomima, miks ma nii ruttu Konguta mehele ära minna lubasin: „Ega sa ommeti wanaks tüdrukuks oleks jäänud! Enesel terve wald wõtjaid täis. Oleksid natuke oodanud, oleks Juhan sinu ära wõtnud!“ Ma jutustasin Peetri öösisest külaskäigust ja sellest, mis me kõnelesime. Ta andis mulle järgi: „Õige ta on, ega sina Juhaniga kokku ei sünniksi. Kus te elaks? Temal isa ja ema weel noored inimesed. Kes teab, kunas nemad hauda lähewad. Sull oleks siis peni elu ehk peaks jälle teise seina ääri mööda elama. Parem juba nüüd ära minna: ei ole sull ometi leiwa muret.“ Mull läks meel rõõmsaks. Tuli meele, et Juhan wäga äkiline on.

Läksin põllule tööle. Tee peal tuli Juhan linakoor-maga wastu. Senni ei olnud ma temale weel otsa julenud waadata. Aga mis ma nüüd pelgan, mõtlesin, ma ju nüüd teise pruut. Ja kui ta meie kohale sai, hoidsin ma pea püsti ja waatasin suurte silmadega talle otsa. Juhan laskis pea maha ja läks tulipunaseks. Mulle löödi nagu noaga südamesse. Nutt tungis peale, pea hakkas ümber käima, kõik ihu jäi äkki nii haigeks, et teistest maha jäin. Tee ääres kiskus üleia saunanaene lina. Kui ta mind nägi, hõikas ta heleda häälega: „Pruudikene, tule ka siia!“ Jooksin sinna. „Kae, kui wäikene ja juba mehele!“ seletas ta. „Mull oli õige hea meel, et sa ära Kongutasse saad. Kõik kõnelesid, Juhan tahtwat sind endale. Õnnetu inimene, kes sinna saab. Perenaene ei ole seal inimene, see on lõwi: kes tema tahtmise järele jõuab teha! Töö on ränk ja perenaene naljutab sinu ära. Tema ajab mehe ka su wastu. Ei oleks Juhanil ega sinul ühtegi elu.“ Sell kõnel oli imelik mõju: kõik mure oli kadunud.

Neljapäew lubasid kosjad tulla.¹⁾ Sellest oli üks Juhani talusse sõna wiinud. Perenaene läks rehe alt läbi, näeb: Juhan õlgede peal kummuli maas. Ema ütlemata: „Eewale tulewat täna kosjad. Kas sellepärast haige oled? Ma olen kuulnud, et sa seal ikka käiwat. Kui sellepärast, siis ei maksa sul haige olla: mine keela kosjad ära!“

— Kuhu ma naese panen!

„No, kas meil ruumi puudub! Eewa on wiks tüdruk! Mine keela ära! Aga tee, kuidas arwad, ei mina keela ega käsi.“

Õhtu hilja oli Juhan salaja meie eeskotta tulnud. Warsti tulid ka kosilased. Juhan wõis iga sõna kuulda, mis kambris räägiti. Iseeneses mõtles ta: „Kui see Jumala tahtmine on, et Eewa mulle peab saama, küll ma temaga siis kokku saan.“ Kosilased istusid wiimaks lauda. Õde ütles: „Sulased läksid magama ja käskisid enestele ka õlut tuua.“ „Ma ajan nad üles,“ hüüdsin mina ja jooksin rehetuppa, et sealt kaudu rehe alla minna. Juhan oli seda kuulnud ja ta tuli mulle rehetuppa wastu. Toas oodati mind asjata. Wiimaks tuli õde otsima. See jäi. Siis tulid ema ja õmmees. Keegi ei läinud enam tagasi. Kosilased aimasid asja. Wiimaks tuli isa tuliwihasele meile järgi. Ta läks mõne minuti pärast tagasi ja ütles, et kosjad katki jääwad. Kahe kuu pärast kuulutati mind Juhaniga maha . . .

Armastuselaule on Eesti rahwaluules wähe. Kaugelt suurem osa neist on naesterahwaste omad. Nende sisuks on igatsus kaugel olewa ehk koguni tundmata peiu järele ja rõõm armuõnne üle. Tundmusi awaldatakse kaudsel teel, tagasihoidlikult.

Neiu mõtted wiibiwad tulewase kaasa juures. Ta kardab ja ta loodab: kas tuleb õige ja ihaldataw mees kosja:

1) Puhjas oli wiisiks, et enne noormees üksi kuulamas käis, kas neiu teda tahab. Päril ametlikud kosjapidud tulid siis, kui kirikus juba maha oli kuulutatud.

Emäkene, memmekene,
 Isäkene, taadikene!
 Kui tuleb kuri kosjamaie,
 Höel õue sõitemaie,
 Pane wärat wäätidesse,
 Uksed ummirõngastesse.
 Emäkene, memmekene!
 Ütle: tütar tillukene,
 Alles nuori, alles nõrka,
 Alles kiigub kätikissa,
 Alles hõõtsub hällissägi,
 Nõrgub nõrgasse wiosse,
 Alles laalab lammissagi,
 Alles karjub karja teele;
 Alles pihad peenikesed,
 Õlanukad õhukesed,
 Käewarred waebukesed,

Sõrmed pehmed, peenikesed;
 Peä ei kanna päitelida,
 Kukal kulla tuttusida,
 Lagipeä laia lappi,
 Sõrmed nõrgad sõrmusida
 Käe paksud pärleida.
 Emäkene, memmekene,
 Isäkene, taadikene!
 Kui tuleb kulla kosjamaie,
 Hõbe õue sõitemaie,
 Wõta wärat wäätidesta,
 Uksed ummirõngastesta.
 Emäkene, memmekene!
 Ütle: tütar tüö tegija,
 Paberisse paugutaja,
 Lõuendisse lõksutaja,
 Kalingu kanga kuduja."

Vana Kannel II, 63.

Neiu teab, et tulewane kaasa temalt hoolet, usinust ja tööd ootab ja ka tema ei tea muud, millega armsamale meeldida, kui ikka jälle käte osawuse ja näppude wäleduse läbi. Armuigatsus pani neiu tööle:

„Oleks mu peigu teadawalla,
 Teadawalla, tuntawalla,
 Sirgu silmanähtawalla,
 Kulla kõrwa kuuldawalla:
 Teeksin sukad säärtä mööda,
 Kindad käe järele,
 Peened särgid pihta mööda,
 Wammuksed ligi lihada!
 Nüüd pole peigu teadawalla,
 Teadawalla, tuntawalla,

Sirgo silma nähtawalla,
 Kulla kõrwa kuuldawalla:
 Nüüd teen sukad sooda mööda
 Peened särgid puida mööda,
 Wammuksed teen liiwa mööda.
 Peaks tema minu nägema,
 Ehk mina tema nägema:
 Suwe söömata elaksin,
 Talwe tangu mekkimata,
 Eluaja eineeta."

H. Neus, Ehst. Volksl. lhk. 246.

Üheks ilusamaks ja õrnemaks wõib armastuselauludest küll Saare piiga laulu pidada, „Kalewipojast“ IV, 210—220:

„Kaugela on minu kaasa,
 Wete taga armukene.

— — — — —
 Saa ei mina minema,

Ega saa tema tulema;
 Saa ei kuus teda kuulda,
 Saa ei aastas tema armu,
 Nädalas ei teda näha,

Armukaisu haudumista,
Sõbra rüppe soendusta.

— — — — —
Tuul talle wiigu terwisida,
Ajatiwad armusida,
Pilwed pikkada igada,
Laened lahkeid elupäewi,
Wihma sagar saadikuida,
Taewas tarka meelegesta,
Kui on õnne, siis elagu,
Kui on terwis, siis tehku tööda.

Nii mitu terwist temale,
Kui mitu mõtteid minule,
Nii mitu terwist temale,
Kui on soowi südamele;
Nii mitu terwist temale,
Kui on lehti lepikussa,
Kase urbi kaasikussa,
Kuuse okkaid kuusikussa;
Nii mitu terwist temale,
Kui on merel laenesida,
Kui on tähti taewassa."

Eesti tundmuste awaldamise wiisi kohta on iseloomulik, et eestlane musust lugu ei pidanud. Armastajate kokkupuutumisel ei musutatud, ei tuntud selle järele igatsust. Awalikku musutamist pidas eestlane wiisakuse wastaseks. Eesti pruutpaar ei anna suud, seda tuleb ainult setude juures ette ja wist wõib seda Wene mõjuga seletada, sest muidu musutawad setude noored wähe. Rahwalaulus tuleb ette „mage musu“, kuid nii mõõda minnes. „Musu on mulla magu,“ ütleb wanasõna. Eesti noormees ja neiu igatsewad armukaisu järele. Kaisutamine pidi nii tugewolema, et „õlekõrrelruumi ei ole ja wesi waele ei mahu“.

Rahwalauludes on armukaisul tähtis koht. Millest tunneb neiu, et see hea ei ole, kui inimene ükski on? Sellest, et ükski „külm“ on magada:

„Tuleb see õnnis õhtukene,
Wilets widewikukene,
Kui lähen mina magama.
Igatiks oma omaga,
Iga kaas oma kanaga:
Isa läks wana emaga,
Õde õemehega,
Wend läks noore noorikuga,
Tiupoiss läks tüdrukuga.
Kellega mina, waene?
Ma lähen nuttes nurga poole,
Tükin tühja sāngi poole.
Helisekse äärelauda,
Kolisekse kolme lauda,

Põrisekse põhja lauda.
Kõik on külmad küllelauad,
Ärmatanud äärelauad.
Pööran külle, leian külma,
Pööran selja, leian seina.
Püüan kirbuga kõnelda,
Lutikaga lüüa lõõri;
Kirp oli kõrki, ei kõnelnud,
Lutik laia ei lõõnd lõõri:
Mina wõtin ja wihastin,
Riided sülle ja minema
Läksin lakasse magama:
Põhku alla, põhku pääle,
Sasi ümber säärelule."

Vana Kannel.

Naene laulab abielu õnnest:

Edimäne imä hällü,
Keskimäne wele hällü,
Perämäne peio hällü,
Peio hällü pehmet hällü,
Imäkene, memmekene,
Ei ma sünnü sino sülde,
Mahu sino magaste.
Tulgu ülgä, wõtku üskä,
Tulgu kaasa, wõtku kaala.

Mina sünnü ülä sülde,
Mahu ülä magaste.
Ülä sängü hüwwä sängü,
Peio sängü pehmet sängü,
Kaasa sängü kaunist sängü,
Mull o mies meeleline,
Kaas kaala arwoline.
Ma koa kindä' kättä müödä,
Suka kua siertä müödä."

Vana Kannel I, 520.

Ka meeste armastuselaulude hulgas leidub õige-
wärwikaid ja õrnu:

Mull om naine natukene,
Tinarinda til'lokene.
Läts' ta haina põimema,
Kastehaina kaema,
Uppu ta ubalehe sisse,
Katte kastehaina sisse.

Sääl ma ots'e urwikalla,
Sääl ma käwe käpikalla,
Tei ma til'o rihäkese,
Wali waske warrekese,
Siis ma ots'e ubalehe,
Siis ma kaie kastehaina.

Vana Kannel I, 52.

4. Armuabi.

Kaudseks tõenduseks, et abielusse astumisel esiwane-
matele armastus wõõras ei olnud, arwame armukunsti,
mida wanast õige laialt tarwitati. Kui wanemate ja sugu-
konna arwamine noorte tundmustega kokkukõlas seisis, ei
leitud selles midagi imelikku, kui tüdruk ja poiss teine-
teist „hoidsid“ (sõna „armastus“ ei olnud tarwitusel). Kui
aga armastataw wanematele ja sugukonnale wastumeelt
oli, kui laste süda ja wanemate mõistus sõjajalale sattusid
ja kui armastus kuum ja püsiw, siis hakati kahtlema, kas
tüdruk ehk poiss ära ei ole „tehtud“. Sarnast „ärategemist“
ja nõidust usuwad paljud wanad nüüdki weel ja
jutustawad tõenduseks mitmesuguseid armunõiduse lugusid:
„Wend Willem hakkas tühipaljale tüdrukule järele jooksmas.
Poiss oli perepoeg, neiu oli lihtteenija tüdruk, ei olnud
ta ilus ega töökas. Enne ei olnud Willem teda sugugi

sallinud. Ühel õhtul oli tüdruk õitsele tulnud ja karaskit kaasa toonud. Ta oli seda kõigile annud, Willemile kah. Nüüd hakkas Willem tüdrukut hoidma. Ei jätnud teda kuhugi. Isa ja ema sõdisid nagu rauda wastu, terve ilm naeris ja hirwitas. Otsiti mitmesugust abi. Ühel laupäewa õhtul oli ema wärsket wõid teinud. Ma olin poisike, hakkasin wõtma. Ema sai jaole ja hüüdis: „Ära wõta! ära wõta, see on Willemi jaoks!“ Ei aidanud ükski rohi: Willem wõttis tüdruku ära.“

Armuaitamise abinõudest katsus üks osa tüdrukut (harwa ka poissi) üleüldse armsamaks ja meeldiwamaks teha, teine osa pidas just teatawat inimest silmas, kelle peale armastuserohi peab mõjuma. Esimesesse osasse käiwad mitmesugused nõidumised ja kommete täitmised. Lapse sündimise järele pandi see, kui ta tüdruk oli, meesterahwa särgi sisse ehk tõmmati meesterahwa püksisäärest läbi, poiss pandi naesterahwa särgi sisse. See pidi tüdrukut wara mehele aitama ja poissi tüdrukute meelest armsaks tegema. Kui tütarlaps kaswas, kutsuti tark teda armsaks wihtma. Wihtlemine sündis rebase sabaga. Selle juures loeti nõiasõnu. Kodaweres olid need järgmised: „Hirmukakku, armukakku, läbi reite Reinu kakku, ma wihtlen sind rebase sabaga, et sa, tütar, ei jää meheta.“ J. Wiedemann teadis pikemat nõiasalmi: „Wihake, weidike, wõideks, sauna leinike salwiks! nõnda armas poiste meelest, kui lõpnud lammas koerte meelest! Õitseleini, õnneleini! saaki, saaki, saunake, saaki, sauna leinike! hirmukakk, armukakk, läbi reite Reinu kakku! hundi sabaga wihelda, rebase sabaga pesta.“¹⁾

Teine osa armuabinõusid ei olnud nii ilmsüüdat. Fr. R. Kreutzwald jutustab seletustes Böcler-Forseliuse raamatu juure: „Der Ehsten abergläubische Gebräuche“ (lhk. 27), et tema ajal järgmisi armurohtusid tunti: tüdruk tõmbas juukse peast ehk karwa ihu pealt, pani ta leiwa ehk mõne

1) Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. Lhk. 406.

muu söögi sisse, ehk katsus teda salaja poisi pesu õmmelusesse õmmelda: tüdruk katsus maasikaid oma kaenlaaugu higiga märjaks teha ja poisile süüa anda. Kohe lööb poiss nagu põlew haokubu selges armastuses loitma. Ta ei leia öösel ega päewal rahu, käib kui meeletu ümber ja piinab ennast, kunni ta selle tüdruku ära on kosinud, kes talle selle tüki tegi. Peale selle on igalpool asjatundjaid naisi, kes armujoogi walmistamise peale meistrid on.

Need armurohud, millest Fr. R. Kreutzwald kõneleb, on kohati weel nüüdki rahwa keskel tuttawad. Leiwapäts, millesse juukseid ehk karwu sisse küpsetatud, kannab „karwakaku“ nime. „Ta walmistatakse jahust ja rõõsast piimast. Temale pannakse juus ehk juukseid sisse ja siis ahju. Ahju pannes öeldakse: „Ahju, ahju armukarask, läbi reie rõõmurõõsk!“¹⁾ Higi tarwitamise kohta seletab F. J. Wiedemann: tüdruk käib kolm laupäewa õhtut järjestikku saunas. Ilma et ennast weega märjaks teeks, pühib ta willase lapiga terwe keha pealt higi. Parajal juhtumisel, kui armastatud mehele juua saab anda, kastab ta need kolm lappi wette ja pigistab joogi sisse.

Laialt tuttaw abinõu on nõidumine konna kontidega. „Konnal olewat kondikawas „hark“ ja „konks“. Kui konn sipelgapesasse wisatakse ja ise plagama pistetakse, et konna karjumist ei kuule (muidu jääb inimene kurdiks), siis saadi hark ja konks, millega armastatawat külge tõmmata, mittedoowitawat aga eemale tõugata wõidi.“²⁾

F. J. Wiedemanni ütluse järele on mõnelpool selleks otstarbeks paaritawad konnad wõetud. Ehk uss tapeti ära, pisteti kolm korda nõelaga tema silma ja katsuti selle nõelaga kolm korda läbi tüdruku seelikusaba pista. Läks see korda, siis jooksis tüdruk mehele igalepoole järele (F. J. Wiedemann). Aidanud isegi sipelgad, mida Amelungi tõenduse järele³⁾ leiwaga sisse antud.

1) M. J. Elseni erakiri.

2) A. Kitzbergi erakiri.

3) F. Amelung. Estnische Bauernhochzeit. Lhk. 13.

Niisamuti olid tuttawad wastunõidumised. Ka wõidi tüdrukuid ära nõiduda, et nad mehele ei saa. F. J. Wiedemann ütleb, et selleks muud tarwis ei olnud, kui jänese pealuud selle maja wärawa alla panna, kus tüdruk elas.

Armurohud ei ole algupäraseid Eesti omad. Nad on rahwastewahelised.¹⁾

5. Pulmad.

Siin kohal on wõimalik ainult üksikute kommete juures peatada, mille ühiseluline tähendus rohkem silma paistab.

Wanast ei olnud abielusse heitmisel mitte üksi isiklik ja perekondlik tähendus, waid ta puutus terwesse sugukonda. Pulm oli ühenduse pidu kahe sugukonna wahel. Ta oli suur rõõmupidu. Pulmi peeti suure toredusega. „Terwe wald oli kokku aetud, kihelkond kokku kutsutud.“ Pidustati 3—4 päewa, tihti nädal otsa. Et kehwus ei tuleks takistama, pidi iga piduline oma leiwakoti ja wiinapudeli kaasa wõtma.

Ennewanast olnud aga piduliste arw piiratud. Pulmas käinud ainult täiskaswanud inimesed. Reisija A. Oleariuse pildi peal, mis 1643. aastal tehtud ja Kunda pulma kohta käib, on 14 osalist. Igaühel on oma amet. J. Saul kirjutab Kodawere kohta: „Pulmawõõrad olid enamaste wana rahwas, neid oli paariwiisi pulma kutsutud: peiupoiss ja pruuttüdruk, isamees, pruudi poolt laulataja naene; äi ja äiapoiss.“²⁾ Palmses wiibinud pulmas peale peiupoisi ja pruuttüdruku ainult wanad inimesed. Lapsed wõinud pulma ainult eemalt näha, sellepärast käidudki lapuliseks, waatamas, mitte aga süüa tahtmas. Pulmakombeid on noorte eest ikka warjatud (J. Sõster).

Laulatus ja pulmad olid kaks iseaşa. Laulatus ei käinud pulmakommete hulka. Isegi neil kordadel, kui laulatus ja pulm ühel päewal oli, tulid pulmalised pühapäewa

1) H. Ploss. Das Weib in der Natur und Völkercunde.

2) J. Saul, Pealsekiwi rahwa elu ja olu. 1852. aastal ja peale selle

õhtu kokku, kuna laulatus päewa oli. Kirikus laulatamise juures olid ainult isamees ja „kõrwane naene“ (Pärnu ümbruses). Alistes käisid laulatusel peigmees, pruut, „laulatuse-naene“ ja „laulatusepoiss“. Viimane seisis väljas hobuste juures.

Wäga tihti olid aga pulmad ja laulatus teine teisel päewal. Pärnu ümbruses algasid pulmad teisipäewa õhtu, mida pulma laupäewaks nimetati. Põltsamaal alanud pulmad kolmandal ehk neljandal päewal pärast laulatust,¹⁾ Kodaweres esmapäewal;²⁾ mitmepool oli pulma algus neljapäewal, nagu Põlwas ja Wõnnus, Läänemaal jne. Ka F. Amelung³⁾ tõendab, et pulmad neljapäew peale hakkasid. Pulmad wõisid ka warem ehk hiljem peale hakata. A. W. Hupeli ütluse järele⁴⁾ tulnud nad 2—3 nädalat pärast laulatust. Kindel seadus puudus. Algus määrati selleks ajaks, kui ettewalmistustega walmis saadi. Mõnikord tuli välispidiste takistuste pärast pulmi kaugele edasi lükata ehk jälle enne laulatust ära pidada.

Pulmad olid rahwa silmis palju tähtsamad, kui laulatus. Meheks ja naeseks ei teinud laulatus, waid pulmad. Laulatusest kunni pulmadeni jäi noorpaar pruudiks ja peigmeheks. Olid aga pulmad enne laulatust, asusid noored inimesed kohe mehena ja naesena elama, ilma et laulatust ära oleksid oodanud. Juhtub paarisid, kelle laulatusele takistust tuli, kes aga pulmad ära pidasid. Rahwas pidas neid meheks ja naeseks.

Joh. Sõster jutustab⁵⁾ Palmse ranna kohta: „Pulmad tulid enamaste 5—6 nädalat pärast kihlust ja harilikult pärast laulatamist. Wanemal ajal hakanud pulmad ikka teisipäewal ehk kesknädalal pärast laulatamist. Uuemal ajal hakkawad pulmad sagedaste ka samal pühapäewal,

1) L. v. Schroeder, Die Hochzeitsbräuche der Esten. Verhandlungen der Gel. Estn. Gesellschaft. XIII, 237.

2) J. Sauli teated.

3) Ehstnische Bauernhochzeit.

4) Topographische Nachrichten.

5) Erakiri.

kui laulatatakse. Palju pulme peetakse ka nädal ehk kaks pärast laulatust. Laulatamine ei tee meil tänapäewani veel kedagi meheks ega naoseks, waid pulmad, nii pikad, kui nad ka olgu. Ja pulmades on kõige tähtsam silmapilk tanutamine, mida wana nimega linutamiseks nimetatakse.“ „Illumäel praegusel ajal seda enam ette ei tule, et pulmad enne laulatust on, aga wanemal ajal juhtus seda õige sagedaste. Nõnda pidid 1855. aasta oktobrikuul Kustu Watk ja Leenu Weinberg ennast laskma laulatada, aga Kadrina õpetaja, kes Illumäel käib, oli haigeks jäänud ja ei tulnud waimulikku kohusid täitma. Eelnimetatud paar pidas aga pulmad ära ja peale selle veel kaks paari, kelle nimesid ma kindlaste ei mäleta. Paarid elasid abielurahwana neli ehk wiis nädalat, enne kui õpetaja Mardipäewal Illumäele tuli ja nad ära laulatas. Laulatusepäewal tulid paarid hobusega kabelisse (abikirikuid hüütakse siin „kabeliteks“), nagu abielurahwas ikka kirikus käib, ja istusid, nagu ikka, mehed meeste ja naesed naeste poole. Naestel olid mütsid peas. Kui kirikherra pärast teenistust hakkas laulatama, läksid paarid altari ette, teised kaks mütsidega, aga Leenu Weinberg wõttis oma roosa siidimütsi peast ära ja pani laulumehe (köstri) pinki. Pärast laulatust pani ta jälle mütsi ise päha. Pärast ütles ta, kui küsisin, miks ta mütsi laulatuse ajal peast ära wõttis, et leski laulatatakse mütsiga; tema pole ennast tahtnud veel leskena näidata. „Kes teab, mis elus ees ootab, üks siis jõua ka lesk olla, aga nüüd olen ma veel noor naene, ja mine juba leskena laulatama,“ ütles ta mulle. (Sõnasõnalt Madli Sõsteri suust üles kirjutatud.)

Igalpool ei läinud aga mütsiga laulatamine nii libedaste. Priidik Oidermann Saugast jutustas järgmise loo, mis Pärnus ette tulnud: „See oli õpetaja W. Schultzi ajal. Ühes talus peeti pulmi. Juhtus, et sel pühapäewal, kui laulatus pidi olema, õpetaja kodunt ära oli. Laulatus jäi ära. Pulmakraam aga oli walmis, ei wõidud oodata. Pulmad peeti ära ja naene hakkas tanu kandma. Tanuga

läks ta ka laulatusele. Õpetaja tõmbas altari ees aga tanu naesel maha, wiskas jalgade alla ja kätas: „Kes Sulle lubas tanu pähe panna?!“ See sünnitas rahwa keskel suurt kihinat ja kahinat. Kõik mõistsid õpetaja teo hukka.“

Enne laulatust peetud pulmi tulnud weel hilisemal ajal ette, aga nad jäänud ikka harwemaks, kuna nad prae-gusel ajal kadunud on.

„Ennemuiste oli see ükskõik, millal laulatada, kas enne wõi pärast pulme, kuida keegi paremaks arwas. Sest üks see temp ükskord ikka ära tahtnud teha, muidu ei jäänud kirikuherra rahule. Mitu nädalat enne pulmi ei olnud sellepärast hea laulatada, et niisugune komme oli, et kihlatud pruut tohtis küll külasse minna, mitte aga peig-mehe koju, aga laulatatud pruut ei tohtinud kodu õuestki wälja minna. Ja kuigi kihlatud pruut peigmehe koju mõne kiire asja pärast pidi minema, siis ei tohtinud ta seal istuda. Laulatatud pruut oli aga pärast laulatamist kodus päris kinni. See oli 1853. aastal, kui Mai Weinberg Tõugu Järirahwalt (Palmses) Mäerahwale mehele läks. Mina olin karjalaps ja tulin metsast weistega lõunale. Mai nägi mind, kutsus oma juure, andis mulle linaseemne koti kätte ja käskis Mäerahwale oma peigmehe kätte wiia mahatege-miseks. Sest tema ise ei saanud sinna minna, oli laula-tatud, aga pulmad weel pidamata. Eks laulatamine olnud, kuida kirikuherrad tegid, kas laulatas enne, wõi laulatas pärast pulma, kesse laulatamise pärast naese wõtmata wõi mehele minemata jättis. Eks pulm pannud paari ja tanu teinud naaseks.“ (Madli Sõster, sünd. Meikari suust sõna-sõnalt.)

„Laulatuse ja pulmade wahel tohtis peigmees küll pruudi koju minna, aga ei tohtinud sinna mitte kauemaks ajaks jääda. Sugulikku ühendust ei tohtinud laulatatud pruudil ja peigmehel, kelle pulmad pidamata, mingil tingi-misel olla.“

Madli Sõster jutustas: „Waadu Jaagup wõttis meilt naese. Nemad olid ka laulatatud peigmees ja pruut. Pulma

laupäewal ei saadud Waadu rahwal sauna ahju kütta ja Jaagup tuli meie sauna wihtlema. Meie tüdrukud olime mitmekesi sauna juures meestele wett andmas ja nende selga pesemas. Mai (pruut) oli ka. Tema andis Jaagupile wett ja pesi ta selja puhtaks. Meie teised tüdrukud ei pannud seda tähelegi, aga wanad naesed toas ütlesid, et mis see Mai sest Jaagupi seljast täna läks pesema, eks seda oleks wõinud mõni teine tüdruk teha, eks ta ise jõua seda weel küll pesta, nüüd oleks pidanud tema teiste meeste selga pesema.“

Ümberpöördud lugu walitses Saaremaal ja Muhus. Siin peeti jõuluajal, umbes jõulu ja uueaasta wahel, kosjad ära. Pulmad olid sügise, umbes Mardipäewa ajal. Suwel on pruut peigmehe wanemate juures tööl käinud. Kui peigmehe majas naesterahwastest puudu olnud, asunud pruut juba kewade oma uude koju tööle. Wabadikkude juures tulnud ette, et peigmees suwe Suurelmaal teenistust otsib, pruut sell ajal tema kodused tööd ära teeb. Hili-semal ajal on pruut ainult mõned päewad peigmehe juures tööl käinud, et tulewased omaksed tema töö-usinust ja osawust wõiks näha.¹⁾ Et pruut peigmehe majas ei käinud, oli mitmelpool wiisiks. Niisama ei tohtinud ka „laulatatud“ pruut oma tulewasesse koju minna, waid pidi ootama, millal teda pulmasõidul sinna wiiakse. Et laulatatud pruut kodus kinni pidi istuma, ei ole mujalt peale Palmsi kuulda olnud. Laulatuse ja pulma wahel käis peigmees ainult päewal naese juures ja ei jäänud sinna öösiks mitte.

Pulmakommetest nõuawad tähelepanemist iseäranis need, mis wanaaegist abielussehvitamise wiisi — naeste rööwimist ja ostmist meele tuletawad.

Naese muretsemine ostu- ja rööwiteel oli wanast Soome sugu rahwaste juures loomulikuks wiisiks.²⁾ Weel nüüdki tuleb seda mordwalaste ja tsheremisside juures

1) Muhust ja Põide kihelkonnast kogutud teated.

2) M. Weske, Naese wõtmise wiisist Soome sugu rahwaste juures. Oma maa. I, 195—198.

ette.¹⁾ Meil nimetati seda tõmbamiseks. Ta on Eestis kaua vastu pidanud. Piiskopp Kieweli kirikukatsumise protokollist (1519—22) leiame, et „mitmed õnnistamata abielus elanud, iseennast lahutanud, mehed wägiwaldselt naisi enesele rööwinud. Piiskopp andis käsu: kes weel naisi rööwib, langeb surmakohtu alla! Kes ennast kirikus ei lase laulatada, seda peab kirikupostis karistatama.“²⁾ Rootsi-aegse ajaloo kirjutaja Thomas Hiärni ajal (17-dal aastasajal) kehtsid seadused tõmbamise vastu täies jõuus. Rootsi seadus nõudis, et kui keegi naesterahwa vastu wanemate tahtmist ära rööwib, ta surma mõistetakse; sünnib see aga wanemate teadmise, peab rööwija tüdruku enesele naeseks wõtma.

Tõmbamisest kõnelewad rahwalaulud ja rahwajutud. M. J. Eisen kirjeldab:³⁾

„Tõmbaja kutsunud mõnda noort meest kokku ja nad tunginud, mõõgad puusas, sinna talusse sisse, kus tõmmataw tütarlaps asunud. Selle kimpu karanud nad kohe ja läinud temaga oma teed. Majarahwas hakanud wahel wasta kui majas rohkem wäge koos, ja kihutanud tõmbajad oma teed. Rahwajuttudest pole ma teateid leidnud, et pruudi kodu palja mõõga abi oleks tarwitatud. Ei õnnestanud wägisi pruuti ära wiia, pidid tõmbajad taganema, ilma et nad enese toast wälja ajamise ajal just mõõka oleks tarwitanud. Niipalju kui ma aru saanud, nähakse sarnane tuuslari moodi pruuditõmbamine enam arukorral ette tulnud olewat. Tawaliseks tõmbamisewiisiks tuleb tõmbamist üksikus paigas pidada, kus tõmmataw pererahwast eemal wiibis. Tarwastust saadud teadete järele wõtnud kosilane selle wiimase tõmbamisewiisi siis ette, kui wägiwaldne kodunt ärarööwimine nurja läinud. Kas üksi ehk teistega seltsis hakatud tõmmatawat neidu õhtu pimedas waritsema.

1) A. Hämäläinen, Mordvalaisten, Tseremissien ja Vottjakien kosinta- ja häätavoista vertaileva tutkimus.

2) M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. I, 85.

3) Eesti Kirjandus. 1910. a.

Muidugi kuulunud ta enne järele, kus ja millal tõmmataw neiu wäljas käinud. Niipea kui tüdruk õhtul üksi ilmunud, karanud tõmbaja peidupaigast wälja, sasinud kinni, pannud wankrisse ehk saani ja hakanud kodu poole kihutama. Mõne korra wiinud kosilane tõmmatud neiu ratsahobuse seljas ära. Ilmus tõmbaja ootamata, s. o. ei tundnud neiu tõmbajat ehk ei meeldinud tõmbaja neiuks, siis hakkas neiu karjuma; oli aga kosilane neiuks enne kaubad kokku sobitanud, siis waikinud neiu muidugi ja lasknud enese hea meelega ära wiia. Niipea kui tõmbamist märkati, tõstsid tõmmatud tüdruku omaksed kohe walju kära ja kutsusid naabridki kokku tõmbaja seltskonda taga ajama. Igaüks wõttis kätte, mis rutuga peosse juhtus, kes ahjuhargi, kes kurika, kes sirbi, kes kirwe, kes mõõga, kes mõne muu riistapuu. Igaüks katsus tõmbajate seltskonnale järele jooksta. Ei jõutud enam järele jooksta, pandi hobused wankri ehk ree ette ja sõideti neiu rõõwliste järele. Teised ei läbenud niikaua oodata, waid hüppasid ratsa hooste selga ja kihutasid tõmbaja seltskonnale järele. Rahwateadete järele lõppes tagaajajate wõimus otsa, kui pruut peiu koju oli wiidud. Tihti katsunud tõmbajad pruutisid laupäewa õhtul saunas käimisel tõmmata. Tulnud tüdruk õhtu pimedas kas üksi ehk naesterahwaste seltsis saunast tagasi, karanud tõmbajad ta kallale ja läinud tüdrukuga oma teed. Sedagi tulnud ette, et tüdruk saunast just wihtlemise ajal ära tõmmatud. Tõmbaja wõtnud sarnase juhtumise jaoks riided juba kaasa. Peiu koju wiidud tüdrukul lõigatud kohe peiu majas kõrwa äärest tükk juukseid lühemaks. Sellest tuntud ära, et lõigatud juuste omanik naene on, ja wanemad ja sugulased kaotanud tema kohta wiimase kui õiguse. Wiedemann ütleb, et tõmmatud tüdruk igapidi ööks tõmbaja juure jäänud. Järgmisel hommikul wõinud ta otsust teha, kas mehe juure tahab jääda wõi koju tagasi minna.“

Mitmed pulmakombed tuletawad elawalt tõmbamist mee. Pruut toodi endisest kodust peigmehe majasse.

Peigmehe poolt pulmarahwas sõitis temale järele. Pruut ei tulnud neile wastu, waid peitis enda ära. Pruudi otsimine sünnitas pulmalistele suurt lõbu. Aasta 200—300 eest toodi pruut ratsahobuse seljas peigmehe majasse. Nii kujutab Olearius 1643. aastal Kunda pulmasõitu. Peale paari üksiku on kõik seal ratsa ja nimelt kahekaupa hobuse seljas. Kõige ees sõidawad kaks meest paljaste mõõkadega ja pillimees. Nende taga sõidawad ühe hobuse seljas peigmees ja pruut. Pruut istub peigmehe taga ja hoiab tema ümbert parema käega kinni. Nende taga sõidawad peiupoisid ja pruutneitsid, isamees ja saajanaene ja lõpuks teised mehed naestega ja poisid tüdrukutega: naesterahwad istuwad meeste taga hobuste seljas ja hoiawad meeste ümbert parema käega kinni.¹⁾ Mõõkade tarwitamise kohta seletab Olearius, et nende pulmamaja ukseesse rist löödakse ja nad pärast majasse sinna kohta palgi sisse löödakse, kus peigmees istub. Th. Hiärn jutustab Läänemaa kohta, et tema ajal peigmees pruudi suwel ratsahobuse seljas, talwel saanis koju toob. Tema taga sõidawad mõõgamehed. Pulmamaja ukse peale lüüakse mitu risti.²⁾ Hilisemad pulmade kirjeldajad ei nimeta enam pruudi ratsa kojutoomist. Pruut istub wankris ehk saanis, kuna peigmees ühes peiupoistega ratsa tema kõrwal sõidab.³⁾ Paljad mõõgad pidid niihästi peigmehel kui ka peiupoistel käes olema. Sõidu algul kihutab üks peiupoiss kolm korda päri päewa ümber pulmarongi. Sõidu peal peksetakse mõõkadega õhku, et kurje waimusid eemale peletada. Paljaste mõõkadega sõitmist pulmarongis tuli Läänemaal ja Ranna-Pärnumaal weel hiljuti ette. Mõõku katsuti pulmaks laenata ehk tehti wikatitest järele. Mõõgad pidid pahade waimude wastu aitama.

1) Pilt leidub raamatust: F. Amelung, Bilder zur baltischen Culturgeschichte. I. Reval 1879.

2) Th. Hiärn. Lhk. 55.

3) L. v. Schoeder, Hochzeitsbräuche. Lhk. 72—78.

Tõmbamist peab L. v. Schröderi arwamise järele ka nooriku näo kinnikatmine meele tuletama. Pulmasõidul oli nooriku nägu rätikuga kinni kaetud. Alistes on pruudi nägu ka laulatusele sõites kinni kaetud olnud. Rätik warjas nooriku nägu ka peigmehe kodus, kui söögilaua taga istuti. See oli üleüldine komme. Wanad inimesed Pärnu ümbrusest tõendawad, nooriku nägu on sellepärast kinni kaetud, et noorik teed isamajasse tagasi ei leiaks. Sedasama seletust leiame ka Põltsamaa pulmakirjeldusest a. 1844.

Sellesamalaadiliste nähtuste hulka peab ka pruudi põgenemise katseid arwama. Juba pulmasõidu ajal katsuti pruudiga ära põgeneda. Palmse pulmasõidus istunud pruut pruudi wenna kõrwal. Kui pruudil wenda pole olnud, ehk olnud see liig noor, siis olnud „pruudi wennaks“ pruudi kõige ligem noormees. Pruudi wend katsunud pruuti iga hinna eest „ära warastada“ ja koju tagasi tuua. Peiupoiss aga pidanud pruuti kaitsma. Sellepärast sõidetud pulmas hirmus palju, millest ka wanasõna tuleb: „Mees pulmas, hobune põrgus.“ Sedasama tõendab Wõrumaa kohta J. M. Sommer Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatus 1882. Mõnes kohas, nagu Põltsamaal, katsus pruut pulmapäewa õhtu põgeneda, kuna peiupoiss seda püüdis takistada.

Th. Hiärn jutustab paarist kombest, mis kahtlemata tõmbamise jätisteks on. Läänemaal lõigatud noorikul juuksed pärast kolmandat pulmapäewa maha. Kui hästi sünnib see Wiedemanni kirjeldusega kokku: „Kui weel neidusid rõõwiti, tehti seda sell ajal, kui tüdrukud saunast tulid. Tall lõigati siis kohe juuksed ära, mille järele ta enam tagasi koju ei tohtinud keerata.“¹⁾ Pulma ajal ei tulnud pruudi wanemad ehk wennad Hiärni ütluse järele peigmehe majasse, nad tulnud sinna pärast pulmi, mõne aja pärast, mille juures neid pidusöögiga wastu wõetud.²⁾ See komme,

1) Aus dem inneren u. äusseren Leben der Ehsten. Lhk. 475.

2) Th. Hiärn, Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte. Lhk. 55.

millest nüüd enam jälgi järel ei ole, on küll sellest ajast pärit, kus peigmehe omaksed üksi pulmapidu pidasid, kuna pruudi wanemad kibedusega tütre röövimise peale mõtlesid. Alles pärast pulmi saadi neid lepitada.

Ka see komme on meie ajani wastu pidanud, et pruuti saunast võetakse. R. Kallas kirjutab „Perekonna raamatus“: „Saaremaal kütetakse pulmal, pruudi pulmal, sauna, ning pruudi pulmaliste nimi on otsekohe saunjarahwas. Suurelmaal antakse kerisel külmalt ehk sõnaga wihta ja linutamisel on wiht mõrsja tooli all.“

Pulmakombeid, mis endisest naese ostmisest tunnistust annaksid, on vähem.

Et Soome sugu rahwaste juures naisi on ostetud, see on kindel. Veel praegu on see wiis mitme Soome sugu rahwa, nagu mordwalaste, tsheremisside ja wotjakite juures auu sees. Mordwa noormees maksab pruudi eest, kes 20 aastat wana, 70—100 rubla, mõnes kohas tõuseb see summa 200 rublani. Mida noorem pruut, seda kallim. Kahekümnest eluaastast peale hakkab neidude hind langema.¹⁾

Eesti rahwalaulud teawad „neiu kaubast“ mõnda jutustada. Kõneldakse „neiu hinnast“ ja müügikohast. Müüjateks on neiu wanemad, niisama ka wennad:

„Läksin metsa kõndimaie
Pühapäila hommikuila,
Harripäila õhta alla,
Tulli wastu neio troppi,
Käokesi kaks karja,
Käed walged, käiksed walged,
Pead walged, pärjad punased.
Mina neiuks küsima:
Kes on neidu kaubaneidu?
Tema kuulis, kohe kostis:
„Oled sa hullu, noori meesi?“

Ei neiu teela müüa,
Kaupa ei teha kaugeella,
Kaupa teha isa kodone,
Kaupa teha ema kodone,
Neiu kaupa kamberisse.
Uulitsale hooste kaup,
Wärawa suus wärsi kaup
Sõnni kaup sõnnikulle,
Turul on tubaka kaup,
Neiu kulda kruusidele jne.

Neus, Ehstn. Volkslieder. Lhk. 254.

1) Albert Hämäläinen, sealsamas. Lhk. 29—30.

Põlwa rahwaulaul määrab neiu hinna õige kõrgeks:

„Mia neiest antanessa,
Kua kabast kaubeldi?
Sada salwe nisuda,
Tuhat pütta pütidelit,

Külümüt kilingide,
Wakk wanno taalderida,
Tua neiest antenessa,
Tua neiest saadanessa.“

Vana Kannel. 1, 24.

Neiu müümist tuletawad meele kõige pealt kosjakombed. Kosjakaupa ei tehtud neiu enesega, waid tema isaga. Ükskõik, kas noormees neiega enne asjad kokku oli kõnelenud wõi ei, kas neiu kosjadele päri oli wõi mitte, ikka oli isa ehk perewanem see, kes kosijale otsuse kätte andis. Neiu ise peitis ennast ära ja ei tulnud enne wälja, kui isa kosjawiina oli wastu wõtnud ja kui kosilased mõrsja wälja otsisid. See näitab, et kord tõeste aeg oli, kus kosjakaupa tütre seljaga tehti, ilma et tema enda käest oleks järele päritud.

Rahwaululus kuuleb neiu alles peigmehele, et ta ära on müüdud:

„Neitsikene, noorukene,
Jo sinu minule müüdi.“
Mina kuulin, wastu kostsin:
„Kes minu sinule müünes?“
Peigu kuulis, kostis wastu:
„Isa müies, ema tootas,
Õed õieti lubasid,
Wennad kaks tegid kaupa,
Kälid kätte andesid.“
Mina kuulin, kostsin wasta:

„Paljuks sa pannid minusta
Annid aine neidudest?“
Poiss kuulis, kostis wasta:
„Paljuks ma pidin panema,
Andma aine neidudest?“
Isale sõjahobune,
Emale üks lüpsilehma,
Sõsarale sõlgi suuri,
Wennale wedawad härjad,
Kälile kirikukingad.“

Müüdud neiu tunneb enese õnnetu olewat ja ta soovib müüjatele igasugust halba:

„Mis mina emale soowin!
Ema läheb lehma lüpsemale:
Nisa wetta, teine werda,
Kolmas piimada punasta,
Neljas wõida walgeeda“ jne.

H. Neus. Lhk. 266.

Needmine on protestiks tütarde müügi kombe wastu. Teiste rahwaulude järele oli aga päris otsuseandmine ikka neiu enese käes. „Kalewipojast“ kuuleme (I, 540):

„Linda hüüdis saunastana,
Linda padjusta pajatas,
Hebemesta heitis keelta :
„See mull meesi meele pärast,
Sellel' kihlad kinnitame.“

Ja õde õpetab kosja minewat wenda :

„Neiu kawal kaemaie,
Neiu wali waatamaie.“

Vana Kannel 1, 44.

Naese ostmise wiisi tunnistajateks on kingitused, mis peigmees pruudi wanematele ja pruudile enesele wiib. Wanast maksti ostuhind muidugi pruudi isa kätte, pärast, kui ostmisewiis hakkas kaduma, anti kingitused pruudi enese kätte.

Rahwalaulud kõnelewad õige suurtest kingitustest. Kui peigmehe sugulased pruudi majasse jõudsid, laulsid nad (selle järele, kui nad sööma kutsutud) :

„Langukesed, linnukesed,
Ma pole sõitnud sööma pärast
Ega joosnud jooma pärast :
Ma tulin oma otsimaie.
Meil jäi koju kolme rooga :
Ani jäi ahju haudumaie,
Part jäi pannil paistemaie,

Kana jäi keema katelisse.
Ma tulin wennanaista waatamaie
Siia mu wend on palju pannud :
Siia pannud paari härgi,
Siia annud halli täku,
Siia kukuri kaotanud.“¹⁾

Nagu iga kauba juures, kandsid kingitused ka siin käsiraha nime. Käsiraha ja isegi sularaha maksmist kosja aegu tuleb nüüdki ette. See jäi ikka pruudi enese kätte.

Pulmakingituste andmisest pruudi wanematele ei ole enam pea midagi järele jäänud. Pruudi wanematele ei wii peigmees muud kui wiina. Wäikse kingituse osaliseks sai ka pruudi ema. R. G. Kallase ütluse järele on Saaremaal teistkordistel kosjadel ehk „lähkrejoomadel“ peigmees pruudi emale paari kingi ehk mõne muu väikse kingituse wiinud. Pärnu ümbruses on nooriku tanutamise ajal selle ema peigmehe käest põlle saanud. See kannud „kusipõlle“ nimi ja pidanud emale neid aegu meele tuletama, kui

1) Räämalt üles kirjutatud 1914.

tütar wäike oli ja ta süle märjaks tegi. Pärast tanutamist on peigmees pruuti kolm korda toolilt üles tõstnud. Esimene kord öelnud: „Aituma isale!“ Teine kord: „Aituma emale!“ ja kolmas kord: „Aituma suurele Jumalale.“ Kolmanda korra tõstmise järele on peigmees tooli peale raha pannud, mis nooriku ema enesele on saanud. Pärnumaa pulmakommete hulgas nimetab Rosenplänter 1818. a. muu seas järgmist: Kui peigmehe poolt pulmalised pruudi maja ligi jõuawad, kihutab peiupoiss ratsahobuse seljas ukse ette, teretab, wiskab kindaga raha tuppä, lööb mõõgaga kaks ehk kolm korda katusesse ja ajab tuhatnelja sõites jälle tagasi.

Üks tähtsamatest pulmasündmustest on nooriku kingituste väljajagamine peigmehe omastele. Seda toimetati pidulikult. Mitmesuguste kommetega ühenduses seisis juba pruudi kirstu toomine. See toodi ühes pruudiga ära ja jäi iseäralise ametimehe — kirstumehe — hooleks. Kirstus oli wakk ja selles annid sees. See oli wäimewakk. Komme nõudis, et peigmehe poolt pulmalistest igaüks kingituse pidi saama, olgu see kui tahes wäike. Kingiti sukki, kindaid, sukapaelu, wöösid jne. Jagamine sünnitas nalja, sest peiupoiss ehk saajawanem, kelle hooleks jagamine jäi, oli hea hambamees. Wanast kandsid, nagu Hiärn tõendab, kingituste saajad need annid nähtawa koha peal: mehed sidusid nad piitsade, mõõkade ja kübarate külge. Wäimewakal ei olnud wanast mitte kaasawara tähendust. Ei olnud tähtis anni wäärtus, waid tähelepanek, mida noorik kui uus sugukonna liige sugukonna wastu üles näitas. Kallite kingituste jagamise tegi rahwa kehwus wõimataks. Kingitused olid nooriku oma ja tema ema näputöö. Iga waba minut tarwitati wäimewaka walmistamise peale. Wanasõna: „Tütar põlwe kõrgu, wäimewakk waksa kõrgu“ näitab emade hoolsust tütre wäimewaka walmistamisel. Et kehwus ei tuleks takistama, käis pruut sugulasi mõõda kerjamas ja korjamas. See sündis kosjawiina wiimise kujul. Pruut käis sugulased ja tuttawad läbi ja andis igaühele

wiina (Saaremaal tubakat). Selle eest sai willu, kindaid, sukki ja muid asju, mis aitasid wäimewakka täita.

Wäimewakk pidi nooriku usinusest tunnistust andma. Seda näeme pulmalauludest. Aliste Kaarlis laulsid pruudi poolt naesed enne pruudi ärawiimist:

Mede uue noore langu
Warsti wastatse omatse!
See om sõtsi, see om meile:
Küll ta mõistab tööda tehä,
Küll om oolas ommikulla,
Wara enne walgeeda.

Küll ta koab kangeeda,
Küll ta lõhub lõuendisi,
Küll ta paugub paperida.
Küll ta kõndis külä teeda,
Käe musta, märjä käisse,
Maranida kiskuen."

Peigmehe poolt naesed wastawad, et nooriku usinus andide jagamisel ilmsiks tuleb:

Mede uue noore langu,
Warsti wastatse omatse!
Küll meil kuuleb kura kõru,
Küll meil mõistab mõru meeli.
Te nüüd küllä kiitelede,
Üleliiga ütelede.
Las tuleb omme uusi päewä,
Wana taewas walge ilma,
Küll me siiski nätä saame,
Kes om oolas ommikulla,

Wara enne walgeeda,
Ka' ta mõistab töödä tetä,
Ka' ta koab kangeeda,
Ka' ta lõhub lõuendisi,
Ka' ta paugub paperida;
Ka' saab äiäle ameta,
Ka' saab ämmäle ameta,
Küel kimpu kindaida,
Naol katsi kaelarätti,
Ka' saab tädi täie wäime.

„Joosepsaare ema“ Kaarli wallast (83-aastane), kelle suust need laulud üles kirjutatud, jutustas, et naabritalusse toodud mini, kes muudele wäimi ei annud, kui laulatusepoisile. Sellele on naesed, nende hulgas ka tema, laulnud:

„Mede uue noore langu,
Ka' te mullusta mäletäde:
Teie küllä kiitelide,
Üleliiga ütelide.
Nüüd es saa äiäle hameta,
Ega ämmäle hameta
Küel ei kimpu kindaida,
Naol ei katsi kaelarätti.
Kunas kusik suka kudas,
Kunas wesik wäime tei?
Kusik heit kuuti kõlgussena,
Wesik leiku lepikuna,

Külä poiste külle alla,
Karjapoiste kaindelana.
See on suikund suitsu aja,
Äbenud ämäriku aja.
Emä lawale lamesi,
Tüdär kõrwa kõwerdi
Nüüd wiime kirstu kesäle,
Teeme tule tulba alla,
Kõige nellä nurga alla,
Siis panem' põlwe paisteale,
Säägem' sääre lämmees."

Nooriku kingitused olid ühtlasi noorepaari majanduselise jõu rajajad. Sest andide saajad pidid mitu kord rohkem wastu kinkima. Th. Hiärn jutustab, et väikeste andide eest, mis noorikult saadud, wasikaid, lambaid, põrsaid jne. wastu kingitud. Enne andide jagamist laulsid pruudi poolt naesed (Pärnu ümbruses):

„Neiukene, noorukene,
Kisu üles kiidukirstu,
Anna wälja auuwakka.
Anna pealta hargilisi,
Tõsta tõlla ratulisi
Anna pealta äiäl kimpu,
Anna pealta ämmäl kimpu,
Napsi pealta naodele,
Kääna pealta kälidele.
Anna siis jälle perelastel.

Saab siis näha, neiukene,
Kas see äi sull' annab hārga
Ja see ämm sull' annab lehma,
Nadu-naene tallekesta,
Siis saab näha, neiukene.
Kui see äi ei anna hārga
Ja see ämm ei anna lehma,
Nadu-naene tallekesta,
Löö siis kiwi kirstu peale,
Kolmas kiwi keskeele. . .“

(Lauljal, Mari Leilofil Räämalt, 81 a., laulu lõpp meelest ununenud.) Saugast üles kirjutatud teisend lõpeb järgmiselt:

„Kui ei anna äi sull' hārga,
Äi sull' hārga, ämm sull' lehma,
Nadu walgeta wasikat,
Wõta põõsast walge paju,
Küta äial külge mööda,
Ämmal pikka pihta mööda!“

Pulmas oli peale selle weel suur hulk kombetäitmisi, mis selle peale sihtisid, et pulmalised noorele paarile kingitusi pidid tegema. J. M. Sommer jutustab:¹⁾ „Mõlmes kohas oli see pruuk ja on praegu weel, et pulma lõpul see riist pidi lapitud saama, mis pulmapidul oli katki tehtud. Katkine taldrik pannakse, nagu ma ise ühes Tuduwalla pulmas nägin, laua peale, mille otsas pruut peigmehega istub. Peigmehele on wiinapudel käes ja kes ikka rohkem paikasid paneb, saab jälle pudelist lonksu keelekastet. Esiteks panewad jõukamad mehed ikka rublatükkisid ja paberiraha; mõni paneb jälle peenikest hõberaha waele,

1) Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat. 1882. Lhk. 76.

et paigad ilusaste kinni peawad jääma. Kolmas wiskab waskraha sinna keskele, mida ta neenõelteks nimetab ja kõik lapid ja lapikesed, paigad ja paigakesed kinni needib. On see temp tehtud ja waagen paigatud, siis hakkab isamees iga pulmawõõra käest järgemööda küsima: „Noh, mis sa siis nüüd noorepaarile kingid?“ Kõige esiteks tulewad peigmehe ja pruudi wanemad ja nende lähemad omaksed selle küsimuse alla, mille peale siis iga mees ise laida wastab. Kingib keegi lamba, siis ei ütle ta seda kohe lausa välja, waid: „Ma kingin kuube ja kasukat, sukka ja kinnast, suka ju kinda kinnitust; sugu supi magu, sugu silma walgust.“ Teine kingib jälle: „Puu emis, pugalad põrsad,“ mis mesipuud tähendab. Kolmas lubab waka warrulinnaksid kinkida, kui poeg on, kui tütar, siis pole tegemist. Sinna juure lisab ta weel tähenduse: „Järele ei hooli tulla ega kotti tuua, aga teadust peab andma.“ Mõni neiu ehk noorik lubab jälle: „esimese linnu hebemed“ kinkida. Keegi teine kingib jälle üteldes: „Kui kuningas esimesi korda maale tuleb, siis toon ülikonna jao riiet.“ Noored neid ja mehed, nagu pruuttüdrukud ja peiupoisid, kellel majatarwituse asju ei ole kinkida, ütlesid naljatuseks mõned soowid, näit.: „Neli toa nurka.“ „Soost wakamaa murakamaad.“ „Pime tuba ja pikk öö, nuttur laps ja lagund kätki.“

Kombeid, mis kingitusi nõudsid, oli mitmesuguseid: „laua pühkimine“, „nooriku põlle paikamine“, „noorekuu näitamine“ (näidati noorikut mütsiga ehk tanuga) jne. Raha peawad kõik, niihästi peigmehe kui pruudi sugulased, maksma.

J. Jung seletab: „Suuremate pulmade peal korjatakse mõnikord 200—300 rubla selle wiisiga kokku. Juba wanel ajal oli ühe paari sukke ja wöö eest üks ehk ka rohkem hõberublasid antud ja peale selle kingituseks mõni kana, wasikas ehk majariist. Annid, nii kui sukad, sukapaelad, wööd, kindad jne. koob iga tüdruk ise widewiku aegadel ja kui tall iial mahti on, ja waesemad peawad

mõnes kohas esiteks need willad kokku kerjama, milles nad midagi kedrata ja kududa wõiwad. Tallinnamaal öeldakse praegu: „See pruut läheb hundi hinda ajama.“¹⁾

Nooriku tanutamine ehk linutamine oli üks tähtsamatest pulmakommetest. Siin sai pruut naese tundemärgid — tanu ehk mütsi ja põlle kätte ja nooriku nime.

Neiud käisid wanast palja peaga ja ilma põlleta. Naesed ei tohtinud minna:

„Põlleta üle põrmandu,
Tanuta üle tänawa'a.“

Katmata peaga ja ilma põlleta ei tohtinud naene ka lauda istuda: seda peeti „leiwa naermiseks“. Tuli ka erandid ette. J. Jung seletab:

„Alistes on naesterahwal põlled lapsest saadik ees. Seal ei ole noorikul põlle ettepanekut enam wiisiks. Põllel ei ole siin naeseks saamise juures midagi tähtsust, kuna ta mõnes muus kohas just naeseks saamise märk on. Nimelt Harjumaal Kose kihelkonnas olen ma paarikümne aasta eest näinud, et kõigil naesterahwil, kes aga jalgu järele jõudsid wedada, ühesugused mütsid peas olid; tüdrukut wõis sellest tunda, et ta ilma põlleta oli ja nende mütsidel pigelid puudusid. Wist on seal põllepanek noorikul tähtsam, kui mütsi wahetus.“²⁾

Laulatusel pandi noorikule ajutine müts pähe. „Kõrwane naene“ wõttis tall pärja peast ja seadis mütsi asemele. Wanast oli selleks iseäraline nahkmüts.³⁾ Pärast hakati selleks meestemütsi tarwitama. Põll oli pruudil juba enne laulatusele sõitmist ette seotud. Ta oli kahe undraku wahele peidetud, kust ta pärast laulatust wälja

1) Kodumaalt. Nr. 6. Lhk. 102.

2) Tähelepanemise wäärt on komme, et Pärnu ümbruses, kus neiud palja peaga ja ilma põlleta käisid, kirikusse lauale minnes nad põlle ette panid. Põll keerati kodus kahekorra üles ja altari ees wõeti ta lahti. (Mari Leilofi teated Räämalt, 81 a. wana.)

3) Hupel, Über d. Hauben der ehstn. Dirnen.

wõeti. Ka see põll oli ainult ajutiseks, kunni pärast tema asemele päris naesepõll pandi. Helmes on ette tulnud, et kui paariminejad nii kehwad on olnud, et nad pulmi ei pidanud, õpetaja kirikus pärast laulatust noorikule mütsi pähe pani.

Tanutamisewiisid olid wäga mitmesugused. Enamaste tanutati peigmehe kodus, warsti peale selle, kui noorik sinna toodi. Pärnu ümbruses wõeti tanutamine juba pruudi kodus ette. Mõnes kohas sündis tanutamine salaja, enamaste aga ikka kõigi piduliste ees. Tanu pähepanijaks waliti enamaste wanad naesed, pruudi ehk peigmehe sugulased, siis aga ka peigmees, peigmehe wend, mõisaproua, ehk koguni wäike tütarlaps (Ranna-Läänemaal).

Kommetest tanutamise juures jutustab Rosenplänter: „Pruudi wend paneb tanu pruudile pähe. Pruut wiskab tanu maha. Pruudi wend ehk mõni teine tema asemel wõtab tanu üles ja annab kerge hoobi pruudile wastu pead, lausudes: „Unusta uni, mäleta tanu ja auusta noortmeest.“ Nii sünnib see kolm korda. Kolmanda korra järele jääb nuta pähe.“ Wäikeste muudatustega oli tanu pähepanemine Pärnu ja Lääne-Rannamaal weel hiljuti niisamasugune. Kõrwakiilu andmist mäletawad wanad inimesed. See oli nähtawaste üleüldine wiis. Õpetused, mis selle juures anti, läksid lahku. Muhumaal öeldi: „Unusta uni, mäleta meest, ära jäta tanu mehe külje alla!“ Ranna-Läänemaal: „Pea mees meeles, pea mees meeles, uneta uni, mäleta mees, ära mine põlleta põllule, tanuta küla tänawale!“ Saaremaal: „Karda oma meest!“ Kreutzwaldi teadete järel öeldud: „Need on wiimased kõrwakiilud, edaspidi ei tohi sind keegi enam lüüa, sest nüüd oled sa mehe naene.“ H. Neusi järele öelnud mõisaproua: „Mellesta mello: unusta und, pea mees mees, pea tanno peas!“

Tanutamisewiisist Palmse rannas jutustab J. Sõster: „Pärast peigmehe koju jõudmist, enne kui lauda istuti, wiidi pruut aita linutusele. Kui pruut peigmehe sugulastele meelt mööda olnud, siis tikutud linutamist waatama,

ehk küll pruuk olnud pruuti salaja linutada. Kui aga peigmehepoolsed naesed pruudi wastased olnud, siis pole keegi aita linutamist läinud vaatama. Linutamise juures wõeti pruudil enne ema põll eest ära, millega ta kodunt tuli, ja pandi uus peigmehe ostetud põll ette. Siis pani tädi ehk mõni teine pruudi ligidalt naene temale mütsi pähe. Pruudi müts oli heledawärwiline, kahe pika ja laia paelaga. Kui pruut linutatud oli, teatati seda tuppä. Siis tuli isamees lauast aida uksele, mis kinni oli, kõlistas mõõka ja küsis: „Kas on asjad walmis, et wõin oma warandust kätte saada?“ Kui aidast wastati, et „walmis“, siis lükkas isamees aida ukse lahti ja palus pruuti wälja tulla. Isamehega olid seltsis ka pillimees ja pruudi wend. Wähest oli pruudi wend aidas linutamise juures ja pani pruudile põlle ette. Kui pruut aidast wälja tuli, hakati toa poole minema: isamees kõige ees, siis pillimees, siis pruut käsi-käes wennaga, nende järele pulmanaesed, kes linutamise juures olid, ja kõige taga — lapulised. Pill hüüdis nõnda ilusaste: „Tule, tule, neidu, tule, tule, neidu, meie peiu kõrwa.“ Kui pruut tuppä jõudis, tõusid kõik naesed üles, peigmees tuli lauast pruudile wastu, wõttis tall käest kinni ja wiis enesega lauda.“

Mitmed kombesid pidid noorelepaarile lapsi meele tuletama.

Boecleri järele on pulmi peetud ja kosja mindud ikka noorel kuul, sest siis olewat noorelpaaril rohkem õnne, naesed seiswat kauem ilusad ja noored. Kreutzwald ütleb selle kohta: Noorik, kelle pulmapäew noore kuu sisse langeb, teretab kuud: „Minu rüpe päisugu, kui sina.“ Sellest ei ole kaua tagasi, kui Pärnumaal kosjadeajaks noor kuu waliti. Pulmade kohta ei ole kuul wanade inimeste seletuse järele tähendust olnud.

Kreutzwald kirjutab: „Kui pulmarongis pruudi wanker õuewärawasse jõuab, lastakse mitu püssipauku, ja peruks tehtud hobused kihutawad suure kiirusega õue. Need hirmutusepaugud ei ole aga mitte hobustele määratud,

waid pruudile, et selle uinuwat suguelu loowale tegewusele üles äratada: emaku lukk paugutatakse awale.“

Ema kohuseid pidi noorikule „sülepoiss“ meele tule-tama. Kui pruut peigmehe majasse jõudes lauda istus, anti temale 4—6-aastane poiss sülle.

Otepää kihelkonnas on J. Ruusi seletuse järele noorepaari abieluwoodi alla pulma-ööl kirwes pandud, et noorikul tugewad pojad sünniks.¹⁾

Kommete hulka, mis nüüd täitsa kadunud, käib noorepaari magama wiimine. Seda tehti peigmehe kodus pidulikult lauluga.

Kunda pulma kohta a. 1643 jutustab Olearius, et pruutpaar päise päewa ajal woodisse wiidi, kuhu ta tundi paar jäi. F. J. Wiedemann kirjutab: „Õhtul läheb noorpaar woodi. Saajawanem wõtab mõõgaga pruudil loori ära ja lööb mõõgaga seina, kaitseks kurjade waimude wastu. Kõige pealt heidab peigmees woodisse. Kaks pruutneitsit wõtawad pruudi riidist lahti, kuna saajawanem ehk mõni noormees ta mehe juure woodisse tõstab. Siis jäetakse noorpaar üksi. Selle eel lauldakse weel waimulikku laulu. Kodaweres pidi peigmees esiti söngi minema, isamees wõttis pruudi ümbert sülega kinni ja wiskas ta peiu kõrwa. Kõik rahwas pidi seal juures olema ja waatama.“ Abieluwoodi pidi peigmehe enese tehtud olema. Peiupoisid hüppasid enne magama minemist woodisse, et tema kõwadust katsuda. Selleks korraaks, kui põhi katki pidi minema, wõeti pink tagawaraks, et teda woodi alla panna. Pruut laotas omalt poolt uued riided woodisse.²⁾

Fr. R. Kreutzwald jutustab, et Wõrumaal noorpaar esimese öö loomalaudas mööda saatis. Sinna wiidi neile ka süüa. Kuna pruut pulmalauas häbenes ja pea ümber seotud rätik takistajaks oli, wõis ta öösel isu kustutada. Noorepaari laudas magamisest kõneleb ka J. Saul Koda-

1) L. v. Schroeder, Hochzeitsbräuche. Lhk. 223.

2) J. Sauli teated.

were kohta. See komme on kunni Pärnuni ulatanud, sest mitmed wanad mehed Pärnu ümbrusest jutustasid, et nad pulmaöö lambalaudas mööda saatnud. Lihula pulmas tuli lambalaut teisel juhtumisel ette: Oli üleüldine komme, et pruut peigmehele pulmaks oma õmmeldud särgi kinkis. Selle särgi pani Lihula pruut peigmehele lambalaudas selga.¹⁾ Tartumaal ei ole noorelpaaril senni kindlat magamiseaset olnud, kunni noorikule laps sündis. Kreutzwald arwab, et see wiis endisest ajast pärit on, kus naene alles esimese lapse sündimisega suuremad õigused kätte sai.

M. J. Eiseni ütluse järele pandud noorpaar pärast aulatust iseäralikku kotti. Kui see tõsi on, siis on see üks jäänus endisest tõmbamiseajast, mislābi rööwitud pruudi wastupanemist murda taheti. Jäärjas (Saardes) on noorpaar aita pandud ja aidauks wäljastpoolt lukku.

Pulmades lauldi ja kaasitati palju. Iga juhtumise kohta olid oma laulud. „Nalja-“ ja „hirwihambad“ näitasid oma osawust. Mõned laulud olid kaugelt minewikust pärit, sellest ajast, kui häbenemine wāhe oli arenenud, kui suguelusse puutuwatest asjadest warjamata kõneldi. Sellepärast tuleb wāga ilusate ja õrnade laulude keskel niisuguseid ette, mida meie praegu wiisakusewastasteks peame ja mis meile lorilauludena kõlawad. Niisuguse laulu leiame F. J. Wiedemanni saartepulmakommete kirjeldusest. Ta kõneleb ka, et kui pulmalistele „noort kuud“ (noorikut tanuga) näidatakse, siis noorik roppude naljade pärast, mis pulmaliste suust tulewad, silmad kinni peab katma. Nii oli see aga kõigi rahwaste juures. Lätlastega wõrreldes leiab Th. Hiärn, et eestlased oma wiiside ja sõnade poolest palju wiisakamad on.

Kõiki pulmakombeid on siin wõimata kirjeldada. Ka läksid nad üksikutes nurkades sedawõrd lahku, et täielik ülewaade iseseiswat tööd nõuab.

1) Lihulast kogutud teated.

6. Pruudi- ja noorikupõlw.

Fr. Kreutzwald ütleb, et Wõrumaal mees noorikut pulmaööl mitte ei tohtinud puutuda. Kui mees keeldu ei täitnud, olnud naesel selle tagajärjeks rahwausu järelle mitmesugused rinnahaigused imetamise juures.¹⁾

Sellesarnast on J. Sõster tähele pannud: „Harju-Jaanis ei tohi noorpaar tänapäewani terwel pulmaajal iseäraldi magada, waid peab ikka noorte hulgas õlgil ehk lakas heintel magama. Missuguse wana kombe ehk usu pärast seda nõutakse, ei tea ma kindlaste ütelda, aga olen siiski ütlusi tähele pannud: „Pulmad peawad puhtad olema“ ja „Pulmas tehakse puusatuid ja saaja ajal santisid.“ Üleüldse on seal niisugune arwamine, et noorepaari pulmaegne armuühendus lastele halwa tulewiku toob.²⁾

Fr. R. Kreutzwald arwab, et noorepaari tagasihoidlikkusel pulmaööl mitte sedawõrd kasinus põhjuseks ei olnud, kui wana usk. Sest kasinusenõudmisest üleastumist enne pulmi ei ole nii pahaks pandud, kui pulmaööl. Noorte inimeste „wabaduse kasuga tarwitamist“ peab ka L. v. Schroeder õigeks. Niisugune otsus põhjeneb esimesel joonel wist küll selle peal, et peigmees pruudi juures käis magamas. L. v. Schroeder jutustab, et Saaremaal kolmandate kosjade õhtul pruudile ja peigmehele ase lakka heinte peale tehtud. Lõikuseajal läinud pruut mõneks päewaks peigmehe juure, mille juures nad ühes woodis maganud. Holzmayeri seletuse järelle on peigmees juba esimesel kosjaõhtul pruudi juure magama heitnud. Lähkrijoomade lõpul on peigmeestpruuti pidulikult ühte magama pandud. Hommikul äratanud neid pidulised üles. Selle järelle pidanud peigmees iga pühapäewa õhtu pruudi juures käima, olgu ta elukoht pruudi omast kas wõi kakskümmend wersta kaugel.³⁾

1) Boecler. Lhk. 25.

2) Kas ei awalda see rahwa tähelepanemist alkoholi mõju kohta lapse tulewiku peale?

3) L. v. Schroeder, Hochzeitsbräuche. Lhk. 187.

Sellest wiisist peetakse wisalt kinni. Üks endine Hiiumaa kooliõpetaja jutustas: „Minu juures teenis elatanud lesknaene. Temale tuli wana lesk mees kosja. Istusime poole ööni köögis, jäime uniseks, aeg läks armuta igawaks. Ootasin, millal peigmees ära läheb; mina kui peremees pidasin wiisakuse wastaseks enne külalist oma tuppä ära minna. Wiimaks seletas pruut, komme nõudwat, et peigmees kosjaõöl pruudi juures peab magama: „Nii peab see olema.“

Holzmayer tõendas, et niisugune peigmehe ja pruudi ühesmagamine täitsa puhta loomuga olnud. Ja wanad inimesed kinnitawad seda ühelmeelele. Pruudi ja peigmehe wahekord pidi igapidi laitmata olema. Eksinud pruut sai pulmas pilgata ja häbistada. Pulmas kaasitasid peigmehe ja pruudi poolt naesed wastastikku. Esimesed kiitsid peigmeest ja laitsid pruuti, wiimased tegid sedasama pruudiga. Kõik, mis pruutpaarist halba teati, toodi päewawalgele. Pruudile, kellele sugulikka eksimisi süüks arwati, lauldi mõnel pool:

„Hukas on minu humalad,
Kahju neista linnaksista,
Pruut on poolele peetud,
Ülemäära mängitatud.
Üle soo on annud suuda,
Üle aru annud kätta.
Sõdamees oli sõle alla,

Kaubamees oli kaenla alla,
Riia mees oli rinna alla.
Ehk on tite tiwa alla,
Äbarik on hõlma alla.
Tasa neidu tantsitage,
Kergeiste keeritage.“

Kodaweres seati eksinud pruudile punane rätik pähe ja naesed kaasitasid warrudest.¹⁾

Läänemaal laulnud naesed raskejalgse pruudi üle õige jämedalt.²⁾

Uuem aeg on siia muutust toonud. Läänemaal öeldakse nüüd neil juhtumistel, kui warrud waremine tulewad, kui pulmade järele arwata wõiks: „Käeandme-öö süü.“

1) J. Sauli teated.

2) J. Treumanni teated.

Et wanast kihlus pruutpaarile suguliku läbikäimise wabadust oleks annud, ei näi tõsi olewat. Palju enam on põhjust wastupidist seisukohta õigeks pidada, et sugulik kasinus ja tagasihoidlikkus ka pärast pulmi mõni aeg edasi kestis.

Wanemate inimeste suust on wast mõnigi tõendust kuulnud, et wanast 2—3 aastat noorikuks pidi jääma, s. o. et esimene laps mitte warem ei tohtinud sündida, kui 2—3 aastat pärast pulmi. Sarnased jutud leiawad nüüdsel ajal wähe uskujaid. Peetakse iseenesest mõistetawaks, et sarnased asjad wõimatud on. Ei näi ju sugulisel vetol pärast pulmi ei põhjust ega otstarwet olewat. Sellepärast kehitatakse sarnaste juttude peale õlgasid ja arwatakse, et wanad inimesed endist aega üleliia ülistawad.

Rahwaelu tähelepanija ei tohi aga midagi „iseenesest mõistetawaks“ pidada, waid peab kannatlikult juurima ja õiglaselt kõiki tõeasju kaaluma. Las' kõnelewad tunnistajad!

A d o K a r u, Helme Koorkülast, 75 a. wana, jutustab: „Noorel paaril ei tohtinud esimene laps enne kahte ehk kolme aastat sündida. Kui laps aasta pärast pulmi sündis, sai mees häbistada: „Sa ei lase last („noorikut“) ka sugugi kaswada.“ Kuidas seda seletada? Inimesi oli wähe, mõis nõudis wäga palju tööd, oma talu töö tahtis ka teha. Wäljast töötajaid ei olnud wõtta. Kõik pidi oma pere ära tegema. Kui siis peremehe ehk saunamehe poeg kaelakandjaks sai ja leeris ära käis, wõeti talle naene. Ema ehk perenaene kuulasid pruudi juba ammu walmis, poisil muud kui kästi ära wõtta. Poisid wastu ei pannud, sest wanemate walitsus oli kõwa. Tüdruk pandi niisamuti noorelt mehele. Et naesewõtmise peapõhjuseks talusse tööjõuu toomine oli, siis tahtis perenaene, et noorik enne, kui ta lapse saab, aasta ehk kaks tööd teeks; sest kui laps juba käes, ega siis naesest enam suurt töötajat ole. Sellepärast andis perenaene mehele kõwa käsu kätte, et ta noorikut enne kahte aastat ei tohi puutuda. Olin poisike

ja teraw tähelepanija, kuulsin ise oma kõrwaga, kui üks ema pojale ütles: „Hoia, et sa nii pea naest ei puutu!“ Seda ei olnud Helmes kuulda, et keegi pulmaööl naest oleks puutunud. Helmes ei saanud noorpaar enne oma sāngi, kui wāike kās oli.“

Sellekohase järelepārimise peale, kas teised wanad inimesed Koorkūlas seda weel māletawad, seletas Koorkūla kooliōpetaja K. Ruut: „Mis Teie Ado Karu kāest kuulsite, olen ka mina kuulnud, ja mitte ūksi Koorkūla rahwa kāest, waid ka oma ema kāest, kes Pillistwere kikelkonnast pārit oli. Ka seal walitsenud seesugune komme. Nūid kuulasin põllumeesteseltsi koosolekul ja koolmeistrite koosolekul Tōrwas järele, kas Helme kihelkonnas mujal waldades peale Koorkūla ka sarnast kommet olnud. Kōigiltpoolt sain wastuse, et see igalpool nii olnud. Sellest wōib jārjeldada, et see ūlemaaline rahwa seadus on olnud. Muidugi on sellest ūksikute juures ūleastumisi ette tulnud. Minu õnnis ema teadis ka ūht põhjust nimetada, miks wanal ajal niisugune komme meie rahwa sekka saanud walitsema. See oli mõisnikkude esimese õõ õiguse kõrwalesaatmine. Esimest, wahest mõisniku lābi saadud last pūiti ikka enne kõrwale saata, sest et rahwas sugu segamist ei soowinud ega sallinud; ainult harukorral juhtus seda, et mõisniku laps lasti sündida ja ūles kaswatati, sest et see moraliwastane ja wāgiwaldselt peale oli sunnitud. Mina omalt poolt arwan, et selle nāhtuse ehk kombe põhjaks weel ūks teine wōis olla, nimelt majanduseline. Endisel ajal oli naese-wōtmise põhjus naesterahwa tarwidus majatalitamises. Sellepārast pūiti naest niikaua noorikuks jätta, kui wāhegi wōimalik. Enne kahte aastat laps peeti hābiks, korralikuks loeti ta alles kolmandal aastal; auuasjaks arwati, kui kümme aastat noorik oldi.“

O. R u u t (kooliōpetaja Wāndras) tõendab sedasama, et esimene laps enne kolme aastat ei tohi sündida. Teab juhtumisi, kus weel kõige uuemal ajal noorpaarid sellest reeglist tāie teadmise ja sihikindlalt kinni on pidanud.

Tema onu, Adam Ruut (üle 80 a. wana, Pillistweres), on seletanud: „Seda ütles minu ema ja seda ütles minu isa, et noorikut enne kahte aastat ei tohi puutuda. Inimene peab karsk olema. See on libu, kell enne kolme aastat laps sünnib.“

A. Peterson kirjutab Wändrast: „Aastat 50—60 tagasi oli ilusaks kombeks, et noorikul enne aastat last ei pidanud saama. Warem kui pärast olnud see kombewastane, sellepärast wõtnud ämmad noorikust minijad oma juure magama.“

Sedasama on ka Jaan Karule (Pärnu „Postimehe“ toimetuses) wanad inimesed jutustanud.

Reet Joosepsaar Aliste Kaarlist, 83 a. wana: „Wanast oldi 2—3 aastat noorik, ¹⁾ nüüd, kui aga tanu alla saab, on laps käes. Näe, seal on: minewal aastal sell ajal olid pulmad, nüüd juba laps. Wanast tuli harwa, üle mitme üks ette, kui aasta pärast laps oli. Ema ütles, et see ikka nii on olnud. Siis oli inimeste keskel karsk olek. Pordikuid oli harwa-harwa, inimesed olid karsid ja kallid. Hukka läksid inimesed müümise ja ostmise ajal. Kui wanast kuuldi, et laps enne aastat sündinud, löödi kaks kätt kokku: „Oi Jeesuke, Jeesuke! ei ole aastatki noorik olnud.“ Ikka peab kaks-kolm aastat noorik olema. Wanast olid sügise pulmad, pulmade järel läks noorik tagasi oma koju ja oli seal kewadeni; mees käis tema man magaman.“

Peeter Lensin Aliste Kaarlist, 72 a. wana: „Seda olen ammu kuulnud, et esimene aasta noorik puutumata pidi olema, nagu pruut. Tallinnamaa pool ei tohtinud noorik esimene aasta väljas käia, pidi kodu olema. Noor meest nimetati sellepärast tubatäkuks; öeldi, et „peigmees peab aasta tubatäku tegema“. Noorikut taheti hoida, sellepärast teda ei puudutud.“

1) Noort naist nimetati seal kunni esimese lapse sündimiseni noorikuks, Kolga-Jaanis esimese tütre sündimiseni.

A. Saar me Aliste Kaarlist, 73 a. w.: „Esimene aasta noorikut ei puudutud. See oli wist mõisnikkude esimese öö pärast. Oodati, kas mõisniku last ei sünni. See laps oli põlgtuse all.“

Kui esimene laps enne kahte aastat sündis, häbistati meest Abjas: „Läks nagu hunt noore naese kallale.“

J. Saul Kodawerest kirjutab: „Seda oli küll palju kuulda, et mõni noorik peale pulmi nädalad ja kuud puutumata jäi, aga suuremalt jaolt oli pea peale 9 kuud laps sündinud. Wanal ajal, kui minagi weel poisikene olin, räägiti, et üks mees oma naest kolmel aastal ei puutunud.“

Jaan Treumann Wirtsust (Läänemaalt) tõendab Maa-Läänemaa kohta: „Et nädalad ja kuud mööda läksid, ja noorpaar mitte ühte ei saanud, on kindel tõsidus. Peeti häbiks, kui laps enne kahte, kolme aastat pärast pulmi sündis.“

Sedasama ütleb loomaarst Madis Treumann Wigala kohta: „Kindel on, et wanast armuelu asjus kõige suurema tagasihoidlikkusega ja kasinusega elati. Seda tunnistab ka see asjaolu, et noorikutel isegi seda häbistawaks peeti, kui neil juba teisel abieluaastal noortsugu oli, sest wiisakaks peeti seda emale alles kolmandaks ehk neljandaks aastaks lubada. Sarnaste tagajärgede kättesaamine oli sell ajal muidugi üksi suguliku läbikäimise täieliku tagandamise läbi võimalik.“¹⁾

Aastaid wältawat sugulikku karskust abielus wõimaks pidada wõib praeguse ajawaimu ja mõttewiisi seisukohalt.²⁾

1) M. Treumannile on sellekohased teated lapsepõlwes wanemate inimeste ja peaasjalikult oma emapoolse wanaisa Jaan Rootsfeldi juttudest meele jäänud. See Jaan R. suri 45 aasta eest ära ja oli sell ajal 98 aastat wana. Ta oli elawa loomuga, jutu ja nalja armastaja, täieste terve ja kõbus mees, kes weel 3 päewa enne surma 16 wersta wälkuwail jalul ära kõndis.

2) Siia arwab ennast ka toimetus. Tema ei suuda kirjaniku tõendus uskuda, et noorpaarid aastate kaupa sugulikku karskust pidasid. Selle wastu kõneleb peale muude wõimatuste osa pulmakombeid, mis pärast pulmaööd mõrsja neitsilikkuse-märka otsis. Wälistel põhjustel pidi

Wanast oli see arusaadaw. Weel ligemas minewikus, pärast teoorjuse kaotamist, kui wanad elureeglid oma mõju kaotanud, tuli seda ette, et noorpaar pruudi ja peigmehe kombel nädalad ja kuud karskelt elas.

Kõnelsin selle aine üle Pärnumaa wanamehega, (umb. 75 a.). Nimetasin, et nüüdse aja inimesed seda uskuda ei suuda, et noorpaar nädalad ja kuud pärast pulmi kasinust pidas. Wanamees sai ägedaks: „Mis sa nüüdse aja inimestest kõneled! Nad on nagu hobuse-parmud, kisuwad ennast kõweraks ja katsuwad, keda nõelata saawad. Kas wanad inimesed nii elasid! Mina ei puutunud oma naest pool aastat.“ Tähelepanemise väärt on siin see, et seesama wanamees „sunduslikkudest noorikuaastatest“ midagi ei olnud kuulnud.

I seenese kohta on wäga mitmed wanad inimesed, kelle tõemeele juures mingit põhjust ei ole kahelda, sedasama tunnistanud. Kuna asi isikutesse puutub, kes ise, ehk kelle perekonnad weel elawad, siis ei wõi ma nimesid nimetada.

see jagu kirjutaja tööst wälja jääma. Tähelepanek, et wanaste esimene laps abielus alles 2—3 aasta pärast sündis, on täieste õige, wildakaks lähewad järjeldused. „Nooriku-aastaid“ ei tohi „kasinuse-aastateks“ lugeda, waid nende jooksul hoiti ihusoo saamine mitmesuguste abinõudega ära. Et need meie rahwal wanemal ajal tundmata olnud, ei wõi öelda. Libisewad ja langenud tütarlapsed tarwitasid neid hulgan, et saamist ära hoida ehk tärkawat idu häwitada. Kas wõisid saamise wastased „kuntsid“ abielurahwal tundmataks jääda? Ühte neist nimetab juba l. Moos. r. 38, 9 Oonani patuks. Arstidel on ta kui onanismus tuttaw. Kas sealt wõi kuskilt mujalt — see jäägu siin harutamata — on see ärahoidmise-wiis igalpool just talurahwa keskel laialt maad wõtnud. Prantsuse talupojad tarwitasid teda juba 16. aastasajal, Ré saare elanikkudel sünnib alles teisel abielu-aastakümnel pärija. Saksa talupojad peawad wiisakusewastaseks, kui noorpaaril esimestel aastatel peenikest peret tuleb. Nad teawad, mis selle wastu teha. Lasterikkaid emasid 6 ehk 7 lapsega nimetatakse liiderlikuks ja „hoorajaks“. Onanismus walitseb laialiselt. Sedasama on Dr. S. Weissenberg Wenemaal konstaterinud. See oleks suurem kui ime, kui Eesti talupoeg sellest midagi ei oleks kuulnud, isearanis kui seda sügawat mõju meele tuletame, mis Saksa talupoeg Eesti talupoja elu peale on awaldanud.

Wanade inimeste jutustused endisest elust jätaivad sügawa mulje järele ja sunniwad mõndagi uskuma, mis praegu wõimatu näitab olewat, nii ka endise aja noorpaaride kasinuseaastate sisse. Selleks on praegu liig wähe materjali käepärast, et ära näidata, kui laialt see komme on walitsenud. Igatahes on see Helme ja Aliste kihelkondade kohta kindel. Ranna-Pärnumaa teda enam ei tunne. Tartu- ja Wõrumaa kohta ei wõi midagi kindlat tõendada. Teatakse „noorikuaastate“ kohta kõnelda, päris usaldusewäärilisi hallikaid ei ole ma leidnud.

Saartel olid „nooriku-aastad“ tundmata. Saaremaal ja Muhus on nende mõiste wõõras. Siin walitsewad kombed käiwad risti wastu.

„Noorikuaastad“ olid seal, kus neid peeti, kasinuseaastad. Sest kunstlikka abinõuusid laste saamise wastu wanast abielurahwas ei tarwitanud. Wanad inimesed tõendawad seda ühel meelel. Iseloomulik on näituseks wana kadunud 75-aastase eidekese seletus: „Nüüd ütlewad noored inimesed, et wõiwat ära hoida, et lapsi ei sünni. See on patujutt. Jumal annab lapsed, mitte inimene ise.“

Üksikutest kohtadest, nagu Kõpust jne., kõneldakse, et seal noor rahwas „wäga tark“ olewat. Enam olewat seda ette tulnud, et wanad naesed tüdrukutel muljumise waral idu ära häwitanud. Uuemat ajal on Alistes „noorikuaastaid“ küll kunstlikul teel alal hoitud.

„Noorikuaastate“ ulatust, põhjusi ja tähendust peaks ligemalt selgitama. Palju materjali on kirikuraamatutes warjul. Kuid nende najal ei saa terwet küsimust otsustada. Kirikuraamat näitab, kui palju aega pulmade ja esimese lapse sündimise wahel mööda on läinud, ei anna aga mingisugust muud seletust. Kui kirikuraamat näitab, et esimene laps kolm aastat pärast pulmi sündis, siis ei tea meie midagi, mis pärast see nii oli. Alati leidub ka neid, kell küll „waim walmis, aga liha nõder“ ja kes makswatest kõlblusereeglitest üle astuwad. Üksikutel kordadel wõib taganejate protsent haruldaselt suur olla.

Kui tulewased põlwed 1905.—1910. a. kirikuraamatute järele meie rahwa suguliku kõlbuse üle tahaks otsustada, siis leitaks kirikuraamatutest küll waewalt, et sell ajal weel reegel maksis, et pulmade ja lapse sündimise wahel kõigewähemalt 9 kuud wahet peab olema; mitmed õpetajad kaebawad, et wäga paljude paaride juures esimene laps ikka warem sünnib.

Pärnu Elisabeti kiriku raamatud annawad 1836—38 järgmised arwud: Esimene laps sündis 112 paarist 1—9 kuud pärast laulatust 9 paaril, 9—12 kuud — 39 paaril, 1—2 aastat — 48 paaril ja peale 2 aasta 18 paaril, s. o. esimese abieluaasta jooksul sündis laps 48 paaril, peale esimest aastat 64 paaril.

7. Eksimised.

Eksitusi kuuenda käsu nõudmise wastu, et „puhtaste ja kasinaste pea elama“, on wanast wähe ette tulnud. Abieluta lapse sündimine oli sündmus, mida raskestes hukka mõisteti: mõni üksik juhtumine kihelkonna kohta, millest kaua kõneldi ja mis kauaks meele jäi. Üks 83-aastane eit jutustab: „Pordikuid oli wanast harwa-harwa. Mina olin juba leeris käinud tüdruk, kui kõneldi, et N. pere Epp on toonud. Oli nagu imeasi.“ Arwustik annab wanadele inimestele õiguse: 100 aasta eest on abieluta laste arw tõeste wäike olnud. Kuidas ta aastate jooksul järjekindlalt tõusnud, seda wõiwad arwud näidata.

B. K ö r b e r¹⁾ näitab seda tõusu 25 aasta jooksul Puhja, Rannu, Rõngu ja Nõo kihelkonnas. Abieluta laste protsent on :

1834—38	—	1 ² / ₈ %
40—44	—	2,2 %
45—49	—	2,5 %
50—54	—	3 %
55—59	—	4 %

1) Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in d. Jahren 1834—59.

Helmes ja Alistes näeme niisamasugust tõusu :

1845—49	— 2,8 ‰
50—54	— 3 ‰
55—59	— 4 ‰
60—64	— 4,5 ‰
65—69	— 5 ‰
70—74	— 4,5 ‰
75—79	— 5,25 ‰
80—84	— 5,6 ‰
85—89	— 7 ‰
90—94	— 7,5 ‰

Tõus on järjekindel. Sellest võib järjeldada, et see arw enne 1834. aastat veel väiksem pidi olema. ¹⁾

Rahwa kõlbuse peale awaldasid wanast suurt mõju kaks tegurit — linn ja mõis. Mida ligemal koht linnale, seda kõrgem abieluta laste arw. Neljas Tartumaa kihelkonnas oli nende protsent kõige kõrgem Nõos, temale järgnes Rõngu, sellele Puhja ja kõige wiimase koha peal seisis Rannu — just selles järjekorras, nagu need kihelkonnad Tartust kaugel seisawad. Aliste on Wiljandile ligemal kui Helme ja abieluta laste poolest oli ta umbes 50% võrra Helmest ees.

Mõisa mõju abieluta laste arwu peale on B. Körber uurinud. Ta kirjutab oma arwustikutöös :

„Et mõisa majapidamise mõju kätte saada, olen ma kahes kihelkonnas abieluta laste sündimisekoha kui ka isa seisuse ja rahwuse üles tähendanud. Arwud on järgmised :

Kihel- kond	Lapse sündi- misekoht:		I s a			E m a	
	Mõis	Talu	Sakslane ehk mõi- samees	Eestlane	Tund- mata	Mõisa tüdruk	Talu tüdruk
Rannu .	31,57	68,43	35,08	22,8	42,12	28,06	71,94
Nõo . .	24,6	76,4	17,78	27,17	55,05	28,73	71,24

1) Õige huwitawad on arwustikuteated Kolga-Jaani ja Põltsamaa kihelkonna kohta. Neid ei saanud aga kahjuks enam tarwitada, sest et mobilisatsioon peale tuli.

Mis isa rahwusesse puutub, siis puuduwad tihti tarwilikud teated, ja nagu näib, mitte sellepärast, et ema isa nime salajas tahtis pidada, waid et õpetajad isa nime ülestähenduse peale tarwilikku rõhku ei ole pannud. Ma olen paljudes aastakäikudes isa kohta märkusi leidnud, kas „isa teadmata“ ehk „talupoja-seisusest“. Sellest julgen ma järjeldada, et suurem osa „tundmata“ isadest mitte Eesti soost ei ole ehk et ta emale enesele tundmataks on jäänud, nagu mõnigi laps juhtumisi kokkusaamisele laatadel oma olemasolemise eest tänu wõlgneb.“

„Mis sündimisekohasse puutub, siis on üks neljandik ehk kolmandik abieluta lapsi mõisates sündinud. Kui selle juures tähele paneme, kui palju taluelanikka mõisaelanikkudest rohkem on, siis on wõõriti wahekord weel suurem. Rannu kohta, mille mõisaid ma tunnen, olen ma mõisa- ja taluelanikkude wahekorda ligikaudselt katsunud wõrrelda. Rannu kihelkonna elanikka arwatakse 4500 hinge peale. Kolmest mõisast on kahes kummagis 200 ja ühes 100 elanikku. Nii on siis $\frac{1}{9}$ mõisaelanikka, $\frac{8}{9}$ külaelanikka, kuna abieluta lastest kõige vähemalt terwe weerand mõisa peale langeb. Selle juures tuleb edasi tähele panna, et ainult $\frac{1}{2}$ kõigi abieluta laste isadest talupojaseisusest üles on antud. Abieluta laste emade wahekord on mõisas ja külas nagu 1:2.“

Linna ligiduses oli abieluta laste arw suurem, kui linnast kaugel.

Abieluta laste sündimist peeti häbiasjaks. Lapsega tüdruk langes põlgtuse alla. Isegi lapsi, kes wäljaspool abielu sündinud, „wärdjaid“, peeti teistest halwemaks: „Auus laps nutab ahju peal, wärdjas wärawa taga.“

Missuguseid laule eksinud pruudile lauldi, sellest oli eespool juttu. Eksiteele wiimist nimetab rahwas kujukalt — poiss „naeris“ ehk „narris“ tüdruku ära.

Tüdrukute eksitajad poisid langesid pilkamise alla. Pärnumaal ja Läänemaal nimetati neid „titetaatideks“. Poiste halwakspidamine aga oli pealiskaudne ja ununes kergeste. „Poiss on l u o d u pettijäs, pettijäs ja wõttijäs,“

ütleb Wõrumaa rahwalaul. Rahwas annab rohkem süüd petetule, kui petjale: „Mis wõtja wõtab, kui ep andja anna?“ „Lapsega tüdruk“ on uuema aja nimetus. „Tüdrukul“ ei wõinud wanast lapsi olla. Lapsed olid ainult naesel. Lapsega tüdrukul oli palju nimesid. Wiedemanni sõnaraamatust leiame: „sohinaene, altnaene, althõlmanaene, enneaegu naene, jalganaene, puustanaene, jõudenaene, liignaene, meheta naene, kaasanaene, wallaline naene, wääranaene.“ Kui naene, pidi ta ka naese tundemärka — mütsi ehk tanu ja põlle kandma. „Meheta naeste“ müts ei läinud wanast laulatatud naeste mütsist lahku. Välispidise kuju järele ei wõinud ükski ütelda, et tema kandja meheta on. Hilisemal ajal hakati wahet tegema: meheta naese müts oli mõne ilustuse poolest waesem; nii olid laulatatud naeste mütsid lindiga, meheta naeste omad ilma lindita. Arwatawaste on wahetegemine kiriku mõjul tulnud. Rahwas ei nõudnud mitte sellepärast meheta naesele mütsi, et teda häbistada, waid et teda neidudest lahutada ja teda naeste hulka wastu wõtta.

Hupel ja Petri seletawad, et neid elatanud piigasid mitte wähe ei olnud, kes õpetajat palunud, et neile luba antaks mütsi kanda ja nad naeste nime saaks. Paljud soowinud enesele sellepärast tanu, et mõisa tööst peaseda, sest lapsega tüdrukuid ei ole mõisa tööle aetud.

Mütsi pähepanemisega ei oodatud niikaua, kunni laps sündinud. Seda toimetati kohe, niipea kui naesed tüdruku raskejalgsust märkasid. See komme on Muhumaal tänapäewani püsinud. Mütsi pähepanijad olid naesed. Hilisemal ajal, kui komme kaduma hakkas, on mõned õpetajad teda katsunud hoida ja nimelt sellepärast, et mütsi pähepanemine head wõimalikkust andis noomida. Nii on Pärnumaal umbes teoorjuse kaotamise ajal kas wallawanemate ehk kirikuwöörmündrite kohus olnud raskejalgsetele tüdrukutele mütsi pähe panna. Niisama Kõpu kihelkonnas. Mütsi pähepanemise juures on tüdrukut noomitud ja häbistatud. Naesed on sellele wastu tõrkunud. Üks wana inimene Sangaste Unikülast jutustab, kuidas tema selle

õpetaja nõudmise wastu protesterinud : Kui naesed tüdrukule tanu pähe panema läinud, käskinud õpetaja selle juures laulda : „Issand, kurja ole tennu.“ Naesed aga laulnud : „Kui illus Jesu mõrsja om.“ Õpetaja saanud sellest kuulda ja olnud väga kuri. Sellest hoolimata on teinekord jälle sedasama laulu lauldud. „Mis ta ikka wõis teha? Mis lauldud, see lauldud.“ Ka mehed olnud selle naeste teoga nõuus. ¹⁾ Näituseks, kuidas meheta naeste tanutamise wiis rahwa hingeelusse oli juurdunud, wõib järgmine lugu olla, mida A. W. Hupel jutustab :

Tallinnamaal on 1792. aasta suwel üks ametikoht käsu annud, et edaspidi tüdrukutele nende raskejalgsuse pärast tanu pähe ei tohi panna ja et neil, kellel lapsed sündinud, tanud ära tulewad wõtta. Selle käsu põhjuseks oli arwamine, et tüdrukud tanu kartuses raskejalgsust hakkawad warjama, mille tagajärjel salajane sünnitamine ja lapsetapmine wõimalik oleks. Kõige vähemalt olewat tanu häbimärgiks. Talupojad olewat selle käsu üle väga imestanud, sest et ta nende kommete wastu käinud. Nad pidanud seda sündmataks, et raskejalgsetel tanud ära wõetud, ja ka tüdrukud on sellele kõwaste wastu tõrkunud. Usaldusewäärt inimesed on jutustanud, et paljud talupojad õpetajate palwele on läinud, et seda käsku ei täidetaks ja nende endised wiisid alles jäetaks. Paljudes kihelkondades ongi nii sündinud. Kas mõnes kohas tanud ära on wõetud, seda Hupel ei tea. Liiwimaal ei ole sarnast käsku antud. Hupel ei usu, et tanukandmine tüdrukutel häbiasi oleks. Lapsega tüdruk olewat wäliselt nii abielunaese sarnane, et ainult ligidased tuttawad wahet mõistwat teha.

Kirik oli lastega tüdrukute wastu väga wali. Naesterahwast, kellel wäljaspool abielu laps sündis, sai hoora nime ja langes kiriku karistuse alla. Rootsi ajal antud kirikuseadused olid karmid. Eksimised 6. käsu wastu wallaliste inimeste keskel, mis enne isandate kodukaristuse alla

1) Pr. Sõstri teated.

käisid, anti 1697. aastast kirikukohtute alla. Karistusewiisi kohta kirjutab W. Reiman: ¹⁾

„Kirikukaristuse alla käisid iseäranis sugulikud eksitused. Hooraja ja abielurikkuja sai esmalt Liiwimaal maa-kohtus ehk Tallinnamaa manrihtis witsu ehk pidi ennast rahaga wälja lunastama ja kohtukulud kandma. Siis istus tema oma kodukirikus iseäralises kohas hääbipingis (in dem Hurenschemel). Õpetaja andis asjalugu kantslist kogudusele teada. Pärast jutlust astus eksija altari ette, langes sinna põlwili, kahetses suure häälega süüd ja palus koguduselt andeks, kelle peale ta oma teoga häbi oli toonud. Hiljem pehmentati karistusi. Abielurikkumine jäeti kohtus ilma ihunuhtlusest ja süüdlane saadeti niisama kirikukaristuse alla.“

Rahatrahwi kohta teatab Chr. J. Petri, et kui teada saadakse ja tõeks tehtakse, et pruutpaar enne laulatamist sugulikult elanud, siis niihästi pruut kui peigmees kirikule ühe rubla trahwi peawad maksma. Kui aga pruut oma raskejalgsust warjab ja see alles pärast laulatust awalikuks tuleb ja pruut ennast pärjaga ehk palja peaga laulatada laseb, siis peab ta peale selle weel 2 rubla maksma pruudi-ehte kurjaste tarwitamise eest. Seda karistust tuleb selleaegsete oludega rehkendades wäga raskeks pidada.

Harju-Jaani kirikuraamatu järele on kuuenda käsu wastu eksijad talupojad pidanud 4 taaldrit trahwi maksma ja pärast altari ees oma pattu kahetsema ja andeksandmist paluma; kes altari ette ei tahtnud minna, on pidanud weel ühe taalri maksma. Laulatamise ajal pidanud eksinud pruut tanu pähe panema ehk weel ühe taalri maksma. ²⁾ Harju-Jaani kirikuraamat jutustab mitmest trahwimisejuhtumisest.

„Oe Janni sulane Mart maksnud 1 taalri trahwi, et ta oma pruudiga enneaegu kokku elanud“ (wegen frühzeitigem Beischlaf).

1) Wirmalised, 1914. Nr. 14.

2) Minewikumälestused Harju-Jaani kihelkonnast.

„Üks tüdruk Rauajalt maksnud enneaegse kokku-
elamise eest 94 kop.“

„Puusepp Jüri Palkilt hooratöö eest 6 taalrit, hoor
Ano sellesama eest 4 taalrit.“

„Kallamäe Jüri Perglilt, et ta Pergli kõrtsis Sitsi
Mariga kokku elada tahtnud — 2 taalrit.“¹⁾

Häbipink oli veel teoorjuse ajal tarwitataw ja wanad
inimesed mäletawad teda. Kiriklikud karistused on sennini
püsinud, kuigi nad nüüd õige kitsastesse piiridesse on
tõrjutud ja mõned õpetajad neist kinni ei pea. Ka sell ajal,
kui nüüdsed 70—80-aastased inimesed noored olid, leidis
õpetajaid, kes peale noomimise muid karistusi ei tarwi-
tanud. Teised olid wäga waljud. Meheta naise ei wõetud
teistega üheskoos altari ees armulauale, waid käärkambris.
Neid ei laulatatud altari ees, waid käärkambris ehk kogu-
dusetoas. Igatahes pidid nad rätikuga laulatusele minema.
Kodumaa Wene kirik on „eksinud“ tüdrukute wastu pehmem
olnud. Kuid ka siin on häbistawaid karistusi ette tulnud.
Nii on Wirtsu Wene kirikus (Ranna-Läänemaal) pruut ja
peigmees kolm pühapäewa enne laulatust kirikutäie rahwa
ees põlwili pidanud seisma, sest et pruut raskejalgne oli.
Preestriks oli seal wenelane.

Need kiriklikud karistamised ja häbistamised hoolit-
sesid selle eest, et rahwa põlgtus eksinud tüdrukute wastu
ei wähenenud, waid õhutasid weel.

Teatakse juhtumisi, kus tüdruk ja poiss mõlemad
wallakohtult peksta said. Ado Karu jutustab niisugusest juhtu-
misest Helme Koorkülas wähe aega enne teoorjuse kadu-
mist: „Wallamagassist anti wilja. Kõik peremehed olid koos.
Magasi manu kutsuti ka kaks tüdrukut ja poissi, kellel
lapsed olid olnud. Neid kästi kotid ühes wõtta, öeldes, et
magassist laste kaswatamiseks wilja antakse. Nad pandi
kohe magasisse kinni ja mõisteti poistele 30 ja tüdrukutele
20 hoopu witsu. Otsus saadeti sealsamas kõigi silmade

1) G. Sandbergi teated.

ees täide. Peksasaanud wiskasid kotid maha ja katsusid, et koju said.“ Ka Pärnu ümbruses on wallakohus üle keelu läinud poisile ja tüdrukule witsu andnud. Seda tuleb küll kiriku arwesse panna, et kõiki lapsega tüdrukuid ühe mõõduga hakati mõõtma ja et naesterahwale, kes peigmehe juures magades walju karskuse nõude unustas ja liig wara naeseks sai, niisama hooa nimi anti, kui teisele, keda hõbeda läige pimestas. Rahwas ise mõistis wahet teha ja tegi seda. Rahwas uuris eksimise põhjust järele. Sai tüdruk emaks, nõudsid sünnitamise juures wiibijad naesed, andku ta lapse isa nimi üles. Lapse saamisesse puutuwate asjade ülestunnistamise läbi loodeti sünnitamisewalusid vähendada. Walus ja surmahirmus tunnistas naesterahwas enamaste kõik. Ja isegi Chr. Joh. Petri pani tähele, et rahwas eksinud tüdrukute wastu kahte mõõdupuud tarwitas. On tüdruk talupoisiga eksinud, ei ole seda tähelegi pandud ja see tüdruk saanud kergeste mehele; kui aga tüdrukust teada saadud, et ta sakslase ehk wene-lase juures maganud, langenud ta raske põlgtuse alla ja temal ei olnud mehelesaamise lootust. ¹⁾ Et lapsega tüdrukud kergeste mehele saawad, seda tõendab ka Hupel: „Tanu ei ole tüdrukutel takistuseks, isegi meheleminemise puhul mitte. Raskejalgsetel ja tanutatud tüdrukutel, isegi siis, kui nad kaks ehk kolm abieluta last ilmale toonud, ei ole hädaohtu wanaks tüdrukuks jääda. Eestlasel ei ole nii peenikest tundmust, et ta niisuguseid põlgaks. Tülis ehk wihas sõimab ta neid küll hooraks, aga kui nad töökad on, saawad nad kergeste mehele. On ka neid juhtumisi, et tüdrukuid laulatatakse, kes teisest raskejalgsed on. Ja harwa tõstab noor abielumees tüli, kui ta seda kuuleb; kõige rohkem, mis ta teeb — sõimab wähe, hoiab aga oma abikaasat, armastab teda niisama, nagu oleks ta puutumata olnud, ja toidab teda ja wõõrast last.“ ²⁾

1) Ehstland u. Ehsten.

2) Über das Hauben der ehstnischen Dirnen.

Palju suurema põlguse alla sattusid tüdrukud, kellel lapsed mitte talupoistega ei olnud, waid wõõrastega. Et rahwa silmis langeda, oli ainult tarwis, et jutt laiale läks: tüdruk on selle ehk selle herrasmehe juures maganud. Sellest sai küllalt, et „libu“ nime pärida. Setude juures wõib seda nähtust nüüdki weel tähele panna: „Herrasmeest Setu tüdruk enese juure ei lase, sellepärast et siis jutt warsti wäljas on: „Kaeh, keä käü tu tüdruku mano! ega temäst ta wõtjat ei saa.“ Selles asjas on kõik „Saksa miie“ setu silmas petjad.“¹⁾

Tüdruku eksituse hindamiseks oli wanast nimelt tarwis teada: kas lootis tüdruk, et poiss ta ära wõtab. Seal, kus seda lootust ei wõinud olla, kaswas rahwa põlgtus.

Tuli ette ka päris liiderlikka naesterahwaid, kelle seltsi poisid salaja otsisid.

Ka maksulist prostitutsioni tunti olemas, kuigi ainult idus. Ta pesitses mõisate ümbruses. Kui rahwalaul müüdawast armust kõneleb, siis on see enamaste ikka kuidagi mõisaga ühenduses. Näit. tuttaw Mareta laul oma teisenditega:

„Mareta, kõreta neidu,
See jäi naeseks naitemata.
See läks mängides mäele,
Lehte lüües lepikuje.
Annus, Saare saksa poega.
See läks Mareta järele,
Pistis peningid pihuje,

Kuldanaastud alla kurgu,
Hõbenaastud alla hõlma,
Waskinaastud alla wammuse.
Hakkas siis magatamaie,
Magatas salu seessa,
Salu keenu keskeella,
Meie metsade wahella.“

Teisendites lisatakse Annusele weel muud kohamärgid juure, nagu Kuramaa kuninga poega, Hiiu-maa isanda poega, Aiawere herra poega, Kuresaare herra poega, suuri herra poega.²⁾

Mõisas walitses teine kõlbatus, kui külas. Herraste juures maksis põhjusemõte, et sugulik ühendus orjadega ei häbista. Nad sundisid tüdrukuid ja nõorikuid wõi-

1) K. Usstaw.

2) „Meie elu“. Lhk. 31 ja 32.

muga oma himusid orjama. Teised said sedasama kätte ähwarduse ja kullaga. Jumal oli kõrges, kuningas kaugel. Herrad wõisid orjatüdrukuid oma sohinaesteks sundida. Ei olnud ju orjal veel 18. aastasajal õigust herra peale kaewatagi. Kirik, kes eksimisi orjade eneste keskel karmilt karistas, waatas osawõtmatalt ehk wõimetult pealt, kuidas herrad orjade naeste ja neidude kallal toorest wägiwalda tarwitasid ehk neid libedaste wõrgutasid.

Neidude ja noorikute häbistamine mõisas kandis kolme kuju: 1) *jus primae noctis* ehk pruudiöö õigus, 2) neidude ajutiselt mõisa kutsumine ja 3) sohinaeste pidamine.

Dr. Chr. Petri raamatu wabale tõlkele „Ehstland und die Ehsten“ on Adam Peterson järgmise märkuse teinud: „Mis oli ilusama ja puhtama neiu palk? Tema wõeti wägisi mõisa — saksu teenima. Seal rõõwiti wägiwaldselt tema neiulik au herraste poolt ehk opmani ja mõisa teenijate läbi. Siis pandi ta wägisi mehele. Ja rahwas sõimas siis teda „mõisa ataks“. Mõisaherral oli õigus iga päris-orja esimese „pruudiöö“ peale. Seda õigust nimetati Ladina keeles *jus primae noctis* ja seda hirmsat õigust püüti maailma ees niiviisi wabandada: mõisnik püüdwat selle oma õiguse tarwitamisega oma tööjõudu suurendada, oma orjahulka kaswatada ja tahtwat seega ka oma orjade kehalikku tugewust edendada. Aga harilikult rõõwiti näokamate neidude puhtus mõisas juba ammu enne pruudiksaamist ja esimest mõrsjaööd paljudelt ära, sagedaste ka alaealistelt neidudelt. 130-aastane Holstre Ädu on jutustanud: Mõned mõisaherrad olewat oma walla alaealsed neiud ära eksitanud, käima peale saatnud ja nad siis surnuks peksnud. Wõib olla, et need lihaneelu kangelased endid seega teenitud karistuse eest püüdsid hoida, millega walju seadus iga alaealise eksitajat ähwardab, ka siis juba, kui alaealine orjaõisusest on.“¹⁾ Holstre Ädu jutustusega seisab kokkukõlas Chr. J. Petri jutustus: Armuline herra

1) Adam Peterson: Huwitaw tüki ke kodumaa ajaloost. Lhk. 12.

ei häbene sugugi igaüht kena talutüdrukut oma woodi-seltsiliseks wõtta ja tihti ähwardusega ja karistusega sundida, kui tüdruk wabatahtlikult nõuus ei ole. Üks mõisaherra ütles oma walitsejale, kes talle üles tunnistas, et ta talutüdruku raskejalgseks teinud ja teda mitte ära ei taha wõtta: „Oh, minule on see niisama hea, kui oleksite peldikus käinud. See ei tähenda midagi. Ma lasen tüdrukule lehma anda ja ähwardan talle 30 paari witsu anda (iga witsapaariga löödi kolm korda, nii on siis 30 paari = 180 hoopi), kui ta midagi kõneleb. Küll ma juba poisi leian, kes ta ära peab wõtma. Need on tühjad asjad.“¹⁾

Chr. v. Schlegel kirjutab: „Mõisas on talutüdruk preili ehk proua teenija ehk herra armukene.“ Teises kohas seletab ta: „Üksikud opmanid, keda talupojad maha löid, olid hirmsad inimesed: nad olid palju talupoegade naisi ja tütrid ära häbistanud, paljude seljad puruks teinud, enne kui seda sammu astuti.“²⁾

Praeguse aja wanad inimesed mäletawad kõike kolme häbistamisewiisi. Pruudi-öö õiguse tarwitamise aeg on küll kaugemal, seda teatakse isade ja emade jutu järele. Nime-tatakse mõisaid, kus seda ette on tulnud, ka herrade nime. Sellest ei ole siin wõimalik pikemalt kirjutada. Kõige harilikum wiis pärisorjuse ajal oli, et tüdruk, kes iluduse ehk mõne muu omaduse poolest tähelepanemist enese peale tõmbas, mõisa kutsuti. Teda ei tarwitatud mitte üks kord, waid nii mitu korda, kui peremehe süda soowis.

Teo-orjuse ajal wõttis see pisut teise kuju. Nägusamad tüdrukud kutsuti mõisa teenijaks ja said herrale sohinaeseks. Kes herra nõudmisele wastu pani, selle wanemad aeti talust wälja. Jäi tüdruk raskejalgseks, kutsus herra mõne poisi, pani tüdruku sellele mehele, andis kas metsawahi ehk muu ameti ehk pani ta mõne talu rentnikuks.

1) Ehstland u. die Ehsten, II.

2) Teutscher Merkur. 1787. Lhk. 410 ja 339.

Herra eeskujul toimetasid mõisa ametnikud tagant järele. Ka neil oli teatud võim ja peksuõigus. Ähwardusele võeti kingitused appi, ja nii murti waese tütarlapse wastupidamine, kellel kuskil toetust ei olnud.

Hädaohtu, mis mõisas neuu auu ja puhtust waritses, kirjeldab rahwalaul:

Tihti, tihti, neitsikesed,
Tihti ma käisin teole,
Alats abiwaimusse,
Igä kuus korra nädalis.
Ei ma saand kuus koduje,
Nädalis memme nägemä.
Läksin siis kuus koduje,
Nädalis memme nägeme.
Mis leitsin memme tegemästä?
Leitsin memme nuttemasta.
Mina memmeltä küsimä:
Miks sa nutad, memmekene,
Iked, hellä emäkene?
Emä mõistis, wasta kostis:
Mis ma nutan, tütar nuori?
Sina kaswad mõisa'assa,

Saabassäärede seässä,
Tuhweljalgade tuassa,
Kingäjala kammerissa;
Wiimäti petwäd peened särgid,
Haugutawad hallid kuued,
Matwad manteli magajad,
Katwad karwsed kübärad.
Mina mõistsin, wasta kostsin:
„Ennem, ennem, memmekene,
Ennem petku peene liiwa,
Haugutagu halli liiwa,
Matku maha musta mulda,
Katku kinni kenä kirstu,
Ennem, kui petwäd peened särgid,
Haugutawad hallid kuued!“

Vana Kannel II., 33—34.

Mis määratu kuristik herra ja orja tundmusteilma ja mõttewiisi wahel walitses, näitab rahwalaul, kui ta kahe-sugusest ühesmagamisest kõneleb.

Talupoisist ja tüdrukust lauldakse:

„Hulguwad unisulased,
Käiwad rammad käskujalad,
Otsiwad unista lasta,
Tukkujata toomekesta,
Magajata neitsikesta,
Pisut õlgeda piussa,
Kaks on kõrta kaendelassa.
Kesse neist magada tahneb?

Mari neist magada tahneb.
Kesse armas haigutelles?
Mari armas haigutelles.
Kuhu ta magama wiie?
Jüri uude kamberie:
Mis neil alla, mis neil pääle?
Lina alla, tekki pääle.“

Saksast ja talutüdrukust lauldakse:

„Sie on neuu sita neuu,
Kes tieb meiste mielta mõöda,

Käiib poiste käküsidä.
Siep on neuu sita neuu,

Kellel kaelas kannusida,
Rinnas risti ruubeline.
Need on antud aia ääres,

S a k s a m a n n t a m a g a n u d ,
See on junkru juures käinud.“

Teiselpool rahwa meelest puhas ja karske magamine,
teiselpool hooratöö!

Kuidas lugu wanast linnades oli, selle kohta puuduwad teated. Huwitaw arwustik Tartu kohta on olemas aastatest 1895—1899. Dr. C. Ströhmberg, Tartu linnahaigemaja ja linnaarst, seadis Tartu registreritud awalikkude naesterahwaste arwustiku kokku. Tema leidis 462 awaliku naesterahwa hulgast 295 eestlast, nii siis 64⁰/₀. Ta ütleb aga rõhuga, et sellest sugugi järjeldada ei wõi, nagu oleks Eesti naesterahwal iseäralikka kalduwusi hooraclu poole. Suur eestlaste protsent tuleb kõige pealt sellest, et Tartu Eestimaa keskel on. Ka siin seista awalikud naesterahwad, nagu mujalgi, peaasjalikult langenud kihtidest — laisklewast ja kuritegewusele kalduwast ollusest koos. „Eesti naesterahwas on truu, töökas, wäheste nõudmistega ja wäga hea ema,“ ütleb C. Ströhmberg.¹⁾

Kurb nähtus, mida ka wanast tihti ette tuli, on lapsetapmine. Selle peale waatamata, et lapsetapjaid hirmus karistus ootas — awalik peksmine kirikutulbas terwe koguduse silma all ja sunnitöö — juhtus seda ommeti. Põhjuseks oli lastega tüdrukute kurb seisukord, mis meelt sundis heitma. Ema wõis ühes lapsega nälga surra, sest nende eest ei olnud ühtegi hoolitsejat. Nad olid nagu linnukesed oksa peal, ilma peawarjuta, ilma toiduta. Isegi tugewad töömehed ja nende pered pidid sell ajal nälgima ja aganaleiwast elama:

„Söötis maa“meid pidi söötma,
Kanarpik meid kaswatama,
Aganik meid awitama.“

Mis pidid siis weel nõdrad ja mahajäetud tegema!
Ja nii saatis meeletu hirmsale kuriteole. Arusaajamad

1) Dr. C. Ströhmberg, Die Prostitution. Lhk. 70.

mõisaherrad on, et mitte tööinimesi kaotada, wahel lapsega tüdruku ülespidajaks lehma annud.

Kas wanast lapsi ka idus ära kaotati, selle kohta puuduwad teated. Chr. J. Petri tõendab, eestlased katsumud lapse idu elawahõbedaga ära häwitada, ja toob ka ühe sellekohase näituse. Praegused wanad inimesed ei tea sellest midagi kõnelda. Kui seda on tehtud, siis on seda wist üksikud „targad“ toimetanud, kuna sellekohane „tarkus“ rahwa hulgas mitte laiale ei olnud lagunenud.

8. Naesterahwas perekonnas.

Kõigi rahwaste juures selles ajajärgus, kus naisi rööwiti ehk osteti, oli mees perekonnas ainuwalitseja. Naene ja lapsed olid tema omandus, pidid tingimata tema sõna kuulma. Niisugune asjade seisukord kestab ka sellele järgnewas ajajärgus. Ja weel senniajani on naesterahwas mehe eestkostmise alla jäänud.

Sellest ei wõi järjeldada, et iga rahwa juures naene tõeste „mehe ori“ on olnud. Ühe rahwa juures oli tall wähem, teise juures rohkem õigusi. Põhjamail ja ka meie Eesti rahwa juures oli naene mehega pea ühewääriline, seisis mehega ühekõrgusel. Niikaugele kui meie kogutud wanawara tagasi lubab waadata, ei wõi siin naeste orjastamisest meeste läbi mitte kõnelda.

Kosja- ja pulmakombed kõnelewad küll wanemate wõimusest abielusseastumise juures, rahwalaulud kõnelewad aga ka wabast walikust.

Kõrwakiil, mis noorikule tanutamise juures anti, oli mehe wõimu alla andmise sümboliks. Pulmas olid aga ka teised kombed tarwitusel, mis mõista lasewad, et mees oma ülewõimu peale sugugi kindel ei wõinud olla. Juba Th. Hiärn jutustas, et laulatuse ajal pruut ja peigmees katsusid teineteisele salaja jala peale astuda, et selleläbi pärastises elus walitsusewõimu oma kätte saada. Ja wanasõnade järele, kus mehi pilgatakse, kes „püksid naese jalga“ annud,

peab arwama, et mõneski perekonnas ohjad naese käes on olnud. Ligemas minewikus oli mehe ja naese wahekord niiwiisi kujunenud, et mees ja naene ilma teineteise käest nõuu küsimata midagi ei teinud. Ja wäga tihti oli just perenaesel otsustaw sõna ütelda.

Et naene mehe käest lüüa ja peksa sai, tuli kahtlemata ette. Seda tunnistawad peigmehe õpetamise laulud pulmas, kus peigmeest kästakse pruuti hoida.

„Kui tunned wiha tulewa,
Paha mielta paisunewa,
Jookse uksest õuejeni,
Wärawistä wällajäni,
Tua taha talli juure.
Seäl on täkud tallidessa,

Kõrwid kõrki rõngastessa,
Paadid hõbepannaldessa:
Lüõ siis rusik ruuna peäle,
Paha mieli paadi peäle,
Kõwa kämmel kõrwi peäle,
Ennem kui nuore naese peäle.“

Et peks Eesti kodusesse elusse tunginud, selle üle ei wõi imestada. Tarwis ainult meele tuletada, missugune osa peksmisel orjapõlweajal rahwa elus oli. Werine udu tõuseb silmade ette, kui wanade inimeste jutustusi teoorjuse-aja „õigusest“ mõisa põllul, mõisas ja kohtus kuuled.

Kuid Eestis ei ole naene end löömise kui paratamata nähtuse alla alandanud, waid on selle wastu wõidelnud. Temal olid oma sõjariistad, millega meest taltsutada. Rahwalaul kirjeldab seda piltlikult. Neidu hoiatatakse, et ta mitte „meeletule mehele“ ei läheks, sest niisuguse mehe tujusid ei suutwat keegi täita. Ka olla ta warmas peksma:

„Tuppa toob ta toomingida,
Pingi alla pihlakida,
Wõtab peksä pihta müödä,
Lasta labaluida müödä,
Turja tunneb toomingida,

Õlanukid õõnapuida,
Käewarred wahterida,
Sõrmed sõstrapuu lülisid,
Pihta peenesid pajosid.

Neiu wastab, et temal küllalt abinõusid on, kuidas meeletut meest taltsutada:

„Kui sie miesi meeletuma,
Kaasa kaela kõlwatuma:
Korjan kokko kotitakud,
Ajan kokko harjatakud,

Raabin kokko ropsitakud,
Korjan kolgispuu alused,
Kakun nied karuohakad, —
Siis tien rüüdi rüüwelille,

Kaltsu kaela käänajälle,
 Püksi jalga pööratselle.
 Kui on miesi meeletuma,
 Kaasa kaela kõlwatuma:
 Sukad tien kui soolakotid;
 Kindad tien kui kannekotid.
 Kui on miesi meeleline,
 Kaasa kaela armuline:

Siis ta peab pilutud särgid,
 Kannab kaltsud kilbilised,
 Sitsipüksid, siidiwestid.
 Kui on miesi meeleline,
 Kaasa kaela armuline:
 Siis teen sukad sääarta müöda,
 Kinda'ad käsida müöda."

Vana Kannel II., 168.

Rahwalaul ütleb igalpool rõhuga, et see halb mees on, kes naest lööb.

Head ja halba meest kirjeldab rahwalaulus naene järgmiselt:

„Mino peigo pilliseppa,
 Kaasa kannelitegija!
 Wiib ta pilliga magama,
 Kanneliga kamberie.
 Paneb pilli pea alla,
 Kanneli lae wahele.
 Tõuseb ommiko ülesse,
 Kui ep kuule, siis äratab;
 Wõtab pilli pea alta,
 Kanneli lae wahelta,
 Laseb pilli mull' ütelda,
 Kanneli mull' kuulutada:
 „Tõuse, lindu, lüpsa lehma,
 Tõuse, kana, saada karja!"

Sino peigo piitsaseppa,
 Kaasa kantsikutegija!
 Wiib sind piitsaga magama,
 Kantsikuga kamberie,
 Paneb piitsa pea alla,
 Kantsiko lae wahele.
 Tõuseb ommiko ülesse,
 Kui ei kuule, siis äratab;
 Wõtab piitsa pea alta,
 Kantsiku lae wahelta,
 Laseb piitsa sull' ütelda,
 Kantsiku sull' kuulutada:
 „Tõuse, laiska, lüpsa lehma,
 Tõuse, wiibind, saada karja!"

(H. Neus, lhk. 342).

Üleüldse walitses mehe ja naese wahel üksmeel ja armastus. Nad olid teineteisele tõsisteks eluseltsilisteks. Armastus ei awaldanud ennast sõnades, waid teineteise mõistmises, teineteise eest hoolitsemises. Seda on wõõradki tähele pannud. Chr. J. Petri ütleb: „Eesti naesterahwas armastab oma meest kõigest südamest; mees peab temast lugu ja kaitseb teda igal juhtumisel, kui seda tarwis läheb.“ Sedasama tunnistawad omad. Helme köster A. Erlemann kõneleb endisest mehe ja naese wahekorrast: „Enne paari-minemist armastust ei tuntud. See wõis alles kihluse ehk pulmaga peale hakata. Ja armastus tuli tõeste. Mees ja

naene hoidsid teineteist suure õrnusega. Rängad elumured tõid küll kibedust ja pahandust. Oli paarisid, kes teineteisega halwaste läbi said, kuid sealgi wõis tähele panna, et südames teineteise wastu nii halb ei oldudki. Enamaste oli aga wahekord ka wälispidi hea. Miks ei pidanud ka armastus mitte tulema, kui noored inimesed abielusse astudes puhtad ja karsked olid, kui neil tõsine tahtmine oli teineteisega hästi läbi saada. Abielu oli püha. See wajutas ka mehe ja naese wahekorrale oma pitseri peale.“

Mis nooriku elu uues kodus kibedaks tegi, oli halb wahekord ämmaga. Eesti perekonnaelu iseäralduseks tuleb seda pidada, et siin wahekord wäimehe ja ämma wahel väga hea on, kuna teiste rahwaste juures see halb wahekord juba wanasõnaks on saanud. Eestlaste juures hoiab ämm wäimehest-poja poole niisamasuguse õrnusega, kui oma poja poole. Juba wanast ei ole mini ja ämm hästi läbi saanud. Näib, nagu oleks ämm õrnuse pärast, mida poeg nooriku wastu üles näitab, minija peale armukade. Rahwalaulud annawad enamaste ikka ämmale õiguse ja nõuawad minijalt ämma wastu lapselikku sõnakuulmist ja alandlikkust. Seda wõime järgmisest laulust näha, mida weel paarikümne aasta eest ühele noorikule Aliste Kaarlis lauldi, kui see uude koju toodi:¹⁾

Leenake, mede minija,
Mede hääda, armas lasta,
Tunsid tulla, tunne olla,
Tunne tiwästi elada!
Ole hää ämmä wastu.
Üts ep ämmä sul häbendä,
Üts ep peiu peljatella.
Ole sul äiä häben'dä:
Äia mullala muretse,
Äia kalmula kahetse,

Äia waatab külä warelta.
Leenake, mede minija,
Mede hääda, armas lasta;
Kulle, kulle, mi, me kukum'.
Pane mieli, mi' pajatem':
Ära ole tige tüdrukille,
Kahe külä karjastele!
Leenake, mede minija,
Mede hääda, armas lasta!

1) Äi oli ära surnud. Nagu teada, improviseeriti Eestis pulmalaule. Kõik iseäraldused, mis perekonnal ehk noorelpaaril teati, pöimiti lauludesse.

Hõika ämmä sa emässä,
 Kütü kutsu pooles welles,
 Nadu armas sõsares.
 Ole sina hoolas hommikulla,
 Wara enne walgeeta :
 Kukest wii tuli kodaje,
 Aol jo pühi aida pörmand,
 Tare tähtede walula,
 Koda pühi kuu walula.
 Siis pane pada tulela,
 Keeri keitel kulde'es.
 Seni sa loe lusikid,
 Seni arwa anumid,
 Senikui wesi peesunes.
 Siis pane wetta wanni sisse,
 Wli sa ämmäl' suuda möske.
 „Oh minu hääda ämmakesta,
 Tõuse üles 'oodeesta,
 Sääsa sängu weere pääle,
 Möse suu sula weele,
 Kae kulla kasteella!“
 Siis wõta ämmalta küsida :
 „Oh minu hää ämmäkene,
 Ma pani paa tulele,
 Keetsin katle kuldies.
 Mi' pane mina padaje,
 Mi' ma keeda keitelen?“
 Ämm wõtt' padjusta pajata :

„Oi mu meeline minija,
 Pojanaene naljaline!
 Mi' töid isa kodusta,
 Mi' töid ema kodusta,
 Si' pane sina padaje,
 Si' sa keeda keitelen!“
 „Oh minu hääda ämmäkene!
 Helme töi isa kodusta,
 Helme töi ema kodusta,
 Keedi welle kirstusta.
 Wana tähik, tähte otsa,
 Wana maasik, maani hända —
 Seda ei wõi panna padaje,
 Ega keeta keitelen.“
 Ämm wõtt' padjusta pajata,
 Õlekõrsista kõnelda :
 „Oh mu meeline minija,
 Pojanaene naljaline!
 Wõta wõtme wadja päältä,
 Sinirihma seinä päältä,
 Wõta astu aida teeda,
 Kelpi kellerta raduda :
 Een on ridan ernetonni,
 Taga usse tangutonni,
 Kellerin on seasinki, —
 Seda pane sa padaje,
 Seda keeda keitelen!“
 (Reet Joosepsaare suust, 1914.)

Suur oli Eesti naene oma emaarmastuses. Ei ütle Dr. C. Strömberg oma uurimisetöös asjata : „Eesti naesterahwad on väga hea ema.“ Ei saa ilma liigutusetä lugeda Eesti rahwalaulusid, mis wahekorda ema ja laste wahel kujutawad. Neid on nii palju ja nad on nii ilusad. Wõtame näituseks „Waeselapse laulu“ :

„Emäkene, ennekenne!
 Maha meid jätsid marja suuru,
 Usse pääle ubina suuru,
 Läwe pääle läätsä suuru,
 Kiwi pääle kirbu suuru.
 Jätid meid ilma iketelle,

Jätid walla wannutelle.*
 Ilm meid ehit, ilm meid iket,
 Ilm meid ehit ilbakille,
 Wald ehit wana närtsakille.
 Meie kolmekse sõsardse,
 Katekse emä kanakse,

Kun me kolme kokku saame ?

Kirikunna käwweenna,

Altri ette astuenna,

Sääl me kolmi kokku saame.

Sõsar, noori linnukene,

Nütüd lääme emä awwa pääle,

Jkeme emä awwa pääle.

Tõine tõise weere pääle :

Tõine pühib tõise silmi,

Tõine tõise pääd silitseb.

„Emäkene, ennekenene !

Maha meid jätid marja suuru,

Jätid meid ilma elämä,

Pääle maa päada pidama.

Emäkene, ennekenene !

Tõuse nütüd üles awwastagi,

Tõuse ikki ja tööta,

Tule meil armu andijassa,

Päewas pää silitsejassa !“

— Tütarlatse, linnukese !

Ei wõi tõusta, ei tööta !

Mul on muru mulla pääle,

Hallasheina awwa pääle,

Sinilille silmä pääle.

„Emäkene, ennekenene,

Tõuse ikki ja tööta !

Me aame ommen karja siia,

Söödäm' muru mullikille,

Allaheina ellikille,

Sinilille sigadele !“

— Tütarlatse, linnukese,

Ei wõi tõusta, ei tööta :

Mul om man maa haisu,

Suu man om surma haisu.

„Emäkene, ennekenene !

Tõuse iki ja tööta !

Me kütäm' sanna kuumalista,

Puud om Poola piiri päälte,

Wiha teem' willa tepenista,

Libe teem' linna tuhasta,

Mõsem' sul manta maa haisu,

Suu manta surma haisu,

Käte manta kärna haisu.

Emakene, ennekenene !

Tõuse iki ja tööta,

Tule meil armu andijassa,

Päewas pää silitsejässä,

Suwes suu mõskejassa,

Talwes tule taari laskejassa.“

— Tütarlatse, linnukese,

Ei wõi tõusta, ei tööta.

Kaswa suwi, kaswa suuri,

Kaswa tali, kaswa tarka,

Kaswa kewäde kenäjä.

Käü sa ilus heinamaale,

Kaunis käiki karjamaale,

Walge käige küla wahele,

Kenä külä keskeele.

Mõse hame ao elule,

Uta kurna kuu walule.

Et oled esi waene,

Ole ei wesi waene ;

Et oled esi leinaline,

Ole ei libe leinaline ;

Et oled esi kurwaline,

Ole ei kurik kurwaline.

Siis sinu üwäs üteldässe,

Üwä naese tüärtessa,

Targa naise taimedessa !

(Reet Joosepsaare suust, Aliste Kaarlist 1914.)

„Meie Eesti rahwaluule kujutab sügawat südame- ja tundmiseelu oma õrnas keeles. Iseäranis leiame rahwaluulest armurikast ja truu perekonnaelu. Ema armastus wältab weel teiselpool hauda edasi. Ei puusärk, ei roheline kalmumuru, ei ka rasked hauakiwid keela ema oma

lapsega rääkimast. Ema armastus, mille luule nagu üheks suremata jumalikuks kaitsewaimuks teinud, mis mitte rahul ei wõi olla, kui ta teab, et lapse käsi ilmas halwaste käib, lastakse weel hauast mahajäänutele troosti ja nõuu anda. Laps, iseäranis tütar, kelle nõu ja jõud eluwaewas ja töös ning mures muidugi nõrk on, kaebab kadunud emale kalmukünkal oma ohtu, ning luuletus laseb ema kõrwu kuulda ja suud rääkida. Tütar nimetab ema haudujaks ja armuandjaks, ema nimetab sagedaste tütart jälle marjukeseks, linnukeseks jne. Sõnad „hauduja“ ja „armuandja“ tunnistawad, kui suur ja sügaw ema arm elus olnud, mis last nagu lind poegi tiibade all soojendanud, haudunud. Nüüd seisab laps ema haul, ning nagu üks kaugelt tulew päikese tera tungib eide eluajast tütre südamesse, igatsust äratades, ning laseb nüüd last walus iseenese südamest eide sõnu kuulda. Eide õpetus, mis ta enne surma tütrele andis, elab ja mõlgub igal silmapilgul lapse meeles ning wärskel haul astub ta kõige elawamate wärwidega lapse waimusilma ette. „Need leinamised ja tänuwõla tunnistused ei ole meie rahwa nooremad luuletused, waid need on hääled, mis wanast wabast ajast meie kõrwa kõlawad.“¹⁾

Eesti naesterahwa emalikkudele õrnust ei saanud mitte ükski ta oma lapsed tunda, waid ka wõõrad, kes tema hoole alla antud, mõisnikkude lapsed, keda tall ammena oma südame wastu tuli pigistada. Seda on mees tunnistanud, kellel mingisugust põhjust ei olnud eestlastele teenimata kiitust jagada. Chr. v. Schlegel ei jõudnud aastal 1787²⁾ Eesti naesterahwa südameheadust ja õrnust ning tunnete peensust küllalt kõrgeks kiita. „Kui palju õrnust ei näita naene, keda herrased ammeks wõtnud, lapse wastu üles! Pea suurema kui emaliku õrnusega käib ta temaga ümber. Ta on ainult lühikeseks ajaks toidumuredest wabas-

1) J. Kunder, Ema armastus Eesti rahwaluules.

2) Teutscher Merkur. 1787. Lhk. 410—411.

tatud, teda peetakse hästi ülewal, toidetakse hästi, ja kui tänulik on ta juba selle eest noore wõsu wastu. Igapidi katsub ta last wastutulelikult meelitada. Mõisniku laps saab siis ka kunni 6., 8., 9. aastani arupäraliselt kallistada: ükski Saksamaa laps ei saa naljalt tema ligi.

Õrn ja hea südamega preili, kes sa tulewase abikaasa tundmuste peene köidikuga õndsaks teed, oma südame esimese tungi eest õrnusele, oma meelitawa paitawa hääle eest oled sa talunaesele tänu wõlgu.“

9. Eesti armuilma arenemisekäigust.

Eesti pulmakombeid Indo-Germani rahwaste omadega wõrreldes leiab L. v. Schroeder, et eestlasi nagu Indo-Germani wennasrahwaks wõiks pidada; nii palju on neil kommetes ühist. Ja tõeste on meie pulmakommetes wähe algupärast.

Koguni teise pildi saame, kui pilku rahwaste sisemisse armuilma heidame. Kui põhjamaa rahwastel on ka siin eestlastel ja wanadel germanlastel mõnda ühist, kuid ommeti käib kumbki täitsa oma rada.

Kui sennine armuilma üleüldine arenemine monogamialise abielu sihis on läinud, — korratust sugulikust läbikäimisest waba ühenduse poole mehe ja naese wahel, kes sisemiselt sunnil ennast ühendawad, ja iseteadwalt südamlikus armastuses ja tõsisel lugupidamises eluaeg ühte jääda, et seda õhkkonda luua, mis laste edenemisele tarwilik, — siis olid Soome sugu rahwad mere ääres kõrgele edenemiseastmele tõusnud. Kui armuilma kujunemine rahwa sisemisest kulturst tühjusest peab andma, siis on eestlased juba wanal ajal enesele õiguse wõitnud wanade kultuura rahwaste kõrwal seista. Kui wana Kreeka ja Rooma kultuuri hariwa ja kaswatawa mõju pärast koolides weel praegu wanu keeli soowitatakse, kui Germani rahwad oma esivanemate mehisusest ja karedast tühjusest weel nüüd wai-

mustust leiawad, siis ei pruugi ka meil sellest piskust, mis meil üleüldisesse kulturasalwe tuua on, häbi tunda.

Missugused on Eesti armuilma iseloomulikud jooned? Kõige pealt truudus ja abieluwoodi puhtus. Juba hallist ajast saadik on see Eesti perekonnaelu aluseks olnud. Tähelepanemisewäärt on aga see, et kui teiste rahwaste juures abielutruudusest kõneldakse, siis mõeldakse ikka naisi, meestele ei panda ustawuse murdmist nii palju pahaks. Pärisnaeste kõrwal peetakse alalisi ehk ajutisi kõrwalisi ehk sohinaisi, ja lõbumajasid on ikka „tarwilikuks pahaks“ arwatud. Eestlaste juures käis kindla ustawuse nõudmine täielikult ka meeste kohta. Ja mehed on seda kindlaste täitnud. Weel aastat 30—40 tagasi oli naesemehe truuduse murdmine maal haruldane asi: Sarnastest juhtumistest kõneldi kui imeasjadest ja süüdlane langes üleüldise põlgtuse alla. Naesemees ei tohtinud enam noore-rahwa mängudest osa wõtta: kui tähele pandi, et ta tüdrukutega tegemist tikkus tegema, pandi seda wäga pahaks, öeldes: „Ise naesemees ja niisugused tembud!“

Kelchi Kroonika järele on abielurikkumist wanast tulitööks nimetatud ja süüdlane ära põletatud. Rootsi aja ajaloo kirjutaja Th. Hiärn tõendab: „Abieluwoodi on neil puhas ja määrimata. Ka ei ole ma eestlastest iial kuulnud, et abielunaest abielu rikkumises oleks süüdistatud, weel vähem, et keegi selles süüdlane oleks leitud. Ka siis, kui nad alles paganad olid ja Jumala sõnast midagi ei teadnud, on nad abieluseisust auu sees hoidnud.“ Chr. J. Petri ütleb: „Kõige tähelepanemise peale waatamata ei wõi ma ühtegi juhtumist meele tuletada, et abikaas teise wastu ustawust oleks murdnud. Abielutruudus on neil püha ja abieluwoodi hoiawad nad määrimata.“

Naene oli mehega ühiseluliselt ühewääriline. Abielus walitses õrn hoolitsemine teineteise kui ka laste eest.

Wahekord noorte wahel oli loomulik, puhas ja terwe. Wallalistelt inimestelt nõuti neitsilikku puhtust ja sugu-likku karskust. Neitsilik puhtus kui printsip oli ise püha.

„Senni heinamaa ilusa,
Kuni heina niitemata,
Senni kaare kaunikene,
Kunni loogu wõttemata;
Senni marjamaa punane,

Kunni marjad noppimata :
Senni neido neitsikene,
Kuna poisi puutumata,
Käsi kallis katsumata,
Suu juures suiskumata.“

(H. Neus, Ehstnische Volkslieder, lhk. 257.)

Kalewipojale seletab põrgus kolmas piiga :

„Taara heldus kinkind meile
Närtsimata noorus'päiwi,
Õnne kewadesta iga,
Alalista palgepuna :

Senikui tuppe solkimata,
Kanakene kitkumata,
Iduke iwas weel eluta.“

Puhas kui taewatäht; „ei ole linnutiiwad tema külge puutunud,“ öeldi wanast neitsi kohta.

Poiste ja tüdrukute karskelt ühesmagamine, „nooriku-aastad“ abielus annawad tagasihoidlikkusest ja enese üle walitsemisest tunnistust.

Suguelu üle hõljus müstikalise saladuslikkuse loor. Seda näitawad mitmed pulmakombed. Wanast kutsuti pulma ainult täiskaswanuid; laste eest pidid kombed, mis suguelu peale tähelepanemist juhtisid, saladuseks jääma.

Imekspanemisewäärt on ka see püsiwus ja wisadus, millega eestlased wõõrastele mõjudele wastu suutsid panna. Mõisa eeskuju oli igapäew silmade ees ja wenelastega juhtus ka palju kokkupuutumist. Setud on wenelastelt palju omandanud, suguliku puhtuse seaduse on nad aga alles hoidnud.

Missugune on Eesti armuilm aarenemisekäik olnud? Muistse aja kohta puuduwad teated. Minewiku tundjad on aga selle poolest ühel arwamisel, et juba wanast Eesti perekonnaelu kaunis on olnud.

„Eesti rahwal ei ole kuulsust ega wägewust, ei riiki ega kogudust oma käest, aga üks warandus oli neil: kõikumata kaljukoda. See oli meie perekond ja perekonnaelu. Põhja piiril seisis pere, tugew talu kaljudella. Muud suuremat ja wägewamat ei ole Jumal meile annud: karske ja puhas abielu ka paganaajal.“ Nii ütleb R. G. Kallas.

Mitmed ajaloouurijad arwawad, et orjaajal Eesti rahwas esialgsest kõrgusest alla langes ja alles uuemal ajal risti-usu walgustusetöö mõjul hakkab tõusma. Ka Rootsi aja karmid kirikuseadused olewat mõjunud.

Tõenduseks elukommete langemise kohta leiame piiskopp Joh. Rudbecki kirikukatsumise protokollist 1627. a.: „Rohke kõlbmata elu walitseb alama rahwa keskel; mitmed wõtawad enesele naisi, millal ja keda nad aga tahawad. Nad pühitsewad pulmi ja elawad nendega, niikaua kui nad tahawad, ilma seadusliku laulatuseeta. Paljudel on ka mitu naest ühekorraga wahetuseks. Kui üks mitte enam tema meelepärast ei ole ehk wanaks jääb ja mitte enam tööd ei jõua teha, wõetakse uus majatalitust toimetama.“

Selle protokolli kohta kirjutab M. Lipp „Kodumaa kiriku ja hariduse loos“: „Nii must ja nii wastumeelt kui see pilt meile on, nii tõsi saab ta olema. Ülemad ja alamad ja suurelt jaolt ka waimulikud mehed teawad oma ristiinimese-kohustest nii wähe, nii wähe.“

... „See eestlane, kel paganaajal abielu rikkumine tulitöö olnud, saab nüüd türklase wiisi mitme naese pidajaks. Abielu-side ei tähenda midagi. Kui naene wanaks saanud, wõtab ta ilma kahtlemata noore. Sest tall on käsi tarwis, et oma majatalitust ja rasket orjust korda seada. Raske pärispõlw jätab kurwemad jäljed kombeliku elu pühamasse paika.“

Uue aja tuleku ja Wennastekoguduse mõju kohta kirjutab M. J. Eisen: „Wennastekoguduse liikumine tõi orjaaja sõdade ja katkude kaudu rikutud eluwiisidesse parandust. Kõik, mis lugemine, laulmine, palwe ei olnud, oli patt. Torupillid, wiilid, kandleid häwitati ära ehk wisati nurka, naesterahwad heitsid ehted kõrwale ja käisid lihtriietes. Eluwiisides nähti pea suurt muutust. Kõrtsmikud kaebasid... Pulmadel ega warrudel ei olnud enam liigsöömist ega -joomist. Terwe aeg wiideti lauldes ära, inimesed tegid usinaste tööd... käisid hoolega kirikus ja

laua, igapidi kui waiksed inimesed. 1740—1745 ei ole Saaremaal ainustki kuritegu kohtu sharutada olnud...“¹⁾

Seletus paistab pealiskaudu lihtne ja tõenäitlik. Kuid ommeti ei saa temaga leppida. Kui wähe rasked karistused mõjusid, näeme laste tapmistest. Ränkade ja häbitawate karistuste kiuste tuli seda ikka ette. Kui noortel inimestel, kes aastad otsa teineteise kaisus magawad, sise-mist peatust ei ole, ei suuda hirm karistuse eest kiusatust maha suruda. Ikka wõib nõrk tunnike leiduda, kui pealegi waigistaw ja rahustaw mõte — abielu — hirmu aitab halwata.

Ristiusu mõju Eesti rahwa suguliku puhtuse peale ei wõi nii suureks pidada, kui Eisen seda arwab. Ristiusk ei pääsnud tüdrukute ja poiste ühist magamist korraldama, sest ühist magamist ja õöhulkumist ennast pidasid õpetajad kui ka Wennastekogudus ulakuseks, mille wastu wõideldi. Kuid ka kõige usklikumatele ja wagadele eestlastele oli raske selgeks teha, et tüdrukute ja poiste ühesmagamine halb on. Helmest kuulsime, kuidas seal ühesmagamine õitsel korraldatud oli. Ja ommeti oli seal Wennastekoguduse mõju oma kõrguse tipul. Ado Karu jutustab oma nooruseajast: „Palwetunnil käisime mitu korda nädalas: neljapäewa õhtu koolimajas, pühapäewa hommiku palwemajas, keskpäewa ajal kirikus, õhtu koolimajas. Iga hommiku ja õhtu peeti kodus palwet. Palwel käisid wanad ja noored. Tantsu ei tuntud. Kuid õitsel ühesmagamise wastu ei tõstnud ükski häält.“²⁾

Nende ridade kirjutaja tundis eitesid, kes wagaduse poolest silma paistsid, kellele palwe, laul ja wagade raamatute lugemine tungiwaks elutarwiduseks oli, kes ka süütumaid mängusid „ilnarõõmuks“ pidasid, kes maast

1) Isamaa Kalender 1896. Lhk. 226—227.

2) On ainult kohati õige. Tunneme Wiljandimaal mitut kihelkonda, kus Wennastekoguduse mõju all seisjad „õöhulkumise“ wastu wihast wõitlust pidasid. Ainult sell puhul, kui „õöhulkujast“ perepojast talutütre „wõtjat“ loodeti, pigistati silmad kinni!

madalast kristlikus waimus üles kaswanud; nad jutustasid poistega ühesmagamisest neiupõlwes kui iseenesest mõistetawast asjast. Suguliku tagasihoidmise ja enese üle walitsemise tipuks wõime küll „nooriku-aastaid“ pidada. Kuid kirik ei nõudnud seda, ei teadnudki tema olemasolemisest Isegi kiriku wäline mõju abielu korraldamise peale on wäikeseks jäänud: pulmi peeti tähtsamaks kui laulatust. Abielu ei hakanud laulatusest peale, waid pulmadest.

Setud on Wene usku, kuidas pääsis Wennastekogudus nende juure kadunud kõlbust jalale seadma? Eesti- ja Soomemaa ajalooline arenemine on teisel koguni teistsugune olnud, ja ommeti on Eesti ja Soome armuilmal nii palju ühist!

Ristiusk kandis oma alguses selget Idamaa pitserit otsa ees, pärast on ta rahwastewaheliseks muutunud. Kuidas wõib siis seda tõenäoliseks pidada, et tema Eesti rahwa iseäraldused armuilmas oleks loonud? Ristiusu ja Eesti rahwa sugulik karskus on teine teistsugusest alusest wälja kaswanud.

Ainukeseks tõenäoliseks seletuseks jääb see, et elupuhtus, mis meile teoorjuse ajal silma paistab, sellesama puhtuse loomulik järg on, mis juba wana aja kohta tõeks on tunnistatud. Orjapõlwe hädade ja wiletsuste, sõdade ja katkude ja wõõraste mõjude kiuste on Eesti rahwas suguliku karskuse põhjusemõtte kõrgel hoidnud. Iseenesest mõista, ei seisnud rahwaelu kuuesaja aasta jooksul surnud punkti peal, ta arenes ja muutus wälispidiste tingimiste all, kuid siht jäi endiseks.

Kuidas jääb aga tunnistustega Eesti rahwa kombelise langemise kohta keskajal? Ka neid tuleb sellestasamast arwustusetulest lasta läbi käia, kui kõiki teisi, mis Eesti endist waimuilmal walgustawad. Ei tohi unustada, et tunnistuste andjad wõõrad olid, kes Eesti elunähtusi oma kõlbuse mõõdupuuga hindasid, kes mõnestki nähtusest õieti aru ei saanud. Kirikukatsuja piiskopp Rudbeck tuli ju koguni Rootsimaal oma rewiderimisereisile.

Kõige pealt peame neist tunnistustest välja jätma kaebtused, et eestlased pühitsemata abielu elasid. See oli halbtus ainult ristiusu seisukohast, mis ainult kiriku pühitsetud abielud makswaks tunnistas. Rudbecki protokollist jääksid siis ainult järgmised read üle: „Paljudel on ka mitu naest ühekorraga wahetuseks. Kui üks mitte enam tema meelepärast ei ole ehk wanaks jääb ja mitte enam tööd ei jõua teha, wõetakse uus majatalitust toimetama.“ Kas ei ole aga siin mõisted segi aetud ja naesterahwad, keda tööjõuu pärast majasse wõeti, naesteks arwatud? Kui mitmenaesepidamine nii üleüldine nähtus oli, kuidas siis seda seletada, et rootsi-aegne ajaloo kirjutaja Th. Hiärn, kes rahwa elu sedawõrd tundis, et ta üksikuid kohanimesid, nagu „Wirumaa“ ja „Harjumaa“ wõis seletada, sellest sõnagi ei lausu, waid Eesti abielu puhtuse peale tähelepanemist juhtides rõhuga kinnitab, et „ka p a g a n a - a j a l“ eestlased ühenaesepidajad olnud?

Kahtlemata on sõjad, nälja- ja katkuajad elukommete toorenemist kaasa toonud. Ka eksimisi suguliku kõlbuse wastu pidi ette tulema, kuid rahwa üdi jäi terweks; Eesti emad on kõlbuse põhjusemõtteid ustawalt hoidnud. Nii on lugu iga elawa organismusega: ta astub tõbede idudega wõitlusesse ja puhastab neist ennast. Kahtlemata awaldas aga ristiusk, iseäranis Wennastekogudus, Eesti armuelu kujunemise peale suurt mõju; kasinuse, puhtuse ja truuduse nõudmine, mis iseenesest rahwal juba lihas ja weres oli, tõsteti jumalameelepäraliseks asjaks. Ka põlgus lastega tüdrukute wastu sai kirikult uut toitu ja õhutust. Wennastekoguduse mõju hingeelu peale oli tõeste suur.

Niisugust sugulikku puhtust ja enese üle walitsemist, nagu seda eestlastel oli, wõib ainult põhjamaa rahwa juures ette kujutada. Inimene on siin külm ja erutustele wastupidaw. Ja Eesti rahwas on oma loomu poolest külm. Eesti mütologia ei tee armulugudega tegemist, nagu lõunamaa rahwaste omad. Neist leiame küll südamlikku soojust, mitte aga põletawat kirge. Eesti tantsus puu-

dub erotikaline ollus pea täieste : hoiti ainult kätest kinni, tantsiti mehed meestega, naased naestega. Rahwatantsust aga võime rahwa temperamenti kõige selgemine tundma õppida.

Sugulikku külmust ja tuimust toetas ränk orjus ja raske elu. Võitlus elu eest oli nii raske, et ilutsemiseks enam jõudu ei jätkunud.

Dr. J. Luiga kirjutab suguliku tagasihoidmise põhjustest:¹⁾

„Üheks põhjuseks tuleb pidada vähest liha tarvitamist toiduks. Aganaleib ei awatle erotikat: taimetoit on mõjuw wastane erotikale. Mitmed uurijad on seda tõendanud. Waene toit, raske töö murelise meeleolu juures ei suutnud wallatust ega ülekeewat energiat tekitada.

Ei wõi nimetamata jätta: just suguwaheline kokkupuutumine magatamisel lakas ja wihtlemisel saunas jahutasid sugulist tõmbejõudu. On ju teada, et ühiskoolides, kus poiss- ja tütarlapsed ühes õpiwad, tihemine, ligemine kokku puutuwad, kired taltsamad on, kui muidu lahus.

Palju mõjus sell sihil ka talude kultura. Külades on raskem sugulist lõtwust kontrollerida, sellepärast edeneb ta seal enam. Talus tundis igaüks teise liigutusi ja mõtteidki; ei saanud teha, mida teised ei teadnud, ja wanast oli raskeksjäämine suur sündmus. Wist oli wanast, nagu nüüdki maal uurimisel leidsin: prostitueriwad wabalt ikka totrakesed ehk muidu degenerandid. Teised teewad enam-wähem teadwalt ehk armastuse sunnil.

Kuna uuemal ajal „ärähoidmiseteadus“, maal niisama nagu linnas, laiale on lagunenud, juba külapoisid teda wahetundidel peaõpeaineks peawad, on sugulik läbikäimine kardetawuse, müstikalise, saladuselise seisukoha kaotanud ja käsitatakse teda lihtsalt lõbusaks ajawiiteks ehk uudishimu kustutamiseks.

1) Eraktri.

Aga ikkagi on wist kõige suuremal määral suguliste kommete kainuses kaasa mõjunud rahwa waated, rahwa eluline instinkt ja moral.“

Ei wõi nimetamata jätta ka wana Eesti wisadust, püsiwust ja alalhoidwat meelt. Seda on suurel mõõdul Eesti pulmakommete uurija L. v. Schroeder leidnud: „See wisa, kõwa ja alalhoidlik meel, mis isade pärandust pühaks peab ja järeltulijatele ustawalt edasi annab, kannab eneses Eesti rahwa rahuliku, alalise ja kosuwa edenemise panti ka tulewikus.“ ¹⁾

Sellel alalhoidlikul meelel, mis meie jalgu rahwaste wõidujooksus kammitsaga seob, mis ajaga ühessammumist ja edenemist takistab, on meie rahwa ajaloo suur ülesanne täita olnud — Eesti rahwast ja tema iseäraldusi kadumise eest kaitsta.

Meie elame pöördeajal. Kas jaksab wõõraste kulturade rull kõike ühetasaseks teha, wõi on meie oma kultura weel elujõuline? See on üks osa meie rahwa suurest eluküsimusest.

Ja meie, kes meie nõrgad oleme ajaloo ratast juhtima, katsume kõige vähemalt seda kaduwat kulturat tunda ja mõista. Eesti armuilma tundmaõppimine juhib meid wanemate hauale, sinna „sammeldanud sängidele“:

„Istuta, poeg, isa iluks,
Isa iluks põõsakese,
Ema iluks õnnelille,
Orjawitsa õele iluks,
Wislapuuda wenna iluks,
Toominga tuttawa õnneks.
Tipi taimed targal kombel,
Pista juured mulla põue,

Sibli hästi sügawale,
Et nad kaunist kaswamaie,
Õigel ajal õitsemaie
Läheksid rüngaste rõõmuks,
Uinusängidele iluks,
Murupinnale tugeksa,
Magajate mälestuseks.“

Kalewipoeg, Sissejuhatuseks 222—236.

Märt Raud.

1) Hochzeitsbräuche der Esten. Verhandlungen der Gel. Estn. Ges. XIII, 363.

Pulli Hans.

Ennemuistne jutt kõneleb pulli pojast, kes teisendites kassi ehk karu pojale aset annab. Jõuu poolest jätab nimetatud pulli poeg kõik wennad, aga veel enam muud surelikud oma warju, teeb palju wägewaid, imelikka tegusid ja pärib wiimaks koguni kuninga krooni. Ommeti ei taha ma sellest ennemuistse jutu wägimehest pulli pojast kirjutada, waid tänini wähe tuntud ajaloolisest pulli pojast. Mõnes tükis tuletab see tema muistist nimekaimu meelde. Küll puudub tall muistse nimekaimu keheline jõud, aga waranduslise jõuu poolest astub ta rohkele wastaste hulgale hea tagajärjega julgeste wastu, aastate kaupa nende wastu wõideldes.

Tartut tuleb ajalooliste „pullide“ kodumaaks kutsuma. Linnarahwa meeli panewad „pulli pojad“ 17. aastasajal enam-wähem kihama. Pulli poegadega põrkab Eesti aine põlise linnakodanlusega kokku ja warsti algab wõitlemine.

Gadebusch'i „Livländische Jahrbücher“ lugedes puutusin seal „Pulli Hansuga“ kokku, kellest tema tähendab, et see eestlane Tartus 17. aastasaja alguses kodanikuõiguse omandanud. Hakkasin Tartu linna arhiwist rohkem teateid ta kohta koguma. Allpool awaldan kokkuwõtte.

29. augustil 1608 tuleb Tartu linnawalitsuse kirjus esimest korda „pulli“ nimi ette, saksastatud kujus, nagu tema kohta ju üleüldse Saksa keeles kirjutati. Nimetatud päewa protokollis öeldakse lihtsalt, et „Bulls Hans“

pea oma „kehalikku wannet“ tahtwat wanduda. Iga lähem teade puudub. Edaspidi kordub nimi mitu korda. Wahel kirjutatakse Bulls Hans, wahel Bulle Hans; hiljem, wandumise järele, astub ristinimi etteotsa ja nüüd kirjutatakse nime mitmet moodi: Hans Buhll, Hans Buhl, Hans Bulle, Hans Bull ja ühes hilisemas dokumendis koguni Bulli Johann. Kõiki neid liignimede teisendid silmas pidades peame otsustama, et mehe nimi alguses Pulli Hans olnud, kellest sakslased oma sõna eeskujul „Bulle Hans“ teinud ja keda nad hiljem „Hans Bulle“ hakanud nimetama. Lähewad ju Eesti pull ja Saksa Bulle tähenduse kui kõla poolest ühte.

Kust see „Pulli Hans“ Tartu tulnud, kas ta juba siin sündinud wõi mujalt sisse rännanud — selle kohta ei anna wanad raamatud näpunäiteid. Puuduwad ju kirikuraamatud 17. aastasaja algusest Tartus ja enamasti igalpool. Nii on siis wõimata Pulli Hansu sugupära kohta seletust saada. Muidu teame aga, et linnas warematelgi aastasadadel enamwähem eestlasi leidus, osalt kodanikkude orjadena, osalt aga wabadena, ja et mitmed neist aja jooksul kodanikuõiguse omandasid.

Meie peame sellega leppima, et „Pulli Hans“ Tartus 1608 elanud; ta waranduse ja perekondliku seisu kohta puuduwad esiotsa niisama teated. Mõistatuseks jääks, miks Pulli Hans linnawalitsuse ees 29. augustil 1608 soowi awaldanud „kehalikku wannet“ wanduda, kui protokolli kirjutaja ääremärkust ei oleks teinud „wegen der Brauerei“ = „pruulimise pärast“. Pruulimise-õiguse kättesaamise pärast awaldas Pulli Hans soowi wannet wanduda, teise sõnaga, kodanikuks saada. Sest selleaegse seaduse järele wõis ainult kodanik õlut pruulida ja kodanikuks saades pidi enne wannet wannutama. Selleaegse linnarahwa püüd käis iseäranis õllepruulimise peale. See õigus tähendas tihti nagu igapäewast leiba. Suuremat sugu kodanikud nõudsid enestele peale selle veel wiinapõletamise-õiguse. Wiimast ei saadud ommeti nõnda

kergelt kätte. Aga ka õllepruulimisele hakati pea piirisid panema. Määrati pruulitawa õlle rohkus ära ehk nõuti pruulitawa õlle eest teataw määr maksu, olgu linna ehk riigi kasuks.

Õlut pruulis Tartus iga kodanik ja otsis sellest enesele peatoidust, teise sõnaga, otsis müümisest enesele ainelist kasu. Wist seisis niisugune siht ka Pulli Hansu silma ees Tartu kodaniku õigust nõuutades.

Pulli Hansu palwet wõttis linnawalitsus kuulda. Sest 10. septembril 1608 kirjutatud protokollis, lhk. 62, leidub Bull-Hans wannub kehaliku wande ja maksab linnale 3 fl. 10 gl. (küsimus, kas 3 taalrit 10 kuldinat lugeda; 1 taaler = 1 rbl. 44 kop.; 1 kulden = 1 rbl. 20 kop. Ommeti leidub protokollis fl.; seega ei tohiks taalrit lugeda. fl. pärast wõimata ka ferding lugeda; jääb järele floren. 1 floren umbes 1 rbl. 20 kop. Poolakatel olid florenid — floren, paljuses florenen — tarwitusel. Iseäralik on, et Pulli Hans kuldinatega ja florenidega korraga oma wõlga tasus.) Iga kodanikuks saaja pidi linna heaks maksu maksma; nii Pulli Hanski. Maks muutus aegade ja olude järele.

Kodanikuks pääsmisega seisis Pulli Hansul tee lahti õlut pruulida ja „koda n l i k k u p e a t o i d u s t s a a d a“, nagu sell ajal wiisiks oli ütelda.

Kodanliku peatoiduse saamiseks pidi kodanikkudel muidugi iseäraline amet, käsitöö, olema. Missugune Pulli Hansul olnud, seda wanad kirjad ei nimeta. Waewalt katsus Pulli Hans mingisuguse käsitööga pead toita. Tartu käsitöölised tõstsid ühtelugu hädakisa „käperdajate“ = „böönhaaside“ wastu, nende pärast nälgajäämist kartes. Käsitööga oleks Pulli Hans waewalt edasi jõudnud. Wist oli Pulli Hans warem juba hõlpsama peatoiduse muretsemisega õnne katsunud. See hõlpsam peatoiduse muretsemine pidi tingimata kauplemine olema. Ei kõnele ka 1608. aasta protokollid kauplemisest midagi, siis annawad hilisemate aastate omad selle kohta ommeti näpunäiteid.

Paarkümmend aastat waikiwad linnawalitsuse protokollid Pulli Hansust. Uus kodanik ei anna põhjust enesest rääkida ega kirjutada.

Korraga ilmub 23. aprillil 1634 jälle Pulli Hans linnavalitsuse protokollis. Selle päewa protokollist loeme: „Hans Buhll wannub waba kodanikuwannet, annab linnale 2 taalrit maksuks ja maksab need kohe ära.“ Weel tähendatakse, et Pulli Hansule lubatud Wene kaupadega kaubelda ja ta sellega nõuus olnud.

Mis see tähendab? Pulli Hans wannub 1634 jälle kodanikuwannet, kuna ta seda ju 1608 wandunud. Lugu on nii, et Jüripäewal 1634 kodanikuwande wanduja enam wana Pull ei ole, waid noor Pull. Pulli Hansul oli poeg, see kannab niisama nagu isa Hansu nime. Pulli poeg on täiealiseks saanud, tahab ehk oma käe peal hakata kauplema ja sellepärast peab ta wannet wanduma. See Jüripäewal 1634 ettetulew Pulli poeg — Pulli Hans noorem, wõiksime ütelda — on mees, kes aastate kaupa Tartus tähelepandawal kohal seisab.

Kaupmehed ja kõrgema seisuse liikmed kuulusid sell ajal suure gilde alla; käsitöölisi arwati wäikse gilde liikmeks. Kaupmehena käis noorema Pulli Hansu püüd suure gilde liikmeks pääseda. Kas wana Pulli Hans sell puhul alles elas, ei ole teada. Igapidi oli wana Pulli Hans suure gilde liikmeks saanud, nagu noore Pulli Hansu sekeldustest selgub. Et ka poeg kaupmees olnud, tunnistab wande ajal tehtud tähendus, Pulli Hans kaubelgu Wene kaupadega.

Nagu näha, ilmub noor Pulli Hans alandliku palujana linnaisade ette ega ole wist ennegi põhjust annud enese üle nuriseda. Sest 16. noowembril 1634, lk. 278, loeme protokollist: „Linnawalitsus on nõuus, et suur gilde „Hans Bulleni“ oma wennastusesse wastu wõtnud; ta peab aga seda täitma, mis talle wande wandumise ajal ette pandud ja mida ta töötanud; sellepärast olgu talle Wene poe pidamine väljaspool kaubahoowi lubatud.“

Järgmisel aastal kuuleme, et Hans Buhllile lubatakse seekord „jährliches“ pruulida.

Wähe hiljem astub Hans Buhl linnawalitsuse ette pealepandud maksu kõrguse pärast. Weel seisab linnavalitsuse silmas Pulli Hans heas kirjas, sest protokoll kuulutab, et maksu „Pulli pojale“ maha jäetud peale 10 taalri.

Pea muutub aga hea wahekord linnaisade ja Pulli Hansu wahel. Protokollid ei anna seisukorra halwenemise kohta mingisugust otsust. Wõib arwata, et Pulli Hans noorem iseäranis agaralt hakanud kauplema ja kauplemine ta käes korda läinud. Peale selle ei hoolinud „Pulli poeg“ wist palju neist töotustest, mis ta suure gilde liikmeks saamisel annud, arwates, et need kitsendawad määrused ta hangeldamist ainult takistawad, tubli kaupmees aga kõik jõuu kauplemise laiendamise peale peab panema. Niisugust laiendamist aga ei mõistnud linnaisad, weel vähem sallisid nad seda.

Nagu arwata, ilmusid linnaisad korraga Pulli Hansu juure kauplemisele takistusi tegema. 22. märtsil 1639. a. protokollist, lk. 562, loemte: „Hans Buhl palub linnawalitsust Nürnbergi kaupade ja kaupmeheseisuse pärast.“ Wastus selle peale käib: „Wande ajal on ta lubanud mitte muud kui Wene kaupa müüa. 1635 lubati talle mitte enam kui üht Wene poodi pidada ja mitte muud kui Wenemaalt tulnud kaupa müüa.“

Palwest ja kartusest selgub, et noorem Pulli Hans Wene kaupade ostmisega ja müümisega ei leppinud, waid Saksa kaupmeeste moodi wõõramaa — Nürnbergi kaupa müüs. Wist awas ta enesele koguni teise kaupluse. Kauplemine edenes hästi, maarahwas käis palju enam oma mehe juurest ostmas kui mujalt. See äratas teistes kaupmeestes kadedust ja sundis linnaisasid Pulli Hansu wastu wägiwalda appi kutsuma.

Suure gilde liikmed tulid korraga nõudmisega: Pulli Hansu ei wõi suure gilde wennaks pidada, sest ta ei olewa oma sündimisekirja (Geburtsbrief) ette näidanud.

Selleaegne sündimisekiri ei wastanud meie ristimisetähele, waid oli palju enam politikalise ustawuse ehk ka ülepea auusa elu tunnistus. Niisuguseid kirju ei annud õpetaja, waid linnawalitsus wälja. Sellepärast astus noowembrikuu alguses 1642 Pulli Hans palwega sündimisekirja pärast linnawalitsuse ette. Palwet lubati täita, nõuuti aga, Pulli Hans toogu oma sündimise kohta tunnistajaid. Mõni päew hiljem — 19. noowembril 1642 — „palus Hans Bulle, purjemeister saatku paar meest Mattias Mürsepa juure; see olnud ta isa pulmas; see (Mürsepp) ei wõiwat ise haiguse pärast ilmuda.“

Purjemeister jäi Pulli Hansu ettepanekuga nõusse, et linna kirjutaja Pulli Hansu määratud paari mehega mingi Mürsepa juurest tunnistust tooma.

Linna kirjutaja Hans Dreff ja Hans Brinck läksid haige Mürsepa juure. See tunnistas, paluja isa „Hans Bullen“ olewat auuwäärt mees, auusalt praegu weel elawa lesega laulatatud ja nende poeg Hans auusalt sündinud. Õpetaja „Kristohw“ olewat Hansu isa ja ema laulatanud. Mürsepp olnud umbes 50 aastat tagasi nende pulmas ja mäletawat kõik weel hästi.

Sellest tunnistusest wõime järeldada, et wana Pulli Hans juba 1592. aasta ümber Tartus asunud ja abielusse astunud.

Tunnistuse peale toetades palus noorem Pulli Hans enesele uueste linnawalitsuse poolt sündimisekirja. Linnawalitsus wõttis palwe kuulda ja andis talle 14. detsembril 1642 sündimisekirja. See leidub linnawalitsuse protokollist 1642. a. lk. 83—84. Wiiks liig pikale kogu sõnakuhja ära trükkida. Olgu selle lõpuosa ainult üles pandud: „Et nüüd selgeks saanud, kudas tema (Pulli Hansu) wanemad auusalt kokku astunud ja ta pärast seaduslikku laulatust auusalt sünnitanud, ja et wanemad oma abielus auusalt elanud, ei taha meie ta palwele takistusi teha. Seega tunnistame, et Hans Bull õiges abielus auusalt sünnitatud ja ses linnas wabalt sündinud ja kellegi pärisorjuse teenis-

tusetöö alla ei ole heidetud. Sellepärast wõeti otsuseks teda wastu wõtta.“

Sest selgub, et noorem Pulli Hans wanemate kolmas poeg olnud ja et wanemad ju wabade linnainimestena elanud. Noorema Pulli Hansu wanaduse kohta sündimisekirj tunnistust ei anna, aga me ise tohiksime ehk arwata, et ta umbes 40-aastane olnud. Umbes 30 aasta wanaduses 1634 hakkas ta pärast isa surma oma käe peal kauplema ja jõudis nüüd 1642. a. lõpul ehk warsti 40. aasta sisse. Gadebusch arwab, et Pulli Hans sell ajal 50-aastane olnud (Livländische Jahrbücher III, I, lk. 314). See ei käi oludega kokku. Kui wana Pulli Hans umbes 50 aasta eest, 1642 arwatud, laulatati, ei wõinud kolmas poeg Hans sell puhul weel 50-aastane olla, waid umbes 40-aastane ehk natuke üle selle.

Aastat kolm saatis Pulli Hans rahulikult mööda. Kauplemine kaswas. Ühtlasi kodanikkude kadedus. Nad ei wõinud kannatada, et eestlase käsi nii hästi käis. Tai-buta auusas wõitlemises Pulli Hansu ära wõitma otsisid nad abi wägiwallast. Nad tungisid Pulli Hansu poodi ja wõtsid ta kauba käest ära, seletades, Pulli Hansul kui eestlasel ei olewat õigust kaubelda, vähemalt nii suurel mõõdul. Kuidas see sündis ja millal, selle kohta ei lausu wanad kirjad midagi. Aga linnawalitsusele tulnud kirjade järele peame niisugust kaupade wõtmist arwama. Sest 1646. a. 16. weebruari protokollist, lk. 601, loeme, et kindralkuberner Hans Bulli asjus palju aru pidanud. Küll kõnelnud suure gilde wanem kindralkubernerile üht ja teist wastu — wist näidates, et eestlased suure gilde liikmeks ei kõlba — aga kindralkuberner pannud mõne näituse ette, kus „mittesaksad“ suure auusse pääsnud. Lüheldalt: kindralkuberner ei leidnud põhjust olewat Pulli Hansu õigusi kitsendada ja kaupasid ära wõtta. Palju enam pidi Pulli Hans wõetud kaubad tagasi saama.

Wist 1645 hakati Pulli Hansu wastu wägiwalda tarwitama ja wõeti ehk jõulu eel Hansu kaubad ära, et jõulu-

eelset kauplemist takistada. Oleksid 1646 algusel kaubad ära wõetud, oleks kindralkubeneri poolt Pulli Hansu kaebtuse peale wastus waewalt kesk weebruariks pärale jõudnud. Ära nähes, et Tartu linnaisad teda kõigest wäest kiusawad, arwas Pulli Hans kõige paremaks kindralkubenerilt abi otsida. Seda tegi ta õieti, ehk küll Gadebusch linnawalitsuselt möödaminemist ülekohtuseks peab, ommeti juure lisades, et suur gilde ise talle seda teed õpetanud. Linnawalitsus ei oleks Pulli Hansu kaebtust igapidi tähele pannud ega tahtnud hiljemgi panna, ehk küll kindralkuberner agarat Eesti kaupmeest kaitsis.

Linnawalitsuse meeleolust sai Pulli Hans warsti selge tunnistuse. 20. weebruaril 1646 ilmus H a n s linnawalitsusesse küsima, mill ta oma kauba tagasi saab, mille ju kindralkuberner temale tagasi mõistnud. Linnawalitsus puikles otsekohese wastuse andmise wastu, käskides asja pärast purjemeistri poole pöördä. Nagu näha, saatis see kaebaja tühjade sõnadega minema.

Pulli Hans ootas asjata. Linnaisad ei mõtelnudki kaupade tagasiandmise peale. 21. oktobri protokoll 1646. aastal kuulutab uueste Pulli Hansu kaupade tagasinõudmist. Linnawalitsus püüab kaupade wõtmise tähtsust kahandada, tähendades, ei olewatki ju palju kaupa ära wõetud: airult 8 tündrit sibulaid (Zipollen) ja 22 $\frac{1}{2}$ küünart palakaid. Kindaid ei olewat linnawalitsus oma kätte saanud, kingadest ei tea ta midagi, waljaid ei ole ta näinud. Lühedalt: Pulli Hansult wõetud kauba kohta ei maksa palju sõnu raisata.

Jonnakas Eesti kaupmees ei leppinud ommeti seletusega, waid nõudis tungiwalt kauba eest tasu. Pika waidlemise peale tehti otsuseks: Pulli Hansule makstagu 8 tündri sibulate hind wälja, nimelt niipalju, kui ta ise nende eest maksnud; ka 22 $\frac{1}{2}$ küünra palakate eest makstagu talle tasu, kõige muu eest aga mitte midagi.

Pea kuuleme wanemate poolt nurisemist: Pulli Hans läinud linnawalitsusest mööda kindralkubeneri juure kaeb-

tust tõstma. Tagajärge sell wanemate uurimisel ei olnud. Kuid Pulli Hans ei leppinud enam kindralkubernerigagi. Märgates, et tagakiusamised linnaisade poolt otsa ei lõpe, mõtles tema weel kaugemale, pealinna Stokholmi minna. Millal ta selle sammu ette wõttis, ei anna linnawalitsuse kirjad aru. Wõib olla, et warsti peale selle, kui talle ainult osa kaupade eest linnawalitsuse poolt tasu maksti, wõib olla, hiljem, kui endisele põhjusele mõni muu juure tuli, nagu näituseks keeld õlut pruulida, ehk küll pruulimise-õiguse eest linnamaks ära makstud.

Stokholmi saadetud kaebtus ei jäänud tähele panemata. Linna arhiwist leidub naiskuninga Kristina allkirjaga rootsikeelne käsukiri Tartu linnawalitsusele 29. oktoobrist 1649. See kuulub wabas ümberpanekus umbes nõnda:

Kristina, Jumala abiga Rootsi, Gooti ja Wendi wäljawalitud naiskuninganna ja päriswürstinna, Soome, Eesti hertsogiriigi ja Karjala suurwürstinna, Ingeri preili jne.

Meie labkus ja heldus olgu Jumala armuga meie ustawatele alamatele, purjemeistrile ja linnawalitsusele meie Tartu linnas. Meie niisama ustaw alam ja kodanik teie juures, Hans Bulle, on alandlikult lasknud teada anda, et tema isa juba Poolamaa kuninga Stefani warem antud eesõiguste järele, kelle järele kõik rahwused, iseäranis ¹⁾ eestlased ja lätlased, Tartus kodanikuõiguse kätte saawad, mis selle peale Poola kuninga Sigismundi III. poolt kinnitatud, selle järele kui sakstest wabastanud, kodanikuõiguse teie juures Tartus saanud, on suure gilde liikmeks pääsnud ja teiste kaupmeeste wiisi peatoiduse saamiseks hangeldanud, sealjuures wiinapõletust ja õllepruulimist takistamata ajanud ja ennast surmatunnini auusalt ja hästi ülewal pidanud. Ta poeg, paluja, on ka teie juures waba, abielus sündinud, niisama ka kodanikuks ja kaupmeheks saanud ja kõike kodanlikku koormat kannud, nagu wäikse gilde poolt talle antud tunnistus seletab ja niisama Teie talle

1) Siin mul deshifreerimata sõna.

antud sündimisekiri, awaldab ommeti suur gilde kadedust ta elu ja kauplemise kohta: mitmet moodi rõhunud ja tülitanud teda, ta kaubad talt ära wõtnud, ta peatoidust takistanud ja gilde wennastust ja muid ametid talle siinamaale keelnud. Ommeti on ta saanud riigi warandusemeistrilt, Liiwimaa kindralkubernerilt Gabriel Oxenstiernalt 1646 otsuse, mille täitmist teie ega gilded ei oleks pidanud tohtima keelda, talle, kes korra kodanikuks wastu wõetud; teda, kes kõiki kodanikukoormaid tänini kannud ja ennast auusalt üles pidanud, lastagu kodanlikku peatoidust ja wabadust tarwitada ja antagu talle talt ärawõetud kaubad tagasi, mis talle ka 1647 käsukirjaga ilmutatud, on see kõik ommeti suurele gildele ilmaaegu olnud, teda ei ole selle liikmeks peetud, waid talle peatoiduse muretsemises takistusi tehtud, nii et ta nende juures peab hukka minema ja kerjajaks saama. Sellepärast on ta meie poole pöörnud abi paluma ja kindralkubeneri otsustele kinnitust otsima. Seda kindralkubeneri talle antud otsust õigeks pidades, kinnitame oma kuningliku wäega ja wõimuga kindralkubeneri selle poolest antud otsuse ja seletuse igas tükis selle meie armulise tahtmise ja käsuga, et mitte ainult suur gilde seda tõsiselt ei täida, waid et ka kaas-kodanikud Hans Bulli wastuwaidlemata üheks liikmeks peawad ja teda gilde kõiki auusatesse ametitesse lasewad (admittera), lühedalt, et Bulli kõigest kodanlikust peatoidusest ja wabadusest, linna gildede muude kodanikkudega ühte wiisi, täieste lasete osa saada ega talle jälle asja ei anna selle üle kaewata. Seda käsime teid täita ja jätame teid Jumala armu hooleks. Stokholmis, 29. okt. 1649.

Kristina.

Tingimata pidi niisugune kuninglik käsukiri Pulli Hansu wastased Tartus rahule suruma. Meie kuuleme weel, et Pulli Hans 28. noowembril 1649 linnawalitsuselt enesele kuninglikust käsukirjast ära kirja palus. Seda lubati talle. Muidu tähendasid wanemad, et sündliku palumise puhul Pulli Hansule lahkelt wastu tullakse. Tahtes ehk tahtmata pidid

linnaised järele andma, Pulli Hansu oma sarnaseks tunnistades. Ehk oleksid nad weel katsunud Pulli Hansu edasi kiusata ja neile kardetawaks wõistlejaks saanud eestlast kaupmeeste ja kodanikkude seast wälja tõugata, aga kuninglik käsukiri määras eestlasele liig selgelt suure gilde liikme täied õigused kätte.

Nähes, kuidas Saksa kodanikud teda eestluse pärast wihkasid ja kiusasid, tõusis Pulli Hansul pea püüd, selle wihkamise põhjusest lahti saada.

Kaotas ta ka oma rahwusliku iseloomu, mis sest, arwas ta; kui aga kauplemine selle läbi paremine õitsis. Pulli Hans rehendas kaupmehe teguritega, lootes, et Saksa kodanikkude kadedus ta wastu kahaneb, kui ta ise kõigiti sakslusesse sulab. Muidu oleks Pulli Hansu arwe õige olnud, kui ta kauplemise edenemine mitte liig sügawalt wõistlejate lihasse ja luusse ei oleks lõiganud.

Saksluses arwas Pulli Hans wõitlemisest wabaks pääseda. Tänini oli ta, niisama nagu wana Pulli Hans, Eesti koguduse liige olnud. Mõeldes, et Saksa kodanikud teda sellegi pärast taga kiusawad, otsustas kasude peale waataw kaupmees Saksa koguduse liikmeks hakata, nagu kõik suure gilde liikmed Saksa koguduse liikmed olid.

Seda sammu otsustas ta kõige kangema kiusamise-kannatuse puhul ette wõtta. Selleaegse wiisi järele ei wõidud mingisugust elumuutust ilma linnawalitsuse loata korda saata; isegi abielusse astujad pidid õpetajale linnawalitsuse poolt tunnistuse wiima, et linnawalitsus mahakuulutamisega nõuus.

1647. a. 5. weebruari protokollis seisab lühike tähendus, et Pulli Hans linnawalitsusele palwe ette pannud. Ääremärkusena on juure lisatud: „tahab Saksa õpetaja juures laual käia.“ Kuna Pulli Hansul linnawalitsusega muidu tihti waidlemist oli, tähendati nüüd protokoli: „Linnawalitsus tahab Eesti õpetajaga asja pärast kõnelda.“ Nagu näha, oli linnawalitsus Pulli Hansu nõuuga, sakste kogudusesse minna, täieste rahul.

Lugu lühedalt tähendaw Gadebusch lausub pilkawalt: „Mittesaksa hingekarjane ei tahtnud tallekest, kes nii ilust willa kandis, oma karjast lasta lahkuda“ (Livl. Jahrbücher III, I, lk. 315). Ei ole ime, et Eesti koguduse õpetaja ainsa rikka koguduseliikme lahkumist ei tahtnud lubada.

Purjemeister Warneke ise läks raeherraga Eesti Jaani koguduse õpetaja juure Pulli Hansu pärast kõnelema, soovides, et õpetaja rikka Eesti kaupmehe laseks Saksa kogudusesse minna. Õpetaja seisis vastu, ennast ametissekutsamise-kirja peale toetades. Pulli Hans olewat Eesti koguduse liige ja pidawat seks jääma. Purjemeister seletas õpetajale, Pulli Hans ei tulewat talupojana ehk eestlasena küsimusesse, waid Saksa kodanikuna. Juba tema isa olnud suure gilde liige. Ülepea ei kõlbawat Pulli Hans Eesti koguduse liikmeks, waid ainult Saksa koguduse omaks.

Õpetaja ei annud ommeti linnaülemusele nii pea järele. Ta seletas julgelt edasi: „Siin, Tartus, elab rootslasi, kes enestele sakslasi naaseks on wõtnud. Need rootslased ei ole ommeti Rootsi kogudusest lahkunud, waid nende proud peawad nendega kaasas käima Rootsi kirikus. Ei ole põhjust siis eestlastelgi Saksa kirikusse minna!“

Linnaülemuse arwates on rootslastega teine lugu: nad on wabad inimesed ja nende proud on wabad, wõiwad kas Rootsi koguduse liikmed olla ehk mitte.

See wastus tunnistab, missuguse silmaga Saksa kodanikud waba eestlase peale waatasid. Tartlased tegid wahet waba eestlase ja waba rootslase wahel. Eestlane näis nende meelest midagi alamal astmel seiswat olewat, kellele teiste wabade rahwaste õigust ei tahetud anda. See tartlaste mõttewiis ilmub kõiges nende ülesastumises Pulli Hansu vastu, waatamata selle peale, et nad ise wiimast ommeti „Saksa“ kodanikuks nimetasid.

Ei annud õpetaja ka Pulli Hansu enese lahkumise poolest Eesti kogudusest järele, katsus purjemeister wähe-

malt Hansu lapsi Saksa kogudusesse saata. Laste poolest awaldas õpetaja enam järeleandlikkust. Küsimise peale, kas õpetaja Pulli Hansu laste jäämist Eesti kogudusesse nõuab, wastas õpetaja, lapsed wõiwat Saksa kogudusesse minna, sest laps ei olewa tema juures weel laual käinud. Edasi küsis purjemeister, kes Pulli Hansu lapsi kord peab laulatama. Seski tükis andis õpetaja järele, wastates, et lapsi wõib nende soowi järele Saksa kogudusesse laulatada.

Purjemeister ei leppinud õpetaja seletustega, waid wastas: „Ma ei mõista, kuidas Pulli Hansu wõib keelda Saksa kogudusesse lauale minemast, kui ta lastele seda lubatakse. On lastel luba Saksa kogudusesse minna, siis peab seesama õigus nende isal — Pulli Hansul eneselgi olema!“ (Protokoll lk. 783.)

Et Pulli Hans Saksa kogudusesse astumise palwe linnawalitsusele ette pannud, pidi wiimne läbirääkimise järele õpetajaga ametliku wastuse andma. 2. detsembril 1647, lk. 784, pandigi linnawalitsuse poolt järgmine seletus protokoll, huwitaw iseäranis selle poolest, et see ainult Pulli Hansu kohta ei käinud, waid kõigi linnas asuwate eestlaste kohta.

Pika, keerulise, raskelt arusaadawa sissejuhatuse järele seisab: — „linnawalitsus otsustab seega uueste, et need eestlased, kelle esiwanemad siin juba hakanud endid muutama ja „karwa ajama“ (zu degeneriren und abzuarten anfangen), kui nad sealjuures auusalt, kodanlikult ja nii, et nende sündimisel, elul ja eluwiisil wiga ei ole, nende alandliku palwe peale wõiwad pääseda Saksa kodanikkude ja koguduse hulka, nimelt kui nad sakslastega abielusse astunud; ja selle tingimisega, et neile nende lahkumine lubatud (indulta mit gegönnt), ja ei pea neid takistatama Eesti kirikust ja kogudusest wälja astuda ja sakslaste kirikutesse sulada!“

Linnawalitsus lubas siis eestlasi Eesti kogudusest Saksa kogudusesse astuda, kui eestlased juba nii-ütelda

„karwa ajanud“, kui eestlane ära kadunud ja Saksa sulatuseahi oma tööd teinud. Kas „karwaajamine“ juba sündinud, selle kohta pidi muidugi linnawalitsus otsuse tegema. Wist leidis wanal ajal niisama palju Saksa leerminejaid kui nüüd, kuid 300 aasta eest ei wõetud kõiki „saksaks“ saada soowijaid wastu, waid waadati enne, kuidas lugu nende „karwaajamisega“. Sakste ühisusesse pääsid ainult need, kelle „karwaajamine“ sakste poolt kindlaks tehtud. Muud wõisid sada korda soowida, ei pääsnud ommeti „suurte sekka“.

Linnawalitsuse paberid ei anna aru Pulli Hansu lahkumise kohta Eesti kogudusest. Arwata tuleb, et rikas Eesti kaupmees tõeste kõige oma perega Saksa kogudusesse astus, waatamata selle peale, et Eesti õpetaja niisuguse lahkumise wastu waidles. Soowis ju Pulli Hans ise lahkuda ja oli linnawalitsus niisuguse lahkumisega nõuus — mis keelis siis sakste ühisusesse astuda püüdjat seda sammu astumast. Pulli Hans ruttas „suurte sekka“, emakeelt ja meelt halwaks pidades. Wanemate waranduse äraheitmisega aga õonistawad lapsed koja alused, nii et waremhiljem koda kokku langeb.

Pulli Hansu koda ei langenud wanemate waranduse halwakspidamisega weel kohe kokku, waid seisis tema eluea ja natuke kaueminegi. Oodatud õnne ta suurte sekka sulamisest ommeti ei leidnud. Küll warjas teda kuninglik käsukiri awaliku ülekohtu tegemise eest kaaskodanikkude poolt, aga salawehked on wist edasi kestnud. Isegi uueste ähwardati ta kaupa ära wõtta.

Raha asjus, maksude pärast tuli linnawalitsuse ja Pulli Hansu wahel tihti kokkupõrkamisi. Linnarahwas pidas Pulli Hansu rikkaks meheks ja Hans oli seda tõeste. Mitte ainult ei kaubelnud ta kangeste, waid ta omandas linnas ka mitu maja. Purjemeister Wybersi järelejäanud paberitest olen Tartu ühe majaomanikkude nimekirja 16.—17. aastasajast leidnud. Ses tähendatakse, et ju wana Pulli Hans Kooli uulitsas enesele maja

ostnud ja selle maja linnale annud tarvitada, et ta ise linna poolt korterisse pandawatest isikutest waba oleks. Sell ajal pandi sõjamehed kodanikkude juure korterisse. Wana Pulli Hans määras oma Kooli uulitsale ostetud maja tähendatud otstarbeks. Meie päwil ammu kadunud Kooli uulits läks Kүүtri uulitsa otsast praeguse Kengsepa maja juurest üles mäe peale. Peale Kooli uulitsa maja olen Pulli Hansul weel kaks maja Kompanii uulitsast leidnud. Wybersi paberid tähendawad, et Michel Walters oma maja ühes selle juure kuuluwa aiaga 29. juunil 1620 Pulli Hansule müünud ja see maja pojale Hansule pärandanud. Kompanii uulitsa teise maja kohta leidub märkus, et Andreas Michels selle 1647. a. Pulli Hansule — muidugi pojale — müünud. Wõimalik, et nooremal Pulli Hansul peale nende kolme maja weel muid majasid oli. Wähemalt ütleb Pulli Hans 12. juulil 1650 ise linnawalitsusele, et ta kõige oma waranduse wanusse linnamajadesse pannud.

Iseäralikkude sõjamaksude ärajagamine linna kodanikkude peale awaldab Pulli Hansu koormakandmise suurst. Kui need maksud tõeste õiglaselt ära jaotati, pidi hindamiste järele Pulli Hans Tartus kõige rikkam mees olema.

Ei ommeti weel 1646. a. hindamise järele. Wybersi hindamisekirja järele nõuti Pulli Hansult sell puhul 20 taalrit sõjamaksu. Ainult kahelt wõeti rohkem: purjemeister Justus Pfahlerilt 25 ja kodanik Bahrilt 24 taalrit.

Aga pea nõuti Pulli Hansult korraga enam kui üheltki muult linnaelanikult sõjamaksu: 200 taalrit korraga! Õigusega pidas tema seda ülekohtuseks. Wastu tõrkudes seletas ta: „Mull pole maksta! Kõik, mis mull on, tarwitan peatoiduseks!“ Kuidas linnaisad selle korra Pulli Hansu seletusega leppisid, selle kohta pole ma teateid leidnud.

Suuremad sekeldused tõusid Pulli Hansul kuningliku kroonimise puhul. Linnawalitsust kutsuti 30. augustiks 1650 Stokholmi kroonimisele. Tartu linnaisad arwasid saadiku

saatmise tingimata tarwilikuks. Sõit nõudis palju kulu. Kulu kandmisest ei tahtnud kodanikud midagi teada. Waljult soowisid nad eesõiguste kinnitust ja mitme uue õiguse kättesaamist, aga nõudma minejale kulu kandmist maksta arwasid nad selle oma „auuasja olewat“. Linnawalitsus arwas kuludeks vähemalt 1000 taalrit peale kohustuslike kude kingituste tarwis minewat ja nõudis kodanikkudelt selleks mõnda korda toetust. Aga ükski käsi ei awanud kukrut. Mitu korda uuendas linnawalitsus ettepanekut, aga asjata. Wiimaks otsustas linnawalitsus kodanikkudelt raha laenata, intresside eest. Aga seesama lugu: keegi ei laenanud. Tüli tõusis linnawalitsuse ja kodanikkude wahel ja jõudis kodanikkude trahwimise järele Tartus asuwa Rootsi maawalitseja ette, kes mõnda aega pidi sekeldusi seletama.

Lugu lõppes otsusega, saadikuid kroonimisele saata, aga rahaküsimuses ei saadud sammu edasi. 26. juulil 1650 kutsus linnawalitsus kõik jõukamad kodanikud rae-kotta kokku, neilt uueste kroonimisele sõiduks laenu nõudes. Aga jälle asjata. Küll anti kodanikkudele mõni päew järelemõtlemiseks aega, aga niisama ilmaaegu. Pulli Hansu rikkust teades katsus linnawalitsus temalt 300 taalrit laenata. Pulli Hans põrnitses wastu, nagu muudki linnakodanikud, ennast wabandades: „Kui mull oleks, annaksin hea meelega, aga ma olen kõige oma waranduse w a n a d e s s e m a j a d e s s e pannud ja suure waewaga 60 taalrit sõjamaksu jõudnud maksta. Ei wõi millgi kombel enam anda ega laenata!“

Mõne päewa pärast kutsuti Pulli Hans teiste jõukate kodanikkudega weel kord linnawalitsuse ette ja korrati laenupalwet. Mõni oli warem natuke lubanud laenata, nüüd oli seegi lubadus unustatud.

Kui ka Pulli Hans saadiku saatmiseks raha ei laenanud, saadi wiimaks ommeti ühelt linnaametnikult 1000 taalrit laenuks. Peale selle muretseti suure nurumise peale kodanikkudelt ja alewi eestlastelt 250 taalrit, nii et purje-

meister Wybers saadikuna wõis Stokholmi sõita, kus naiskuningale Kristinale kroonimiseks linna poolt neli kullatud karikat 807 taalri väärtuses kingiti. Kogu teekond ise tuli Tartu saadikutel 2063 taalrit maksma. Kulude maksmisega oli hiljemine linnawalitsusel tegemist küllalt.

Järgmisel aastal pandi Pulli Hansule jälle sõjamaksu nõudmine 60 taalri suuruses ette. Seda teistelt Tartu kodanikkudelt nõutawate summadega wõrreldes paistab silma, et Pulli Hansult jällegi kõige rohkem nõuti.

Wybersi paberitel tuleb sellisamal aastal — 1651, 21. septembril — jällegi Pulli Hansu nimi ette. Mitme muu kodanikuga seltsis kutsutakse Pulli Hans aru andma heinte, „kraut und loth“, püssirohu ja tina pärast. Walmistasid ju sell puhul poolakad agaralt sõja vastu; wõimalik, et Rootsi walitsus selle walmistuse pärast omagi poolt sõjatarwidusi muretses.

Wiis aastat waikiwad kirjad Pulli Hansust. 1656 tõusis sõda. Tartu langes wenelaste kätte. Linnalastel tuli mitmesuguseid koormaid kanda. Uusi maksusid määrati kodanikkudele nende waranduslise seisukorra järele. 3. detsembril 1656 awaldas linnawalitsus hindamise-nimekirja. Maksu suuruse poolest seisis Pulli Hans jälle esimeses reas: 50 taalrit.

Niisama wähe kui enne tahtis Pulli Hans kukrut sügawalt küllalt awada. Wist ehk märkas Pulli Hans, et temalt põhjusest rohkem nõuti kui kord ja kohus, et tema suurema maksmisega teiste kodanikkude maksmist pidi kergendama.

8. deetsembril 1656 kutsuti Wybersi kirjade järele, lk. 1568, Pulli Hans raekotta, kus talt 50 taalrit maksu nõuti. Rikas kaupmees kuulas naeratades nõudmist pealt ja wastas, et 5 taalrist küll saawat. Tema ei olewat linnawalitsuse alla wandunud ega ole temal linnawalitsusega midagi tegemist. Tema olewat tsaari majestedi kodanik.

Wastus täitis linnawalitsuse wihakarika ääreni täis. Purjemeister tähendas, et kodanikul ei sünni niisugusel

kõrgil toonil linnawalitsusega kõnelda. Edasi lisas ta juure: Ei tahtwat ta 50 taalrit maksta, siis pandawat tema keller ja pood lukku ja keelatawat kauplemine täieste ära.

Linnawalitsuse ähwardused ei mõjunud.

Seletusest wõib arwata, et Hansul sell ajal peale poe weel keller olnud. Wist tuleb seda wiina ja õlle müümise keldriks arwata, kus rikas kaupmees oma pruulitud õlut ja põletatud wiina müüs. Wiinapõletamise kohta puuduwad küll selgemad teated, aga et suure gilde meestelt wõimalikkust polnud wõetud põletada, tuleb mõista, et Pulli Hans seda wõimalikkust tarwitas, sissetulekuid niisasti kaupade kui kangete jookide müümisega kaswatada püüdes.

Kuidas 50 taalri maksu lugu lõppes, ei tea; ähwardas linnawalitsus ainult Pulli Hansu keldrit ja poodi jälle kinni panna wõi tegi ta selle ähwarduse tõeks, jääb küsitawaks. Ülepea leidub 1656. aasta lõpust peale mõnda aega „suur mulk“ Tartu linna arhiwis. Waikiwad linnawalitsuse protokollid, waikiwad tihti muudki dokumendid — ütlen parem, puuduwad. Sest 12. oktoobril 1656 algas Tartus Rootsi walitsuse asemel Wene walitsus ja wähe hiljemine pääsis katk tartlasi loogu maha niitma. Muudetud olud takistasid kas sündmuste kirjapanemist ehk häwitasid kõik ülestähendused. Isegi purjemeister Wybers langes katku ohwriks. Niisama kaob Pulli Hansu oma nimi kirjadest.

Ainult Tartu Jaani kiriku rehnungitest olen pärast seda aega weel Pulli Hansu nime leidnud. Jaani koguduse kirikuraamatud sest ajast puuduwad; need algawad alles aastasaja lõpupoolel. Selle asemel on endid Jaani kiriku rehnungid nimetatud ajast alal hoidnud. Kirikut peeti sell ajal täieste nagu linna omawalitsuse asutuseks. Mitte ainult õpetajaid ei pannud linnawalitsus ametisse, waid määras peale selle oma poolt weel ametnikud kiriku sissetulekute ja wäljaminekute korraldamiseks. Kõik kirikumaksud

tulid siis linna poolt määratud kirikuametnikkudele maksta. Need kirjutasid kiriku rahalise läbikäigu üles ja panid iga weerand aasta sissetulekud ja väljaminekud linnawalitsusele ette. Niisugused kirikumaksude lahtised lehed on nimetatud ajast olemas. Need kuulutawad, et Pulli Hans peale selle, kui tal linnawalitsusega wiimane kokkupõrkamine olnud, „matuste hooaega“ astus. Sest kiriku matustearwete hulgas tuleb liig sagedaste Pulli Hansu nimi ette.

Jaani kiriku arwetest oktoobrist 1656 kunni märtsi lõpuni 1658 paistab meile surnute rohkus silma. Iga päewa peale langeb mitu surnut sell ajal, mill Tartus kõigest 252 meestesugu täieealist linnaelanikku asus, kroonu ametnikud maha arwatud. Ei ole nimetatud, et katk iga päew mitme hinge kaupa maha niitnud, aga et muud allikad katku möllust Tartus teawad kõnelda, peame need arwurikkad suremised tingimata katku arwesse panema. 1658 kewade tulekuga lõpeb suur suremine. Mõnda korda ei kanta nädalate jooksul enam ühtki hinge hauda.

18. deetsembril 1656 laskis Wene walitsus kodanikkude nimekirja walmistada. See dokument leidub praegu alles arhiwist. Ses tuleb muude kodanikkude seas Pulli Hanski ette. Maikuus 1658 pärast katku nõudis Wene walitsus uut hingekirjutust. Linnawalitsus pani aluseks 1656. a. nimekirja, seal surnuid ristiga märkides ja juuretulnud inimesi iseäraliselt nimekirjale juure lisades. Uus hingekirjutus wõeti 17. mail 1658 ette. Ses on „Hans Bulli“ ette juba † tulnud. See peab muidugi Pulli Hansu surma tähendama. Millal Pulli Hans surnud, seda pole ma jõudnud kindlaks teha. Kirikuarwed loewad küll mõnda Pulli Hansu perekonna liiget üles, aga Hansust enesest waikiwad nad.

Katk näib Pulli Hansu majas rohket lõikust pidanud olewat. 18. noowembril 1656 seisab Jaani kiriku sissetuleku-lehel: „Hans Bull on ühe lapse kirikus matta lasknud ja annud selle eest ülepea 12 taalrit.“ Liig pea tuleb

uus matus. Ju 4. detsembri all leidub: „Hans Bulle on oma tütre Anna kirikus matnud; maksnud 9 taalrit.“ Keda 18. noowembril maetud, poega ehk tütar, seda arwe ei nimeta; öeldakse lühedalt: laps. Kes teab, ehk oli see esimene surma ohwer õieti armas laps ja selle tõttu maksis isa lapse matuse eest rchkem, ehk aga ka suurem, wanem laps.

Pea puutume arwetes jällegi Pulli Hansu nimega kokku. Edasi waadates paistab silma: „15. deetsembril (1657) on Hans Bullen oma tütre Sohwie matnud; annud 9 taalrit.“

Laste kallalt näib katk teenijate kallale tunginud oewat. Pea loeme jälle: „28. deetsembril on Hans Bull ühe ümmardaja kirikusse matta lasknud, maksnud 12 taalrit.“ Ja warsti edasi: „28. deetsembril on Hans Bull ühe ümmardaja kirikuaiale matnud, maksnud 1 taalri.“ Wist oli esimene teenija teda kaua aega ustawalt teeninud, sest et esimene kirikusse maeti, kus matmise eest 12 taalrit maksti.

Teeniwate naesterahwaste kallalt kargas katk jälle Pulli Hansu perekonda. „6. jaanuaril 1658 on Bulli tütar maetud ta matusepaika — 9 taalrit.“ Ja warsti sasis taud saaki jällegi teenijate seast: „19. jaanuaril (1658) on Bulli sulane maetud kirikuaial; makstud 4 taalrit.“

Sulasega lõpeb Pulli Hansu surnute register. Ainult kord tuleb weel Pulli Hansu nimi arwetes ette: „30. jaanuaril Hans Hillelt saadud Hans Bulle tütrele kiwi panna (Stein zu rühren) — 1 taaler.“

Sest saadik ei ole ma Pulli Hansu nime enam wanust kirjust leidnud. Nagu laste matmine tunnistab, elas Pulli Hans weel 1658. aasta jaanuarikuus. 17. mail 1658 seisab ta nime ees juba rist. Jaanuari ja 17. mai wahel 1658 on ta surnud. Jaani kiriku arwed ei nimeta ta surma ega leia meie ta matusemaksu. Oleks ta Tartu surnud, peaks kiriku arwetepaberitel ta matusehind märgitud olema. Wist oli Pulli Hans kuhugi mujale sõitnud ja on sell sõidul surnud. Sedawiisi pole ime, et Jaani kiriku arwetes ta matus puudub.

Kas Pulli Hansust lesk maha jäänud wõi oli naene ennemalt juba surnud, selle vähem tähtsama küsimuse kohta ei ole ma aastatearweid Jaani kiriku sissetulekutest hakanud uurima. Niipalju selgub, et kui mitte kaks, siis ommeti üks poeg rikkast kaupmehest järele jäänud. 17. mai hingekirjutuses 1658 tuleb esimest korda Saksa kodanikkude hulgas „Michel Bull, kodaniku poeg, ette; tal on hobune ja sulane Toomas.“ 1656. a. hingekirjutuses puudub see „Michel Bull“; sealt leidub ainult „Hans Bull“. Wist astus Michel Bull = Pulli Mihkel pärast isa Pulli Hansu surma isa pärijaks ja kaupluse edasipidajaks. Hingekiri nimetab Pulli Mihkli hobuse ja sulase pidajaks. Hingekirjale on juure lisatud, et sell ajal Tartus sakstel 20 ja eestlastel 8 hobust olnud. Sakste hobuste seas tuleb siis Pulli Mihkel oma hobusega ette.

Pulli Mihkel on igapidi karwa ajanud, täielikuks sakslaseks wälja hõõweldatud. Saksa kool, leer, kirik, kõik on oma mõju awaldanud; mees wõib õigusega Pulli Mihkli asemel nime „Michel Bull“ kanda. Isa Hansu wiisi ei astunud ta kuskil sakslastele põigiti teele ette; ta katsub nendega rahu, leplikult elada. Nad pidasidki teda ju omasuguseks Saksa kodanikuks. Michel Bull isegi püüdis ikka enam saksaks sulada; ühest wanast kirjast leidsin teate, et ta Margarete von Vickedega abielusse heitnud.

Enne tähendasin, et Pulli Hansust wist kaks poega järele jäänud. Sellele annab tuge üks märkus Tartu linnawalitsuse protokollides 1675. aastal. Sealt leidub määrus, linnawalitsus keelnud wilja ülesostmise maanteedel ja alewis kangeste ära ja määranud ülesostjatele 10 taalrit trahwi ning wiljast ilma jäämist. Ühtlasi nimetatakse, et Franz Singelmann ja „Pulli Johann“ endid ses tükis süüdlaseks teinud.

See „Pulli Johann“ peab Pulli Mihkli, alias Michel Bulli wend olema. Isalt oli ta kauplemist õppinud ja kauples pärast isa surma edasi, ilma et sealjuures linnawalit-

suselt kauplemisele määratud kitsendusi oleks tähele pannud ehk neist küllalt hoolinud. Pulli Johann sõitis wiljamüüjatele linnast välja maanteedele wastu, seal tihti odawamalt kui linnast ostes ja sedawiisi linnarahwast ostmisewõimalikkusest eemale tõrjudes. Niisama wähe kui meie päwil niisugune teguwiis linnalastele meeldib, meeldis see endisel ajal. Linnawalitsus oli sunnitud ülesostmisele piirisid panema trahwi määramisega. Kas Franz Singelmann ja Pulli Johann linnawalitsuse poolt mõistetud trahwi alla langesid, ei selgu küllalt aktidest.

Tähelepanemisewäärt nähtus, et sest saadik kui 1608 Pulli Hans kodanikuks wastu wõetud, eestikeelne nimetus Saksa nimetuse eest täieste kaob. Ainult Hans Bull tuleb ette, esmalt isa, pärast poega tähendades. Sakslusesse sulanud, mõisnikusugu neiuga abielusse astunud Mihklist ei ole enam juttugi: see kannab dokumentides alati Michel Bull, Buhl nime. Siiski iseäraldus: 1675 nimetab linnavalitsuse protokoll Pulli Hansu poega korraga Saksa keeleski „Bulli Johanniiks“. See nähtus paneb mõtlema Kas ajas Pulli Johann liig wisalt karwa, awaldas liig elawalt Eesti iseloomu, nii et see Eesti iseloomu awaldamine sakste silmis teda isaisa aegadesse tagasi saatnud, teda „Pulli Juhaniks“ ristides. Oleks Pulli Juhan niisamasuguse saksana esinenud, nagu wend Mihkel, wõiks waewalt arwata, et Saksa kodanikud teda „Pulli Juhaniks“ oleksid hüüdnud. Selgelt Eesti iseloomu awaldades andsid Saksa kaaskodanikud Juhanile Eesti nime „Pulli Johann“.

Iseäraldi tähtis on Pulli Juhan niisama wähe kui wend Mihkel. Peale wilja ülesostmise loo ei ole nime enam protokollidest leidnud. Ainult Jaani kiriku ristimiseraamatust leidsin weel korra ta nime. 27. aprillil 1695 on ühe Lorentz Flachsi juures tütre ristimine olnud ja sell puhul on waderiks olnud: H. E. Johann Bull. See annab wäikse mõistatuse mõista. „H. E.“ tähendab selleaegse wiisi järele herra = raehera. Seega peaks Johann Bull raehera olnud olema. Ma olen Tartu raeherade nimekirja

läbi waadanud, aga niisugust raehera nime ei leidu. Jääb järele arwata, et selleaegne Jaani koguduse õpetaja nime sissekirjutamisel eksinud ja Johann Bullile kogemata H. E. = raehera ette lisanud ehk Johann Bulli asemel tuleb Michel Bulle = „Bohle“ lugeda, kes „herra“ nime kandis.

Pea selle järele algasid nälja-ajad ja suur Põhja sõda. Need tõid oma jagu muutusi kaasa. Sõda sundis mõndagi elanikku 1704 wenelaste kätte langewast Tartust lahkuma. Kolm aastat pärast Wene walitsuse alla sattumist saadeti osa Tartu elanikka Wenemaale wangi ja aasta hiljem, 1708, järelejäänud osa. Wangisaadetute nimekirjas puudub niisasti Pulli Mihkel kui Pulli Juhan. Kumbki neist ega nende perekondadest siis Wenemaale wangi ei sattunud.

Teadmata on, kas Pulli pojad Mihkel ja Juhan enne wangiwiimist kõige perekonnaga surnud ehk, mis palju tõenäolisem, nende weel elus olnud perekonnaliikmed ju Põhja sõja algusel Tartust kuhugi mujale asunud.

Ettewaatusel pärast waatasin Tartu kodanikkude nimekirja 1719. aastast (Acta publ. 24, 1 ja Copialbuch 1719 lk. 133) järele, aga kõige otsimise peale waatamata ei leidnud ma pärast sõdagi enam Pulli perekonna liikmeid. Pulli perekond oli siis saja-aastase eluawalduse järele 18. aastasajaks Tartust kadunud; oli wist wälja surnud, nagu meie ajal mitmes linnas perekond 100 aasta jooksul otsa saab. 18. aastasaja kirjad ei tea Pulli poegadest enam midagi kõnelda.

M. J. Eisen.

Eestlaste matusekombed.

Surnumatmisekombed käiwad mitmel põhjusel nende harwade rahwa eluawalduste hulka, mis ka eemalseisjale wõimalikkust annawad pilku heita rahwa hinge salapärasesse tegewusesse, tema ilmawaate-wiisisse ja ususse. Sest surm on sündmus, mille nägemine wast põrutawamalt kui ükski teine asi looduseinimese peale mõjub ja teda harilikust mõtlematusest üles kohutab. Selle waral saab tema üheks peateguriks ta metafüüsikalises mõtteilmas ja algupärases usus. Teiselt poolt aga äratawad matusekombed oma iseloomu poolest juba pealiskaudsegi waatleja tähelepanemist, ja pea iga reisija kirjeldustest leiab mõnesuguseid teateid wõõraste rahwaste matusekommetest. Selle tõttu walgustatakse küsimust mitmekülgselt. See lubab kaugemaleulatawaid otsusi kommetes ilmuwa usu kohta teha, kui mõnigi teine vähem silmatorkaw rahwahinge awaldus.

Ka Eesti rahwa matusekommetest toowad meile wane-mad kirjanikud wõrdlemisi täieliku pildi. Iseäranis 18. aastasaja lõpu poole moodsaks saawad reisikirjeldused ja „topografialised teadaandmised“ pakuwad oma lugejatele mõnusaks ajawiiteks mitmesuguseid jutustusi wõõraste rahwaste imelikkudest kommetest ja isewärki ebaus-awaldustest. Neile wõlgname ka tänu selle eest, et eestlaste matusekommete kohta mitu head kirjeldust on ilmunud, mis pealegi ajast pärit on, kus wanad rahwa wiisid alles üleüldised olid ja kõigile silma paistsid. Minewane aastasada lõikas kuue eelmise töö wilja: wiimaks suutis risti-

usk Lääne-Europa haridusega käsikäes sedawõrd mõjule pääseda, et ta rahwa ebausust awalikult wõitlusewäljalt eemale tõrjus, kus see kaua aega uskumata hästi ennast oli kaitsnud. Umbes minewase aastasaja keskel wõis weel F. J. Wiedemann põhjalikult „eestlaste sisemist ja wälimist elu“ kirjeldada, oma uurimiste ja kõikide wanemate kirjannikkude tähelepanekute peale oma tööd rajades (wiimaseid siiski nimetamata jättes). Praegu aga leiab harwa wana inimest, kes weel muistse usu ja mõttewiisiga tuttaw; ainult juttudes ja muinaslugudes elab enam selle kajastusi ja üksi mõni üksik kiwinenud worm tuletab wana kommet meeles.

Nende aastasadade jooksul, kus meie paganaline ilma waade oma surmawõitlust ülejõuulise, ametlikult maksu ristiusu wastu heitles, leiame harwa positiivist rahwa kommete kirjeldust. Ainult mõnikord ulatab wõitlusekära ametlikkude paberiteni. Siis tungib walgusekiir läbi pimeduse ja maalib meie ette kiirpildi rahwa tõelisest olukorrast, hoopis teistsuguse, kui meie seda maalt ootaksime näha, mis ametlikult juba ammu ristiusule on wõidetud. Wälistes wormides suutis kirik weel ennem oma mõju maksma panna, sisuliselt aga pidas rahwas aastasadade wiisi protestantlikus maas oma ilmawaatest kinni, mis ühtlasi pagana ja katoliku ebausust segu oli. Iseäranis maksab see üleüldine märkus just eestlaste matusekommete kohta. Rahwas katsus kas lausa kiriklikust matusest eemale hoida wõi andis wälistes wormides järele, kristlikus raamis aga oma paganust alal hoides.

Siiski aga ei tohi kiriku mõju rahwa kommete peale liig wäikseks arwata. Surwe all, mis aastasadade kaup wahetpidamata kestis, pidi eestlaste mõttewiis wähehaawal uue kuju omandama, nii pikkamööda kui see ka sündis ja nii pealiskaudseks kui see mõju ka esialgu kujunes. Olgugi et Adam Olearius, kes 1635 Lääne mere maade kaudu reisis, täie õigusega Eesti talupoja suhu sõnad tohtis panna: „Ick gewo dem Pastor de Pflicht, und weth van

Gott und sin Worde nicht,"¹⁾ on siiski kindel, et talupoeg tema ajal enam niisamasuguste silmadega elu peale ei waadanud, kui paarsada aastat warem, waid seesama Jumala sõna, millest ta midagi ei teadnud, tema peale juba oma pitsati oli waotanud. Iseäranis weel nii ligidalt kirikuteenistusesse puutuw asi, kui surnumatmine, ei wõinud loomulikult kuigi kaua oma algupärast kuju muutmata alal hoida.

Kuidas eestlased rahwusliku iseseiswuse ajal oma surnuid matsid, wõiks meile ainult muinasajateadus selgeks teha; siimaalse uurimisetöö puudulikkuse pärast jääb aga pilt, mida see suudab pakkuda, õige segaseks.

Matusepaiku lahti kaewates — asjatundlikult poolt on seda wõrdlemisi harwa tehtud — on pearõhku haudade asjalise sisu peale pandud ja matmisewiis ise enam kahe silma wabele jäänud. Kuna pealegi meie maa wanemad asumiseolud weel selged pole ja haualeidude wanadust alati kindlaks ei suudeta teha, jääb küsimus, missuguse rahwa haudadega iga kord tegemist on, tihti wastamata, ja seega ei suuda archäoloogialine materjal meid eestlaste matusekommete selgitamisel tihtigi aidata.

Noorema raua-aja jooksul näib surnute mahamatmine ja põletamine kõrwuti tarwitusel olnud olewat.²⁾ Eelmisel puhul leitakse luukere ühes terwete hauaandidega kiwi- ehk mullahunnikute alt (Hügelskelettgräber), kus mõnikord siiski ka märkisid surnupõletamisest näeme. Põletatud luid leiab ühes rikutud asjadega korrapäraliselt seatud kiwiriidade wahelt (Steinreihengräber). Kindlal maal näib mahamatmine, saartel põletamine walitsew wiis olnud olewat. Iseäralik Eesti haudadel on komme aastasadade kaupa üht

1) „Ma täidan õpetaja wastu oma kohust (s. o. maksan oma maksusid), ja ei tea Jumalast ega tema sõnast midagi.“ A. Olearius, Vermehrte neue Beschreibung der Muscowitischen und Persischen Reyse, Schleswig, 1663, lk. 114.

2) R. Hausmann, Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga. 1896, lhk. LX—LXXXI.

ja sedasama matusepaika tarwitada, sest tihti leiab ühestkoost rahasid, mis meie ajaarwamise esimestelt aastasadadelt pärit kunni niisugusteni, mis 16. aastasajal löödud.

Matusekommetest enestest annawad hauad õige wastupidi rääkiwaid teateid: Surnud on enamaste umbes paari jala sügawusesse maetud, ilma et sagedaste ilmakaart tähele pandaks. Salwewiisi ehitatud puurakkeid, nagu neid Pihkwa pool haudadest leitakse, ei tule ette. Mõnikord on surnule kiwi pea alla pandud; mõnikord pole teda maa sisse kaewatud, on ainult kiwiriidaga kaetud (Kaltri haualeid), teinekord on madal muldhaud tehtud, ehk ükski wäline märk ei näita, et hauaga tegemist on. Kõrwu leiab luukeresid ilma hauaandideta, ja jälle niisuguseid, mis enam-wähem rikkaliku kaasawara saanud. Riidejäänuseid pole pea iialgi. Selle poolest lähewad Eesti hauad Liiwi haudadest lahku, kust rohkeste willast riiet leitakse. Ehteid on wõrdlemisi palju, liiati hõbedast; sõjariistu leitakse iseäranis saarlaste haudadest; hobuseriistu wõrdlemisi palju, põllutööriistu wäga harwa. Alati aga on haual tunnistusi ohwri söömaajast, ka siis, kui hauda enesesse andisid pole pandud, olgugi et täielikumaid mälestusemärka loomaohwrist pole jäänud, nagu näit. liiwlaste haudadel hobuse pealuu ja koera luukere.

Weel korraldamata ja selgitamata arhæoloogiline materjal äratub nõnda küll mitmesuguseid küsimusi, ilma et ta nende peale suudaks wastata. Iseäranis jääb wahekord mahamaetud ja põletatud luudega haudade wahel hämaraks. Läti Hindriku jutustuste järele otsustades peaks arwama, et tema ajal Eestis surnute põletamine üleüldine wiis oli.¹⁾ Nendes hallikates aga, mis mull hilisema aja kohta käepärast olnud, ei räägita enam midagi surnute põletamisest. Sellest wõib järeldada, et see komme kõige pealt Eesti rahwa wiiside hulgas wõitja ristiusu eest taganes.

1) Heinrici Chronicon Lyvoniae Hannoverae, 1874. Cap. XII (lhk. 59) ja XXVI (lhk. 187).

Otse selle wastu aga pidas rahwas uskumata wisadusega wanadest paganaaegistest matusekohtadest kinni. Aastasadade kaupa wõitles kirik asjata sügawalejuurdunud wiisi wastu, surnuid wäljadele ja metsadesse ühes metsloomadega maha matta (se in campis silvestribus cum feris sepeliri)¹⁾ — wõitlus, milles ehk tihti eestluse passiwne wastupanek uue usu wastu koondus.

Katoliku usk nõudis, et surnud otse kiriku ümber, pühitsetud mulda, maetaks. 13. aastasajalt hakates käskis üks määrus teise järele neid kas otse kirikusse ehk selle kõige ligemas ümbruses mulda panna. Siiski lubati — peaasjalikult wist waewaliste teede pärast — ka abikirikute ja kabelite ümber surnuaedu asutada, eeltingimisega, et osa matuse puhul antud kingitustest (otsekohest matusemaksu ei wõetud) peakiriku osaks saaks. Seda õigust hakkas rahwas suurel mõõdul tarwitama, ja nimelt wiisil, mis kirikule õige kardetawaks läks. Lugemata hulk kabelid tekkis igale poole ja nähtawaste asutati neid muististesse ohwri- ja matusekohtadesse, kus wanad paganakombed kiriku istutatud nõrgad taimed pea ära lämmatasid. Juba 1428 peab Riia maakonna-kontsil tarwilikuks waljult uute kabelite ehitamist ära keelda.²⁾ Waewalt oleks kirikute suurest hulgast tulnud halb jumalakodade korraspidamine üksi piiskopp Henningile need waljud sõnad, mida ta sell puhul tarwitab, suhu pannud. Ennemine wõib tõeks pidada, et kõrwalised kabelid juba katoliku ajal paganliku kombe päriskohtadeks muutusid, ja ehk juba sell ajal rahwasse waade imbus, mis nime poolest ristiusu kabelit („kabel, kabelimägi“) paganlikust matusepaigast („kalmest“) ei lahuta.³⁾ Seda toetab sellesama kirikukoosoleku protokollide 19. paragrahw „de sepulturis“ (matmiste kohta), kus hiljuti

1) Liv-, Ehst- u. Curländisches Urkundenbuch, VII, 479.

2) Liv-, Ehst- und Curländisches Urkundenbuch. VII, 483.

3) J. Jung, Muinasaja teadus eestlaste maalt III, tõendab, et rahwas täieste wahet tegemata ühe ja sellesama nimega nimetab muistseid matusepaiku ja kohte, kus enne kirik seisnud.

ristiusku pöördud eestlaste sageda paganusesse tagasilangemise üle kaewatakse: Nad matwat omad surnud metsadesse ja kohtadesse, kus nende esiisad puhkawad, ehk panewat tihti ka pühitsetud surnuaial ehk isegi kirikus sööma- ja joomapidusid oma surnud sugulaste auuks toime.¹⁾ Tõepoolest oli kirikukoosolekul põhjust waljuid abinõusid õpetuse ja korra alalhoidmiseks tarwitada, sest maa seisukord ei rahustanud mitmeti ka kõige alandlikumaidki nõudmisi. Missugune wahekord katoliku maa-preestrite ja Eesti talupoegade wahel wõis walitseda, näitab kirjeldus ühes keskaegses aktis (1425), mille olude näitlikuks tegemiseks siin ära trükime, olgugi et kujutatud asjalu muidu ainult erandlik oli: „Juhtus, et waesed Eesti mehed, kes 2 ehk 3 korda kihelkonna preestri järele olid saatnud, ilma waimuliku troostita ära surid, sest et preester ei wiitsinud tulla. Naabrid matsid nad kihelkonna surnuaiale ilma preestri juuresolekuta. Kui preester sest teada sai, laskis ta need waesed põlgtusewääriliselt wälja kaewata ja lausa taewa all kiriku wärawa kohale ehk mujale seina külge õhku riputada, ja laskis neid Jumalale ja inimestele jäleduseks nii kaua seal kõlkuda, kunni nad hiljuti ristiisku pöördutelt (omastelt) raha ehk midagi muud seatud maksu wäärtuses, ja enamgi kui seadus nõuab, wälja olid pigistanud.“²⁾

Saare- ja Läänemaa piiskopi Johan Orgiese (1492—1515) ja Johan Kieveli (1515—1527) kirikukatsumise-protokollidest 16. aastasaja algusest kuuleme sarnaseid kaebusi preestrite hooletuse ja ahnuse üle. Kaarma kogudus kaebab Johan Holste peale,³⁾ et tema 1521 mitu kuud Preisimaal käinud kaubaasju ajamas. 7 surnukeha seisnud matmata surnuaial ja lõhnanud nii kangeste, et ükski ei

1) Liv-, Ehst- und Curländisches Urkundenbuch, 41, 479.

2) Liv-, Ehst- und Curl. Urkundenbuch, VII, 250.

3) W. Reiman, Saare- ja Läänemaa koguduste elust 400 aasta eest. „Postimees“, 1901, nr. 61.

olewat Julienud lähidale minna. Ka muidu ei tulewat preester matma, olgu siis, et temale härg ja lehm waewatasuks antakse. Lehma eest, mis preestril ära uppunud, nõudnud ta surnumatjalt uue asemele. Teise mehe matmise puhul antud lehma wasikas kõngenud ära. Sellepärast ei wõtwat Holste andjat armulauale. Kolmandal talupojal, kes oma surnu härgadega kiriku juure matmiseks toonud, wõtnud preester teise härja wäewõimuga wankri eest ära.

Rootsi ajal paneb ülemus jälle rohkem rahwa olukorda tähele. Enam kui iial warem ehk hiljem katsus walitsus „wanal, heal Rootsi ajal“ talupoegade waimulist ja kehalist järke parandada. Et maa tõsiseid tarwidusi — ka usulises mõttes — tundma õppida, seati n. n. maakirikute katsujad (Landkirchenvisitatoren) ametisse, kes waljult suuri puudusi, mida nad eest leidsid, ilmsile tõid ja parandusi nõudsid. Muistse paganuse kõrwale oli uut tõugu ebausk ilmunud, mis järsult protestantlikkude rootslaste silmis eelmisest weel hirmsam oli. Kuigi katoliku usu waimuline, kristlik sisu suuremalt jaolt jälgejätmata rahwa hingest oli mööda läinud, olid siiski üksikud usukombed rahwa ilmawaate peale pitsati waotanud, mis praegu rahwa ebausus selgeste tunda on. Pea 75 aasta pikkune, otsatu raske sõjaaeg (pärast 1558) oma toorekstegewa mõjuga oli muidugi ka omalt poolt wanale paganusele ja uuemale ebausule lisa annud. Nii leidis Rootsi walitsus, kui ta wiimaks rahuajal wõidetud maal hakkas korda jalule seadma, rahwa eest, kellele weel ristiusu algteadmisi, iseäranis ka surnumatmise poolest, tarwis oli õpetada.

Ülemalnimetatud kirikukatsujate aruannetest selgub, et weel 17. aastasaja keskel kiriklikku matmist eestlaste hulgas erandlikuks juhtumiseks tuleb pidada. Wastseliinas maeti 1641 kiriklikult 5 inimest. Teised laskis Wastseliina opman ilma õpetaja teadmata auku ajada. Ristiti aga 60 last. Sangastes ristiti 12 last, maeti kiriklikult 1 inimene. Rõngus ristiti 41 last, maeti 6 inimest. Ristimata surnud

lapsed, aga ka muid, wiiakse kalmetite peale. Wõnnus on 144 last ristitud, 24 surnut maetud, Kolga-Jaanis 11 last ristitud, 3 inimest kiriklikult maetud.¹⁾ 1641 ristiti Põlwa kihelkonnas 96 hinge, maeti ainult 5; Nõos ristiti 38, maeti 7; 1647 on Otepääs 96 hinge ristitud, 11 maetud; Kambjas 82 ristitud, 19 maetud jne., jne.²⁾ Seda silmas pidades, et loomulikkudes oludes maetute ja ristitute arw umbes ühesuurune peaks olema, mõistab alles, kui üleüldine see komme pidi olema, mille kohta 17. aastasaja algusel üks õpetaja omas kirjas Axel Oxenstiernale kirjutab: „Mittesakstel oli wiisiks oma surnuid ilma õpetaja teadmata lagunud kabelitele ehk metsa ja sohu maha matta.“³⁾ Niisama jutustab ka Th. Hiärn sellesama aastasaja lõpul: „Matusepaigad olid neil suuremalt jaolt wäljadel ja saludes, ja weelgi leidub neid eestlaste ja lätlaste hulgast, kes omad surnud niisugustes kohtades (mida nad kalmeteks, ingerimaalased aga kalmusteks nimetawad) salaja maha matawad, sellest hoolimata, et preestrid seda küllalt püüawad takistada.“⁴⁾

Kahel teel katsus waimulik seisus sügawasse juurdu-
nud paganakombe wastu wõidelda: Kõige pealt tema pesapaiku, wanu kabelid, häwitades. Sellekohaseid teateid pakuwad A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I*, 156 ja III, 317—318; F. Amelung, *Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin*, lhk. 9, 35, 66—67, 86, 122, 124, 133, 159, 162, 168—169; W. Reiman, Tõnise kiriku lõpetus, „Postimees“ 1899, nr. 65.

1) W. Reiman, Meie kirikud, kirikumõisad ja kogudused aastal 1641. „Postimees“, 1897, nr. 206.

2) R. Hausmann, *Ausserkirchliche Begräbnisplätze*, lhk. 11.

3) J. Köpp, Mõnda wanadest usukommetest Liiwimaal, „Sirwilaud 1903“.

Fr. Westling, *Bidrag Till Livlands Kyrkohistoria 1621—1656*, lhk. 31.

4) Thomas Hiärn, *Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte* (Mitau 1794), lhk. 57.

Teine wõitlusewiis katsus otsekoheselt rahwa peale mõjuda ja nii paganuse aluseid õõnistada. Nagu päewapiltniku negatiivist näeme meie kiriklikkudest dokumentidest, mispoolest rahwa ja ristiusu (ja sellega praeguse aja) kombed teineteisest lahku läksid. Näituseks keelab maakirikute katsuja David Dubberch (1584—1603) aastal 1584 walju ähwardusega Karuse kihelkonna talupoegi oma surnuid metsadesse ja wäljadele matmast. Tulewikus peawad nad neid ristiusu kombe järele kirstus, keha surnulinasse mähitud, surnuaiale tooma; enne seda aga surnut 24 tundi kodus hoidma. Õpetaja olgu kannatlik matusemaksu nõudmises.¹⁾ Tallinna piiskopp Chr. Agricola palub 1586 õpetajate käest teatust, kas kihelkondades on „matusekohti metsades ja wäljadel, kuhu surnud otsekui raipemaale wiiakse ja waewalt põlwe sügawusesse maha maetakse, nii et koerad, hundid ja karud nad hiljem wälja kaewawad“.²⁾ Mitmesuguste karistustega püüdis waimulik seisus paganliku kombe wastu wõidelda. Kalmematuste eest maksti 1—2 riigitaalrit trahwi, ja üks Põlwa mees, kes oma ema õnnistatud mullast oli lasknud uueste wälja kaewata, sai selle eest 3 paari witsu.³⁾ Ka ähwardati surnuid wägisi kalmest ära tuua ja omakseid matusemaksu õiendamisele sundida.⁴⁾

Niisama püüti maksu wähendamise abil wõimalikul wiisil maksujõuetuse pärast ettetulewat kalmesse matmist takistada. Matusemaksude suurus oli wäga mitmekesine: Ühe walitsusemääruse järele aastast 1636 pidi see 12 „rundstücki“ (ööri) hinge pealt olema. Kambja kihelkonnas aga makstakse 1683 matuse eest ühes jutlusega 1 riigi-

1) R. Winkler, Der estländische Landkirchenvisitator D. Dubberch u. seine Zeit. Reval 1909, lhk. 17.

2) R. Winkler, D. Dubberch, lhk. 6.

3) W. Reiman, Meie koguduste waimulik elu 250 a. eest. „Postimees“ 1897, nr. 223.

4) J. Köpp, „Mõnda wanadest usukommetest.“

taaler, ilma selleta 5—6 marka.¹⁾ Seda on tõepoolest palju.²⁾ Muidu saab walitsus küsimise peale wastuseks, et teed halwad olewat ja kirikud kaugel. Peale selle seletab rahwas, ta kartwat, et õpetaja surnud, kes korrapärast laual pole käinud ja jumalaarmuta hinge heitnud, ilma auusa kristliku matuseeta jätaks.³⁾ Selle poolest oli kirik siiski õige salliw. Hiärn jutustab, et tema ajal (17. aastas.) ristimata lapsed tee ääre maeti.⁴⁾ D. Dubberchi määruse järele maeti ilma kirikukombeta ainult awalikud patused ja sakramendipõlgajad, ka ilma pahuta ja õpetuseeta surnud inimesed.⁵⁾

Kiriklik matus ei wastanud toll ajal meie praegustele nõuetele, ja meie maal oli ta pealegi ka enam arenenud naabrirahwaste meelest puudulik. Siiski aga tuleb liialduseks lugeda üht selleaegist kirjeldust, mis üks piiskopp Rudbeki saatja a. 1627 kirikukatsumise puhul üles on pannud. Ta jutustab, et „Rootsi wiisil“ matmine kui ennekuulmata asi Eestis suurt imekspanemist äratanud, kuna siin muldapanemist „looma wiisi (põ bestialiskt vis) ilma mullawiskamise, palwe, rahwa juuresoleku ja manituseta“ toimetatud.⁶⁾ Seda ei luba sagedad määrused ametlikkudes kirjades uskuda, kus matusemaksude suurus jutluse ja kellalöömise rohkust mööda kindlaks tehakse. Hoopis teist walgust heidab matusekommete peale seletus Urwastu kirikukatsumise-protokollis 1683, kus põhjenda-

1) Hausmann, Ausserkirchl. Begräbnispl., lhk. 10. 1 riigitaaler = 4 Rootsi marka = 32 ööri ehk rundstücki.

2) Matusemaksude kõrgus seisis rahwa waatega kokkukõlas, nagu Ridalas härja andmist õpetajale otsekoheseks paganaaegse surnuohwri (peiete) järeltulijaks peab lugema (waata allpool lhk. 157 ja 158).

3) Hausmann, lhk. 12.

4) Th. Hiärn, Ehst-, Liv- und Kurländische Gesch., lhk. 54.

5) R. Winkler, David Dubberch, lhk. 24.

6) Westling, Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland etc. Sundsvall 1896, lhk. 31.

takse, miks rahwas kiriklikust matusest eemale hoiab: „So müssen sie auch wegen des Gesöffs viel Unkosten machen, wenn sie ordentlich in den Kirchhöfen begraben.“¹⁾

Kuid kõigi Rootsi aja püüete kiuste, maa usulist järge tõsta, määruste kiuste, et waimulik seisus rahwast meeleparandamisele katsuks juhatada, käskude kiuste, waeseid üsna maksuta matta, oli töö wili siiski üliwäike. Piiskopp Ihering (1637—1657) kaebab, wõimatu olewat wanu kombeid wägisi häwitada („mit Piken und Haken auszureuten“),²⁾ ja Mihkli õpetaja Göseken seletab 1696 omas kirjas konsistoriumile, pärast seda kui ta 13 sealist kalme kohta üles lugenud, et ta kõigi manitsuste peale wastuseks saawat: „see on ikka wana usk olnud.“³⁾

Süüdi, miks wõitlus paganuse wastu nii wisalt edenes, olid ka sõjad, mis õnnetumat maad nii tihti laastasid. Sarnasel ajal tõusewad rahwa hinge wanemad ja tooremad ained iseäralise jõuga pinnale ja häwitawad pikalise haridusetöö wilja. Tüüpuslise pildi aja koledustest ja ühtlasi sellest, mill wiisil surnumatmist säärasel puhul toimetati, on prof. Hausmann Pillistwere kihelkonna kirikuraamatust a. 1697 wälja kirjutanud. Seekord käis pärast mitut nälja-aastat suur suremine üle maa: 1223 hinge, umbes wiies osa kogu kihelkonna rahwast, langes sellele ohwriks (harilikult suri aastas umbes 160 hinge); neist maeti surnuaiale ainult 263 inimest, teiste kohta tähendab õpetaja: olewat kalmetile maetud: Arkmalt 21 hinge, Jalametsast 22 jne.; tuleb täheleliku järjekorras 40 kohta, kuhu surnuid (960 hinge) maha pandud. Üks naene läinud ise hauda, kui ta enne omale $\frac{1}{4}$ ööri raha pea alla paigutanud.⁴⁾

1) „Ka peawad nad jootide pärast suuri kulusid kandma, kui nad korralikult surnuaedadesse matawad.“ Hausmann, Ausserkirchliche Begräbnisplätze, lhk. 12.

2) R. Winkler, D. Dubberch, lhk. 14.

3) R. Winkler, Über Kirchen u. Kapellen Estlands, Reval 1896, lk. 7.

4) Hausmann, Ausserkirchliche Begräbnisplätze, lhk. 15.

Sarnasel ajal pidi kirik wägisi niisugust kalmesse matmist „ohne Sang u. Klang“ heaks kiitma.¹⁾

Muinasajateadlased on mitu niisugust ristiuaegist mittekiriklikku matusepaika lahti kaewanud. Kõige wanem neist (Kaltri talu maa peal Maarja-Magdaleenas, tarwitusel olnud kunni XV. aastasajani) läheb selle poolest teistest sarnastest lahku, et luukeresid ümmargused kiwihunnikud katawad, kuna surnud muidu 2—3 jalga sügawas maa sees on. Asju leiab neist hoopis vähem kui paganaaegistest haudadest:²⁾ peale vähemate ehete ja waskrahade (14. ja 18. aastasaja wahelt) ja rohkete söe- ja sawiriista-jäänuste ei leita neist midagi tähelepanemisewäärilist. Aruannetes ei nimetata ka midagi riide- ja puurakete ehk muudest sarnastest jätistest, nii et nähtawaste ka neid pole leitud. Mittekiriklikka haualeidusid on kahte tõugu: luukered on kas hoolikalt, enamaste üksikult, silmad hommiku poole, maha pandud wõi hulgakaupa, nähtawaste suure rutuga õige wähesesse sügawusesse aetud („tumultuarische Bestattung“, Hausmann). Ka kogemata tuttawaaks saanud kiriklikud surnuaiad näitawad sisuliselt täieste eelmiste sarnaseid haudu: peaaesjalikult leitakse siitki rahasid 14. ja 18. aastasaja wahelt.

18. aastasada on wäga tähtis Eesti rahwa arenemise-loos, sest tema jooksul muutus wähehaawal rahwa waimuline pilt. Rahuaeg, mis wiimaks pärast Põhja sõda ja katku koitis, andis ülemusele rohkem wõimalikkust sise-miste olude korraldusega tegemist teha. Kardetawamaks kui wälised sunduseabinõud sai aga paganusele waimuline wõim, mis seestpoolt alates wanu ebausku kombeid juurteni tahtis häwitada: 18. aastasaja teisel weerandil ulatas Herrnhut Läänemere maakondadeni. See usuline liikumine wõitis sell mõõdul talupoegade hulgas maad,

1) C. Maurach, Aus alten Kirchenbüchern (Dorpat's Zeitschrift für Theologie und Kirche) 1860.

2) Hausmann, Ausserkirchliche Begräbnisplätze.

et walitsus 1743. a. tarwilikuks pidas teda hoopis ära keelda. Aga oma lühikese ametlikult lubatud tegewuse jooksul oli Herrnhut kätte saanud, mida kirik 5 aastasajaga ei olnud jõudnud: „Suurel osal maa elanikkudel oli tundmus, et nad esimest korda tõeste lihaks saanud ristiusuga kokku olid puutunud. Tuhin, millega nad (talupojad) põhjalikult oma rahwalikku iseloomusse kuuluwaid paganlikka kombeid hakkasid häwitama, mis siijamaani kõigile wälistele mõjudele ligipääsmata olnud, tunnistab selgeste, et traditsionine kiriklus ainult üsna puudulikult oma kohust oli täitnud.“¹⁾ Meelemuutuse näituseks, mis Herrnhut oli toime pannud, nimetame, et Urwastu kihelkonna talupojad wabast tahtmisest 24 salajat paganaaegist pühakohta ära häwitasid,²⁾ nende hulgas kindlaste ka mitu kalmet.

Mull ei ole ligemaid teateid paganlikkude matuste järjekindlast kahanemisest nimetatud aja jooksul käepärast. Muidugi ei wõinud komme, mis oma juured nii sügawale ajanud, korraga kaduda. Siiski taganes ta ikka enam awalikkusest metsanurkadesse, sala toimetatud seaduserikkumiseks muutudes. Aastal 1777 kirjutab weel Hupel, et talupojad, keda asja awalikukssaamine ja selle peale seatud karistus ei hirmuta, weel heameelega oma surnuid niisugustesse kohtadesse matawad,³⁾ kuid wist on ta wiimaste hulgas, kes enam oma nägemise järele wõisid rääkida.

Aastasadade wahetusel oli wõitlus kiriku ja paganuse wahel juba sedawõrd terawust kaotanud, et õpetajad mõnes kihelkonnas, kus kewadine ja sügisene suur wesi surnukehade kiriku juure toomist takistas, kohalikuks matuseks luba wõisid anda, ilma et nad kartsid sellega paganusele uut tuge anda.⁴⁾

1) J. Eckart, Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig 1876, lhk. 237 ja 243.

2) Sealsamas, lhk. 218.

3) A. W. Hupel, Topographische Nachrichten I. Riga 1774, lk. 153

4) Wähemalt Kolga-Jaanis on seda juhtunud.

19. aastasada lõikas ka selles asjas kuue eelmise töö wilja ja lõpulikult kadus paganausk awalikkuse näitelawalt. Juba 18. aastasajal läheb selle asemel küsimus kristlikkudest matusekohtadest põnewaks, mis siiaaani tähtsuseta oli olnud — seegi omalt poolt tunnistades, kuidas ristiusu kombes maad olid wõitnud. Ristiusu toomisest saadik oli surnuid kiriku kõige ligemasse lähidusesse (iseäranis talupojaseisust) ehk kirikusse enesesse maetud, kust iseäranis „saksad“ ruumi leidsid — „elawatele rahurikkumiseks ja piinaks“, nagu Hupel tähendab.¹⁾ 18. aastasajal tekkis liikumine selle terwisewastase kombe wastu, 1723 keeldi matmine seespool linnamüürisid ära, 1773 ei lubatud maalgi surnuaeda lähemal kui 300 (erandlikult 100) sülda külast asutada. Praegu on matuseaiad maal enamaste umbes werst maad kirikust kaugel, Hupeli ajal seisis kirik alles kesk surnuaeda. Siiski ei tahetud surnuid heameelega kirikust põhja poole matta, sest rahwa usu järele pidid kirikud wiimsel päewal oma põhjapoolse külje peale kukkuma.²⁾ Tallinnamaa rootslaste juures on sinna ainult kurjategijaid ja enesetapjaid maetud.³⁾ Enamaste pandi surnud, silmnägu hommiku poole, hauda. Haud on kirstu suurune mullaküngas, mida omaksed iseäranis jaanipäewaks lilledega ehiwad. Rist on lihtne, metallist ehk puust, wanemad katuseaoliste põikpuudega tehtud. Waremal ajal, kus igamees risti ise tegi, oli see weel lihtsam; harwa wõis hauakiwi leida, mis mõni rikas talupoeg omaks mälestuseks oli lasknud seada.⁴⁾ Kus lubjakiwi sündsats töömaterjali pakub, leiab saartelt ja Tallinnamaalt ilusaid surnuaedu rattataoliste kiwiristidega.⁵⁾

1) Hupel, Topographische Nachrichten II, lhk. 84.

2) (Scherwintzky) Etwas über die Ehsten, besonders über ihren Aberglauben. Leipzig 1788, lhk. 66.

3) C. Russwurm, Eibofolke. Reval 1855, lhk. 93.

4) Hupel, Topographische Nachrichten II, lhk. 85.

5) Teiste hulgas Russwurm, Eibofolke II, lhk. 94.

Kiriklik matusetalitus on üsna lihtne ja kõigil tuttaw, kuid seda keerulisemad ja mitmekesisemad olid ebausklikud arwamised ja rahwa wanad kombes, mis surmaga, selle nii sügawaste inimese elusse lõikawa sündmusega, ühenduses seisisid.

Ütlesime juba, et eestlaste ebausustus paganausk ja katoliku kiriku mõjul tekkinud ilmawaade teineteisele kätt annawad. Paganusest pärit on matusekommete mõlemad juhtmõtted: Nagu pea kõik looduseastmel seiswad rahwad, pidasid esiwanemad olemasolemist pärast surma kõigiti maa-pealse elu taoliseks. Asumiseks oli kooljal haud, kust ta siiski mitmele poole, iseäranis oma koju wõis käia. Tema põlwe mõnususe eest kandsid omaksed oma hoolitsemisega muret. Nad tegid seda osalt nii, et juba matustel kooljale kõiksugu elutarwidusi kaasa anti, osalt hiljem tähtajalistel päewadel surnu mälestust pühitsedes. Kõige tähtsam neist oli sügisene „hingedekuu“. Siis oli surnu heameelega nähtud ja kutsutud külaline oma kodukohas. Hakkas ta aga ise „kodu käima“, siis muutus ta wihatud ja kardetud tondiks, kellest igapidi katsuti lahti saada. Kodukäimisel oli palju põhjusi. Kõige pealt puudulik kaasawara matuste puhul. Ka näib rahwas arwanud olevat, et elu peale surma röömuta, kurb ja igaw oli. Kooljad igatsesid sealt koju tagasi ja himustasid endiseid elupaiku waatama tulla. Elawatest lahutas neid nüüd aga ülepääsmata lõhe, nad olid omaste meelest hirmsateks üleloomulisteks tontideks muutunud. Painajalik hirm koolja eest, mis rahwajuttudest wälja wahib, on minu arust iseloomuline paganlik joon eestlaste ebausustus. Luusse ja lihasse imbunud kartus, mis neid suitsutaredes talweööde pimeduses iga kõbinat kodukäija kollitamisega laskis seletada, tungis ka loomulikusse leinatundesse lahkunud omakse pärast ja muutis iga surnu üleloomulikuks waenlaseks.

Kaasawara andmine kooljale ja määratu hirm looduse-inimesele arusaamata ilmuwuse, surma eest on paganlikud jooned Eesti matusekommetes. Seda on peaasjalikult ka

kaitseabinõuud ja nõiapruugid, millega rahwas ennast surma ja surnu poolt ähwardawa hādaohu wastu pūidis kaitsta. Neid abinõuusid on paljud koha ja aja poolest üksteisest lahutatud, kuid arenemiseastmes üksteise sarnased rahwad tunnud, ja see ühtlus on üheks tähtsaks tunnistuseks, mis inimesesoo algupärase ühtsuse poolt rāagib. Aegade jooksul on aga ristiusk ja iseāranis katoliku kirik oma waapa üle paganuse tõmmanud. Peaasjalikult tuntaw on see kooljahirmu iseloomu muutumises. Endine segane, ebamäärane kartus on selge kuju omandanud: Kirik tõi meie rahwale isikuks saanud kurja, kuradi, mõiste, mis wāhehaawal eestlaste waimuwallale kuju andis. Ikka suuremal mõõdul hakati kurjawaimu ja kooljat teineteisega ühendama, kunni wiimati hilisemates muinasjuttudes kodukāija wanapagana seltsis ilmub.

Teiseks on katoliku kirikuteenistuse sümbolid ja usukombed meie rahwa nõiawiiside ja ebausklike pruukide peale sūgawat mõju awaldanud. Ka matusekommete ühenduses leiame sarnaseid: 'ristimārgi, mõne üksiku palwesõna jne. tarwitamine, usk mõne kirikuga ühenduses olewa isiku ehk asja imetegewa mõju sisse ja palju muud. Ülepea pakuks tähendatud wahekord palju uurimismaterjali. Kāesolewas kirjatöös ei taha meie sellesse küsimusesse sūgawamalt puutuda, kuna ju otstarwe oli lihtsat kujutust eestlaste matusekommetest wanema kirjanduse põhjal anda, ilma et meie kaugemaleulatawaid lõpuotsusi katsuksime teha.

Matmise juures peeti kahte asja silmas: surnu pidi kõiksugu tulewase elu tarwidusi kaasa saama ja tema põli nii mõnusaks tehtama kui iganes wõimalik. Teisest küljest aga oli tarwis juba matusel teda lepitada ja hirmutada, et ta elawaid rahule jätaks ja neile kahju ei teeks. Usti, et koolja ise tagasi tuleb wõtma, mida tall waja, kui omaksed tarwilikku kaasawara teise ilma jaoks ei anna; seks pidi see juba elawate eneste kasuks täielik olema. Arwati, et surnu meelest igaw on üksi Manalasse minna ja ta alati

kodukohast omale seltsilist püüab kaasa tõmmata; seks ohwerdati wabatahtlikult mõni loom, ühtlasi omaste kaitseks ja surnule kasuks. Nõnda ühinewad mõlemad matusekommete juhtnõõrid — hoolekandmine surnu eest ja koolja kartus — lahutamata koeks. „Kes aga matusekombeid üle waatab, ei wõi kahelda, et algusel — põhjused on aegade jooksul muidugi waheldanud — hirm surnute eest enamate surmakommete tekitajaks on olnud.“¹⁾ Kuigi elawate kaitsmine enam-wähem selgelt kõikide pruukide tagant wälja paistab, näeme ommeti, et teiste kommete täitmisel surnut armsaks omakseks peetakse ja tema kasu nagu peaasi oleks, kuna teinekord koolja kõige pealt wihameelne olewus on, keda tingimata kahjutaks katsutakse teha.

Järgmises ülewaates tahame samm-sammult edenedes eestlaste matusekombeid iseäranis wanema kirjanduse põhjal tähele panna, surmahaiguse puhul tarwitusel olewate wiisidega alates.

„Kas pöörab wõi läheb edasi?“ Kas haigus lõpeb surmaga wõi on paranemiseloost? See oli küsimus, mille peale Eesti rahwas lugemata hulga tempude abil wastust püüdis saada.

17. aastasaja lõpul jutustab J. W. Boecler wäga wanast ettekuulutuse-wiisist (ju Läti Hindriku ajal otsustasid eestlased kahtlasi küsimusi hobuse abil), mis siis juba ristiusu asemikuga ühendatud oli: „Kui õpetaja tuleb haiget waatama, panewad nad hoolsaste tähele, kas tema hobune (õue) ratsutamisel ehk sõitmisel pead norgu laseb wõi mitte: eelmisel puhul usuwad nad, et haige sureb.“²⁾ Ka Hupel³⁾ tunneb seda kommet, tema ajal aga peeti õpetajat ennast juba kõige paremaks ettekuulutajaks. Usti, et ta kindlaste ette wõib ütelda, kas haigus surmaks on (ristiusu asemik oli

1) Ernst Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod. Lhk. 179.

2) J. W. Boecler: Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet v. Dr. Fr. R. Kreutzwald. Lhk. 67.

3) A. W. Hupel, Topographische Nachrichten II, 67.

pagana targa järeltulijaks saanud!). Weel pandi linda tähele, kes peale õpetaja käimist kõige esmalt üle õue lendasid (waresed ja hakid tähendawad surma, harakad terwist); ¹⁾ waadati, kuhü poole küünla leek kaldus, kui õpetaja toast lahkus, jne. ²⁾ Niisamuti mõjub kiriklik eestpalwe imetegewalt põdeja peale; ³⁾ tema olemisest selle ajal kuulutatakse haiguse käiku ette ²⁾. Tähelepandaw on järgmine wiis katsuda, kas haige laps elusse jääb, et siin ohwri iseloom selgeste tuntaw on ja ka põline usk inimese ja puu elu ligidasesse ühendusesse („elupuu“) läbi paistab: Laps tõmmatakse kolme täiskuu ajal neljapäiwiti kolm korda läbi tammetüwesse raiutud augu; wiimasel korral pannakse sinna haige riided ja natuke elawhõbedat. Kui puu ära kuiwab, sureb ka laps. ⁴⁾ — Et haigust parandada, pakuti põdejale rohkeste sööki, ⁵⁾ ei tohitud tema riideid wahe- tada ega teda pesta, ⁶⁾ ja arstimiseks tarwitati kõike ebausklikkude tempude ja rahwalikkude rohtude paljust, millega meie esiwanemad haiguse wastu wõitlesid.

Kui põdeja seisukord kõige rawitsemise kiuste seda wõrd pahenes, et surmatunni lähenemist oodati, tõsteti haige sängist wälja põrandale pandud „pikkade õlgede peale“; nii pidi surm kõige kergemine tulema. Kirjeldatud komme — n. n. haige „suretamine“ — on wäga mitmel rahwal tarwitusel ja põhjeneb arwatawaste usu peal, et Manala maa all on ja hing maas olewast kehast hõlpsalt sinna pääseb. ⁷⁾ Toa põrand pühiti ära ja riputati lilli peale, uks awati, et hing kergemine wälja saaks. Kui õues tuul puhus, nimetati seda hingetuuleks. Peeglid kaeti kinni,

1) Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche. Lhk. 67.

2) F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. Lhk. 461.

3) Hupel, Topographische Nachrichten II, 97.

4) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 469.

5) J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Mutmassung. Lhk. 102.

6) Wiedemann, Aus dem inneren u. äusseren Leben. Lhk. 476.

7) Ernst Samter, Geburt, Hochzeit und Tod. Lhk. 4.

„et surm neisse ei waataks“. ¹⁾ — Alati ei taha elu kaduda ja algab raske surmawõitlus. Rahwa ebausk, mis harjunud oli iga nähtuse taga mingit iseäralikku, üleloomulikku põhjust otsima, leidis ka surmawõitlusele mitmesuguseid seletusi: Inimene, kes pühapäewal on õmmelnud, ei wõi enne surra, kui 3 õmblusenõela ta rinna kohal katki ei ole murtud. ²⁾ Kes midagi kurja on teinud, ei sure, enne kui ta oma süüd üles ei ole tunnistanud. Iseäranis raske surm on nõidadel, tarkadel ja kaewuleidjatel, kes enne oma teadmised teisele edasi peawad andma. ³⁾ Mõnikord pidi kuriwaim niisugusel puhul ise oma õppi ja hinge järele tulema, et seda pärast sõiduhobuseks tarwitada, sest temalt oli tark enamaste omad teadmised saanud. ⁴⁾

Wiimase hingetõmbusega lahkub haige elawate ilmast, ühtlasi aga awaneb tema ja omaste wahel ülepääsmata lõhe, mis endise wahekorra üsna teiseks muudab. Surnu, kes kangelt ja külmalt oma asemel lamab, ei ole enam armas perekonnaliige, waid hirmuärataw, üleloomulik, waenulik olewus. Sest koolja elab weel, olgugi teisel kujul, ja uues elus on tall tarwidusi, nagu waremgi, mida tema elussejäänud omaste kulul tahab rahuldada. Hirm surnu eest oli mõõduandew tegur kõigis matusekommetes.

Juba leinamises oldi etteawaatlik ja mõõdukas. Eestlaste juures ei kuule meie pea kunagi metsikutest waluwaldustest ja meeleheitlikkudest kaebamistest, mis paljudel rahwastel tarwitusel. Omaksed, kes nuttes surmawoodi ääres seisisid, hoiawad hoolikalt, et nende pisarad lahkunu peale ei langeks, sest see oleks hädaohtlik. ⁵⁾ Arwati, et surnu, keda liialt leinatakse, kodu hakkab käima. ⁵⁾ Iseäranis oli usk üleüldine, et iga surnu omale seltsilist

1) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 309.

2) J. Jung, Kodumaalt nr. 6. Eesti rahiwa wanast usust, kombedest ja juttudest. Tartus 1878. Lhk. 109.

3) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 477.

4) J. Jung, Kodumaalt nr. 6. Lhk. 109.

5) M. J. Eisen, Kodukäijad. Lhk. 28.

püüab kaasa „tõmmata“. Wabatahtliku loomaohwri waral katsuti sest hädaohust mööda pääseda. Igasuguse ette- waatusega püüti ennaſt koolja wastu kaitsta: Lesk ei saat- nud ise abikaasat surnuaiale; lapsi matma läksid mõlemad wanemad koos, sest muidu sureks pea saatja.¹⁾ Hoolega waadati, et õpetaja pärast matmaskäimist last ei ristiks; mõrsjat ei toodud majasse sellesama wärawa kaudu, kust surnu wälja oli wiidud.²⁾

Surnuaialt tagasi tulles jäeti wanker ehk saan, mil- lega kirstu wiidud, mõneks ajaks wäljapoolle õue aeda, et warsti teisi ei sureks.³⁾ Matuselised lehwitasid kodusoli- jatele teel lõigatud okstega ja ütlesid: „Ärge surge! Kiriku- aial ei ole teile enam ruumi.“⁴⁾

Sellest hoolimata kardeti, et surmajuhtumine ainuke- seks majas ei jää, ja lõpmata suur oli märkide hulk, kust ebausk tulewikukuulutus wälja tahtis lugeda: Kui lahkunu nägu kaua pehme seisis, kui surnusärki õmmeldes lõng sõlme läks, kui surnuõlgede põletistuhas jälgi oli leida,⁵⁾ kui matuselised õuest minnes peatama jäid⁶⁾ jne., suri pea mõni sealtsamast talust. Isegi nii loomulikule asjale, kui et õösel juhtunud surma puhul kõik maja rahwas üles äratatakse, wõib sügawamat seletust anda. Wanausk arwas nimelt, et unes inimese hing kehast lahkub ja omapead ümber uitab; siis wõiks ta kergeste surnu hingega kokku juhtuda, mis hädaohtlik oleks. Niisama arwati peeglipilti inimese hingega üheks, mis wist põhjuseks on, et surma- tunni ootel peegel kinni kaetakse.⁷⁾

1) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 477.

2) Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche. Lhk. 15 ja 31.

3) Boecler, Der alten Ehsten abergläubische Gebräuche. Lhk. 68.

4) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 310.

5) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 461 ja 462.

6) J. Jung, Kodumaalt, nr. 6. Lhk. 113.

7) E. Samter, Geburt, Hochzeit und Tod. Lhk. 133 ja 134.

Ka lahkunu silmade sulumist wõib osalt hirmuga põhjendada, sest neist kardeti hädaohtu: Lapsed ja nõrgad inimesed ei tohtinud koolja jalutsis seista, „et surnu silmad mitte nende peale ei waataks.“¹⁾

Peale silmade ja suu sulumise oli surnu pesemine ja harimine armastuseteenistus, mis igale lahkunule omaksele osaks sai. Wanaste pesti surnut suure weega rehe all, nüüd aga tehakse seda enam nagu moe pärast, ilma asemelt wiimata. Nagu kõik, mis surnuga ligidases ühenduses olnud, peeti ka pesuwett iseäranis kardetawaks. Wirumaal pandi wette hõbewalget — tuntud abinõu kurja mõju wastu. Wiljandimaal seati wesi surnu südame kohta laua alla ja wisati hiljem palawaks aetult seina mööda üles.²⁾ Wiht, millega kooljat pestud, pandi (ja pannakse weel meie päiwil) pealuseks kirstu kaasa. Hädaohklikud olid pesuwee kõrwal õled, mispeal lahkunu hinge oli heitnud. Neid pidi kaugel kõigist elawatest olewustest ära hāwitama: nad põletati ühes laudadega, kus peal surnu olnud, kaugel kodust, sellesama tee peal, mida mööda kooljat surnuaeda wliakse³⁾, ehk pannakse ristteele ehk metsa, kusjuures kurja inimese hing kaasa läheb.⁴⁾ Ka laastud, millest kirst walmistatud, põletatakse iseäraldi aia nukas ära.⁵⁾ Nähtawaste oli kujutatud kartuse põhjuseks usk, et osa elule waenulistest jõududest, mis surmas inimest oma walda wõtawad, kooljaga kokkupuutunud asjade külge peatama jääb; äranägemised külgehakkawate haigus-tega andsid sellele küllalt tuge. Osalt sellisamal põhjusel pandi suure hoolega ka kõik asjad, mida surnu isiklikult tarwitanud, nagu peahari, seep jne., koguni nõel, millega

1) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 476.

2) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 50.

3) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 310.

4) M. Varonen, Vainajainpolvelus muinaisilla suomalaisilla. Lhk.

90. Hurti wanawara järele.

5) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 49.

surnuriie kokku õmmeldi,¹⁾ hauda kaasa. Peaasjalikult taheti siiski koolja eraomandust auustada ja talle tulewase elu jaoks kaasawara anda. Usti, et surnu ise tagasi tuleb ja omad asjad, mida talle wabatahtlikult ei anta, ära wiib. Ühtki teise inimese asja ega riiet ei tohtinud aga hauda kaasa panna,²⁾ sest selle läbi sai koolja wõimust nende omaniku üle. Seks ei lastud ka pisaraid surnu peale langeda.

Pärast pesemist pandi surnu riidesse. Missugune ta kehakate oli, on lahkuminewate teadete pärast raske kindlaks teha. Paganaaegistes haudades puhkab surnu täies riides ja rohkeste ehitult. Ristiusu-aja haudadest ei tunta riidejätiseid, ja ka ehteid pole nimetamisewääriliselt leitud. Tähelepandaw on D. Dubberchi käsk (Karuse kihelkonnale 1584), et talupojad omad kooljad surnulinaga kaetult maha peawad matma.³⁾ Sellest tohib järeldada, et Eesti surnutel isegi kõige lihtsam kate puudus. Kuid Th. Hiärn jutustab sada aastat hiljem, et surnule kõige paremad riided selga pandawat (siiski ei lahuta ta eestlasi lätlastest).⁴⁾ Hupel seletab (jälle 100 aastat hiljem), et surnukehad linase riide sisse mässitult, waesed aga palja särgiga maha maetakse ja et naestele põlled ette seotawat.⁵⁾ Wiedemann teatab, et koolja sellessamas särgis, mis tall hinge heites seljas olnud, abielurahwas aga pulmasärgis maeti.⁶⁾ Läänemaal (kus siiski Rootsi mõju tuntaw on), pandawat surnud pühapäewariides hauda.⁷⁾ Meie päiwil tehakse naestele (wähemalt Wiljandimaal) eraldi seks otstarbeks ostetud õredast walgest riidest lai rüüd, meesterahwaid maetakse enamaste harilikus ülikonnas, koguni nokaga mütsis. Abielunaestele

1) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 309.

2) Sealsamas. Lhk. 476.

3) Waata ülemal lhk. 131.

4) Th. Hiärn, Ehist-, Liv- und Lettländische Geschichte. Lhk. 56.

5) Hupel, Topographische Nachrichten II, 155.

6) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 309.

7) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 49.

seotakse weel põll ette ja kõikide surnute nägu kaetakse walge surnulinaga kinni — mõnes nukas on see koguni iseäraldi kirjatud — mis vähemalt poole rinnani ulatab. Nagu näha, räägiwad need mitmelt aastasajalt saadud teated wastamisi. Siiski tahaks uskuda, et eestlased alati oma surnud võimalikult täieliselt riidesse on pannud, sest ainult see oleks nende ilmawaatega ühte läinud. Meie teame nimelt, et kooljale koguni nõela ja lõnga riiete paikamiseks kaasa anti; wististe ei jäetud teda siis ka ilma kehakatteta.

Riides surnukeha tõsteti laua,¹⁾ wankriredelite²⁾ ehk pesu rahejalgade otsa seatud reelaudi³⁾ peale, senniks, kunni kirstu tegijad oma tööga walmis said. Missugune kirst wanemal ajal olnud, jääb üsna tumedaks, sest arhæoloogiline materjal ei paku mingit seletust. Siiski wõib tõeasja, et sugugi puuosa jäänuseid pole leitud, tähtsaks lugeda. Ka D. Dubberchi käsk (1584), rahwas matku oma surnud kirstudes, wõiks tähendada, et eestlased neid ei tarwitnud. Ehk wiidi surnu wanaste mingisuguse kanderami peal hauda. Wiedemanni sõnaraamatust leiame seks iseäraliku nime: „kooljarahe“. Hiljemine tegi igamees omastele ise kirwega tahutud laudadest kirstu.⁴⁾ Meie päiwil peab külapuusepp ka kirstumeistri ametit.

Kuna hauda surnu päriskoduks peeti, rändas tema enne matust ja iseäranis enne kirstupanemist rahutult ümber. See oli paganausu mõiste järele kardetaw aeg omastele ja ka kooljale enesele. Hiljemalt tuli siia kiriku mõjul uus külg juure: majas, kus matmata surnu (ehk ris-

1) E. H. Busch, *Ergänzungen der Materialien zur Geschichte des Kirchenwesens, .. der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland*. Petersburg und Leipzig 1867. Lhk. 1008.

2) J. Jung, *Kodumaalt*, nr. 6. Lhk. 112.

3) (J. Jannsen) Mõned wanad Läti ja Eesti rahwa pruugid surnute matmise juures (*Eesti Postimehe Lisaleht* 1874, nr. 50—52).

4) Hupel, *Topographische Nachrichten II*, lhk. 155, ja Jannsen, *E. Postimehe Lisaleht* 1874, nr. 51.

timata laps) oli, pidi kurjal waimul iseäralik woli olema. Et hädaohtu eemale tõrjuda, elati selle aja jooksul iseäranis ettewaatlikult ja wõeti kõik abinõuud tarwitusele, millega muidu waimudele pühendatud tähtaegadel, iseäranis hingedekuul, üleloomulisi wõimuseid lepitati: Ei pestud pesu ega köetud sauna; tuba jäeti pühkimata ja katsuti kõigiti iga suurema, iseäranis weel käre-rikka töö eest hoida. Mitte ainult leinamajas ei peetud sell kombel püha, waid kogu külas: niipea kui keegi hinge oli heitnud, hüüti uudis majast majasse edasi, et kõik ettewaatlikud teaksid olla.¹⁾ Kõnes olewal ajal ei tohtinud ka midagi talust ära anda, sest õnn kaoks sellega ühtlasi ehk, nagu Wiedemann selatab, „kuri tulewat juure“ (sonst kommt der Böse dazu).²⁾ Kõige kardetawam oli aga aeg enne matust surnule enesele, sest arwati, et kurjal waimul siis iseäralik wõim tema üle oli. Rahwauusu järele tuli wanapagan esimesel ööl pärast surma ja katsus surnukeha, iseäranis kurja inimese oma, nülvida, naha enesele selga tõmmata ja omad poisid keha lasta ära wiia.³⁾ Et seda takistada, pidi lahkunut hoolega walwama. Kohe pärast pesemist seati päitsisse põlew küünal ja lahtine lauluraamat⁴⁾ — eelmine on wana kaitseabinõu: iga paganausk loodab walgusest ja tulest kurja wastu abi; teine kui ristiusuga ühenduses seisew pühadus, mis rahwa silmis juba iseenesest imetegewalt mõjub. Peale nende kahe, üleüldiselt tarwitatawa kaitseabinõuu tunti isekohtades weel isesuguseid tempa: Jõhwis seati surnu pea alla peerust rist;⁵⁾ juhtus kõueilm olema, toodi labidaga mulda ja pandi koolja alla.⁶⁾ — Surnut walwama tuli tihti sugulasi ja tuttawaid kokku, kes mõnikord

1) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 309.

2) Sealsamas, lhk. 493.

3) M. J. Eisen, Kodukäijad. Lhk. 46.

4) Teiste hulgas J. W. Jannsen, E. Postimehe Lisaleht 1874, nr. 51.

5) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 67. Hurti wanawara järele.

6) Suusõnaline teade.

tulles anniks lahkunule väikse raha rinna peale panid,¹⁾ mis enamaste surnu pesijale anti. Öösel pidi hoolega walwama ja tuld hoidma, sest kui see kustuks ehk kui walwajad magama jääksid, hakkaks surnu kodukäijaks; wõiks aga weel halwemat juhtuda ja wanapagan tema asemele tulla.²⁾ Et und ära ajada, sõid walwajad üksikhaawal (nõela otsast) kupatatud erneid soolaga.³⁾ Selle kõrwal lauldi kirikulaulusid ja ülepea walitses waikne ja kurb meeolu — eestlased ei tunne Saksa rahwa hulgas tarwitusel olewaid wallatuid surnuwalwamise öid, mis koolja lõbustamiseks õige rõõmsaste mööda saadetakse. Hirm ja kartus salapärase, inimestele waenulikuks peetud wõimu — surma eest on eestlase matusekommetele pitsati peale waotanud.

Kirstu panemist toimetati wanaste otse enne surnuaiale minekut. Meie päiwil tehakse seda harilikult päew pärast surma. Siis seisab kirst surnuga kunni matusteni rehe all. Tihti ei walwata seal enam koolja juures, ainult põlew küünal on tall kaitseks kurja wõimu wastu kõrwal. Sagedaste ei olnud see siiski küllalt mõjuw: paljudes juttudes loeme, et kodukäija oma teekonda just rehe alt algab. Kui surnu „käima“ hakkas, oli ainuke abinõu matustega rutata, mispeale waew enamaste lõppes.

Surnut kirstu panema kogusid kaugemalt sõbrad ja sugulased kokku. Paluti ja lauldi ristiusu wiisi. Selle kõrwal aga täideti just siis kõige tähtsamaid paganlikka kombeid surnu kasuks: Lahkunule anti kaasawaraks kõike, mida tulewa elu jaoks tarwilikuks peeti. Sündsamaks anniks arwati raha, mille eest koolja omale teises ilmas toitu, isearanis ka wiina, wõiks osta.⁴⁾ Ülemal tähendati juba, et

1) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 60. E. K. S. wanawara järele.

2) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 29.

3) Teiste hulgas Busch, Ergänzungen, lhk. 1008, ja Jung, Kodumaalt nr. 6, lhk. 112.

4) J. B. Holzmayer, Osiliana (Verhandlungen der Gel. Estn. Ges. VII, 1873). Lhk. 82.

ka muidu rikkaliku sisuga haudadest pea ainult väikseid waskrahasid on leitud. Sellest võib järeldada, et rahwauks kaasapandud kopikatele teises ilmas teistsuguse väärtuse andis ehk et rahal ainult aset-täitew tähendus oli. Raha puudusel pandi mõni ehe ehk hõbeasi.¹⁾ Wanemate kirjanikkude tööd loewad weel järgmisi harilikka kaasaandeid üles: raha, hõbeasjad, söök ja jook, naesterahwale nõel ja lõnga (Hiärn); kotinõel, lõnga, hari, raha (Boecler); wiht, seep, peahari, raha, mõnikord tubakat ja piip, tihti wäike rist rinna peale (Hupel); sõjariistad, hobune, nõel ja lõnga, kirwes, millega teises ilmas sakste üle kästakse walitseda (Luce Saaremaalt); Kreutzwald nimetab lisaks weel leiba, wiina ja tükk kirjutusega paberit passiks.²⁾ Wiimaks tähendatud andi ja wiinapudelit nimetawad enamad uuematest kirjanikkudest.³⁾ Teistsugusest kombest jutustab Wiedemann: Armastatud surnule antawat willu ja päitsisse seotawat lõngu ristamisi; lahkunu asjad, mida elussejääjad siiski enam ei julgeks tarwitada, ja niisugused, mis talle iseäranis armsad olnud, pannakse kirstu kaasa, naesed saawad weel sületäie laasta, nõela, lõnga ja kangast riiete parandamiseks; kõigile antakse raha („walgust“), millega enne surnu pea ja käte ümber keeratakse, ja sööki („eiad“). Kätte pistetakse peerg.⁴⁾ Ka kirstu mõõt pannakse hauda kaasa.⁵⁾ Nimetatud kirjaniku raamatust leiame weel järgmise teate: Wäljalangenud juukseid peab paigale panema ja surnule kirstu kaasa andma, „et tall ülestõusmisel kõik koos oleks.“⁶⁾ Tartumaal saab koolja noa ehk wikatitera külje alla. Wirumaal seotakse surnu pahema jala suure warba ümber punane willane lõng.⁷⁾ Kõik need asjad

1) Th. Hiärn, Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte. Lhk. 56.

2) Fr. R. Kreutzwald, Wie die alten Ehsten ihre Todten bestatteten (Inland, 1837, nr. 18).

3) Jung, Eisen, Holzmayer jne.

4) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 309.

5) Sealsamas, lhk. 425.

6) Sealsamas, lhk. 478.

7) M. J. Eisen, Kodukäijad. Lhk. 50.

pandi koolja kõrwale kirstupanemisel ehk selle kinninaelutamisel enne surnuaeda wiimist.

Wististe rutati waremal ajal matustega enam kui meie päiwil. Kardetawast külalisest katsuti wõimalikult pea lahti saada, ja mitte-wabatahtlik tööde waheaeg andis põhjust surnut wõimalikult pea mulda wiia.¹⁾ 16. aastasaja lõpul käsib kirikukatsuja D. Dubberch kooljat vähemalt 24 tundi kodus hoida. Kaks ja pool sada aastat hiljem kirjutab weel Luce Saaremaalt: „Matustega rutati 50 aasta eest weel niisama kui juudid teewad, ja kes hommikul surnud, puhkas tihti õhtu juba surnuaial.“²⁾ Minewase aastasaja keskel jutustab üks kirjanik, et matmist otsekohe peale seaduslikult kästud surnu alalhoidmise aja (3 ööpäewa) toimetatud, wanaste aga wiisiks olnud juba paar tundi pärast surma kooljat hauda panna.¹⁾

Kuna kirstupanemisel surnu kasuks wanu kombeid täideti, tarwitati leinarongi kirikuaiale saatmisel hulka kaitseabinõusid, mis kooljat pidid hirmutama ja jäädawalt kodust eemale peletama. Kodukäimist püüti kahel wiisil takistada: andide ja wabatahtlikkude ohwrite abil taheti surnut lepitada ja tema meelt omaste wastu lahkeks teha ning kõiksugu nõidusewõimuliste tempude läbi tema eest tagasituleku-teed sulguda. Wiimane abinõu oli igatahes kindlam ja — vähemalt hilisemal ajal — tähtsamaks peetud.

Niipea kui kirst surnuga toast wälja oli kantud — seda tehti alati jalad ees, et kardetud „surnu silm“ koju-jääjate peale ei waataks — maeti hoolega kõik seinapraod kinni, et koolja hing nende läbi tagasi ei pääseks,³⁾ otse nagu surmatunnil aknad ja ukсед awati, et ta kergemine wälja saaks. Tuba pühitakse puhtaks ja pühkmed wisatakse surnule järele.⁴⁾ Sellega taheti nähtawaste koolja

1) Busch, Ergänzungen. Lhk. 997.

2) Luce, Wahrheit und Mutmassung. Lhk. 102.

3) Eisen, Kodukäijad, lhk. 51.

4) J. Jung, Kodumaalt nr. 6. Lhk. 51.

hinge, mis võimalikul wiisil siiski tuppa oleks jäänud, wälja heita. Rahwausu järele wiibisid waimud alati madalas, laua all ja põrandal. Et neid mitte segada, seks jäeti tuba enne matust ja hingede mälestusepäewadel pühkimata. Mõnel pool suitsetati kambrit koguni marju kandwate kadakatega („sest et kadakamarjadel ristimärk peal“). Ka wisati palawaks aetud surnupesuwesi seinu mööda üles.¹⁾ Paiguti wiskasid kojujääjad peeruga reheahjust tuhka leinarongile järele.²⁾ Ahjul, iseäranis rehetoa omal ja sauna kerisel on ülepea tähtis koht ebaususe. Siit algab kodukäija oma kollitamist. Teiselt poolt aga kaitseb ahi ka waimude wastu: „kui surnut saatmast ehk waatamast koju tuldi, pandi käed wastu ahju nurka, et surm järele ei tuleks.“³⁾ Nähtawaste põhjened komme usu peal, et tulel ja iseäranis weel koldetulel waimusid eemale peletaw mõju on.

Tule kõrwal kaitsis wesi muistse usu järgi inimest üleloomulikkude jõudude eest. Ka matusekommetes wõeti teda tarwitusele: Wankri taha, mis kirstu õuest wälja wiis, wisati wett; kui surnu tagasi tuleks, leiaks ta selle koha pealt mere eest, mis teda edasi minemast takistaks.⁴⁾ Surnuaialt tagasitulnud matuselised pesid kohe tuppa tulles käsi, „et surm kohe tagasi ei tuleks.“⁵⁾

Tähtsamalt kui mõlemad ülemalnimetatud algjõuud mõjus raud meie esiwanemate ebaususe. Küll tahumata, küll riistadeks töötatult leiame teda igalt poolt kaitseabinõuuna näkkide ja wanapaganate, pikse ja nõiduse wastu. Ka matusekommetes on tall aset: Taheti kirstu kaasapanud nugade ja wikatite waral surnut hauas kinni hoida.⁶⁾

1) Eisen, Kodukäijad, lhk. 50.

2) Wiedemann, „Mélanges Russes“ ilmunud kirjatöö põhjal M. Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 90.

3) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 90. Hurti wanawara järele.

4) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 47.

5) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 95. Hurti wanawara järele.

6) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 150.

Mõnel pool wisatakse leinarongile terasriistu järele,¹⁾ et kooljat majast eemale peletada. Iseäranis aga tarwitati raudnaelu kaitseabinõuks surnu wastu: Kui kirstu kinni naelutati, lõi iga juuresolija omakorda iga naela pihta; lapsi, kes seda ise weel ei osanud teha, juhutati kättpidi,²⁾ sest igaüks pidi omast kohast ennast koolja wastu kaitsma.

Komme, mida wist üle kõige eestlaste maa tunti, oli naelte löömine ukse läwe sisse, niipea kui surnu sealt oli üle wiidud. Sellest jutustab juba Boecler,³⁾ Hupel tunneb teda,⁴⁾ teisi nimetamata. Holzmayer teab, et toariistade naelad kõige mõjuwamad olewat.⁵⁾ Mõnel pool löödi nael põrandasse, sinna kohta, kus surnu hinge oli heitnud; enamaste aga tagus peremees iga kirstu puhul, mis majast wälja kanti, naela läwe sisse, nii et need nagu mingisugune perekonnaraamat talu surnute üle aru andsid. Wististe pidid naelad kodukäijat kaugemale tulemast keelma; sest ka nõidade wastu löödud kolm hobuseraua naela läwe sisse.⁶⁾

Holzmayer jutustab, et matuselised naelu surnuaiale wiiwa tee äärse kuuse sisse tagusid. Teade juhib meid kombe juure, mis kaugele Soome hõimude ühisesse muinasususse juuri ajab.⁷⁾ Hallil muinasajal seisis iga talu ligi püha hiis. Igale surnule, kes majast wälja kanti, laastati üks hiie puudest kunni ladwani okstest paljaks; külge riputati lahkunule andisid ja kingitusi ning puu juurel ohwerdati mälestusepäiwil rooga ja jooki. Hiljem jäi hiiest üks ainus puu järele, mis kõigile perekonna surnutele ühiselt oli pühendatud. Hiljem wiidi mälestusepuu üsna kodust

1) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 49. Hurti wanawara järele.

2) Wiedemann, Aus dem inneren u. äusseren Leben. Lhk. 309.

3) Der alten Ehsten abergläubische Gebräuche. Lhk. 69.

4) Topographische Nachrichten II. Lhk. 156.

5) Osiliana. Lhk. 82.

6) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 394.

7) J. Krohn, suomen Suvun pakanallinen jumalanpalvelus, Hel-

wälja ja sai kogu külakonnale ühiseks, sest ta arenemisekäigu viimast lõppu kujutawad teated, mis meile matusekommete ühenduses läinud aastasaja kirjanduses silma puutuwad: Kreutzwald jutustab, et matuselised Wõrumaal ühe tee ääres kaswawa puu all peawad peatama. Leinalised joowad kehakinnituseks kodunt selle tarwis kaasa wõetud wiina, seowad siis sinise, punase ehk kollase willase lõnga puu tüwe ümber. Puusse lõikawad nad ristimärgi. Sarnase puu nimi olewat wirwepuu (Sjögren seletab nime Soome „virvet“ sõna abil, mis allarippuwat paela tähendawat).¹⁾ Komme ulatab muinasajasse, sest et siin weel wana ohwri-iseloom lõngade sidumise näol alale on jäänud. Teised kirjanikud ei tea sellest midagi. Siiski wõiks ühest Tartumaal tarwitatawast kombest jälgi wanast wirwepuust näha: Mõnel pool seotawat, kui matuserong surnuaeda hakkab minema, wärawaposti külge wöö.²⁾ Mujal ei tunta ka mitte nime „wirwepuu“, waid enamaste on puu „ristikuusk“. Ristide lõikamine tüwe sisse on nimelt aja jooksul peaasjaks muutunud, sest ka wiinawõtmine, milles weel selgeste wana joomaohwri jälgi näeme, on enam kõrwale jäänud ehk pole ta igal pool tarwitusel olnudki. Üleüldse waheldab komme ise maakohtades, enamaste igal pool aga ununeb algupärane mõte, teatud puu all lahkunut mälestada, täieste meelest ja peaasjaks saab ristimärgi lõikamine, ükskõik kuhu juhtub. Mõnel pool olid weel kindlad puud tarwitusel, ehk rist raiuti koguni kiwi sisse,³⁾ teisel aga olid kõik surnuaia tee ääres kaswawad puud täis rista ja õuemärka, mis matuselised surnuaialt tulles neisse olid lõikunud (Saaremaal);⁴⁾ ehk ristid tehti, ükskõik kus hobune juhtus peatama.⁵⁾ Iseteed oli arenemine mõnel pool Saaremaal käinud, kus muistne puu-

1) Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche. Lhk. 69.

2) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 50.

3) Jung, Kodumaalt nr. 6. Lhk. 113.

4) Holzmayer, Osiliana. Lhk. 82.

5) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 425.

okste äralaastamine edasi elas ja kõigest keelust hoolimata matuste puhul noortelt puudelt ladwad maha murti.¹⁾

Ülemalkirjeldatud komme on huwitaw näitus selle kohta, kuidas kiriku mõju paganlikku ilmawaadet aegade jooksul teiseks on kujutanud. Ohwripuu esiwanema hinge mälestamiseks muudab wähehaawal koguni oma iseloomu: ohwerdamine on lõpuks ainult masinlikult täidetud komme, mille tähendust keegi ei mõista, ja peaasjaks saab üsna uus põhjendus: kiriklik märk kurja waimu mõju wastu. Ohwrikomme on koolja peletamiseks muutunud: Rahwausu järele ei saa kodukäija, kes surnuaialt tagasi tuleb, risti-kuusest mööda.

Ristimärki ei tarwitanud eestlased mitte ainult praegu jutustatud puhul, waid ta oli ka kodus tuntud kaitseabinõu kurja wastu. Wanaste lõigati seda iga tähtsama majariista (iseäranis leiwaküna) sisse, ja isegi maja aampalkide otsas ja aknaaukudes olen mõnikord risti näinud. Loomulikult tarwitati nii tähtsat kaitseabinõuu ka matusekommetes: Surnu rinna peale ehk pea alla seati peerust ehk õlest rist,²⁾ ja ukse, akna, wärawa, läwe sisse lõigati ristimärk,³⁾ mille otstarbeks oli surnut takistada tagasi tulemast.

Usti, et kodukäija ikka sedasama teed tuleb, mida mööda teda wiidud; seks oli tarwis teda nii eksitada, et ta enam tagasi ei oska tulla. Kõige lihtsam wiis oli koolja pead nii uimaseks teha, et ta minekuteest aru ei saa. Metsikus sõidus wiiakse surnut üle kiwide ja kändude, teda hästi pörutades.⁴⁾ Jälgilt eksitamise otstarbel käiakse

1) Holzmayer, Osiliana. Lhk. 82.

Üsna iseäralikust kombest jutustab weel Wiedemann (lhk. 410): Wastseliina pool olnud üks mänd suure auu sees: Ümbrusest pannakse surnukehad kirstuga mõneks ajaks tema alla seisma, enne kui maha maetakse.

2) Teiste hulgas J. W. Janssen, E. Postim. Lisaleht 1873, nr. 51.

3) Eisen, Kodukäija, lhk. 47 ja 50 Hurti wanawarast, ja Holzmayer, Osiliana, lhk. 81.

4) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 425.

kirstuga 3 korda mõne puu ehk kadaka ümber;¹⁾ mõnikord silutakse jäljed reha abil siledaks (Järwamaal).²⁾ Enne kui haud kinni aetakse, lüüakse pahema jala kannaga ehk kadakakepiga³⁾ wastu kirstu ehk hauda ja öeldakse: „Siin pead sa magama!“ Mõnikord külitakse ka soola hauda.⁴⁾

Surnuaialt tagasi tulles wisatakse Wirumaal esimesel trummil kirstu all olnud õled maha: Tagasitulew kodukäija ei pääse neist mööda.⁵⁾

lial ei tohi surnuga üle põldude minna, mis wiljakaswule suurt kahju teeks.⁶⁾ Kui talitee siiski üle wälja wiib, käiwad vähemalt matuselised tuisanud maanteed mööda.⁷⁾

Kui surnut kurjaks inimeseks ehk koguni nõiaks peeti, tehti temaga weel iseäralikka tempa, sest niisugune tuli kõige pealt kodukäijaks. Teda weeti kolm korda wastu päewa ümber haua. Tihti läheb surnu sell puhul nii raskeks, et hobused teda kohast ei jõua liigutada.⁸⁾ Siis on kuri waim kirstu peal. Teda wõib näha, kui hobuse suu juures pahemalt poolt looga ja rahke wahelt läbi waadata: sinna kohta, kus teda istumas nähakse, peab 3 raudnaela lööma; siis ta kaob.⁹⁾ Harilikult ei aita aga ükski abinõu ja peab õpetaja ehk kõstri kohale kutsuma.¹⁰⁾ Kuri surnu pandi kummuli hauda (ka hiljem kaotati kodukäija sell kombel, et haud lahti kaewati ja koolja ümber pöördi); mõnikord weeretati weel kolm rasket kiwi kirstu peale ehk pandi haawapuust kepp hauda kaasa; ka maetud nõi-

1) Jung, Kodumaalt, nr. 6. Lhk. 113.

2) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 51.

3) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 95.

4) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 425.

5) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 50.

6) Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche. Lhk. 69.

7) Wiedemann, Aus dem inneren u. äusseren Leben. Lhk. 310.

8) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 48. Jung, Kodumaalt, nr. 6. Lhk. 113.

9) Varonen, Vainajanpalvelus, Hurti wanawara järele. Lhk. 95.

10) Jung, Kodumaalt. Lhk. 114.

dasid istukil, haawast kaigas käes, mis lahkunut ka teiste kodukäijate wastu pidawat kaitsma.¹⁾ Haua peale külwatakse weel linaseemet.²⁾ Kui juhtub, et kirst tee peal ümber läheb — mida wäga kardetawaks peetakse — peab neidsamu abinõusid tarwitama, kui nõida mattes.³⁾

Kristliku wiisi järele laulsid matuselised teel kiriku-aiale. Hupeli ajal (18. aastasaja lõpul) istusid kaks meest kirstu peal, kellest teine ikka pidi laulma, kui elumajadest mööda sõideti.⁴⁾ Praegu weel on wiisiks laulda, vähemalt kui surnuaiale liginetakse. Iseäralikust kombest, mis Alutaguse pool tarwitusel, kuuleme Wiedemanni raamatust: Seal istus tütar isa kirstu peal ja küsis lahkunult: „Miks sa surid; kas sull kõike ei olnud, mis waja: leiba, liha, erineid jne.“⁵⁾ Sarnasest pruugist ei leia ühegi teise kirjaniku teatest jälge. Ta näibki wõõras Eesti iseloomule olewat, kuna surnu usutlemisel lätlaste matusekommetes tähtis koht on.⁶⁾

Matustel püüti — nagu ülemal tähendasime — surnut ühtewiisi eemale peletada ning teda ohwrite waral lepitada. On loomulik, et mida inimesewauenulikumaks ja kurja waimu taolisemaks koolja rahwa silmis muutus, seda suurema tähtsuse omandasid kaitseabinõuud endise jumalateenistuselise ohwerdamise kulul. Näituseks arenemisekäigust nimetame wirwepuud, mille alla wiidud annid wähehaawal üsna ununesid. Täieste kadunud pole aga isegi see ohwritoomise-wiis, waid on — nagu enamaste wanade usupruukide käsi käib — wõõristatult mitmesse osasse jagunenud. Nii wõib seda muistse joomaohwri jäänuseks pidada, kui paiguti õuest sõitwa surnuwankri taha õlut maha kallati. See oli „kolli anne“, mis näitab, et kombe otstarwe Boecleri

1) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 48.

2) Sealsamas, lhk. 49; Varonen, lhk. 95 (Hurti wanawarast).

3) Varonen, lhk. 95.

4) Topographische Nachrichten II, 156.

5) Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 310.

6) Th. Hiärn, Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte. Lhk. 56.

ajal (17. aastasajal) veel rahwa meelest polnud ununenud.¹⁾ Wärawast wäljasõitmise juures wisati veel wiina rataste alla.²⁾ Koguni weriohwrit toodi surnu kodust wäljawiimise puhul, nagu järgmine kirjeldus näitab, mida J. W. Jannsen ühest lapsepõlwes (1831 ehk 1832) nähtud matusest annab: Wiimaks sai terane karjapoiss... musta kuke selga kinni ja tõi sulglooma karjades peremehe kätte, kes tahutusekirwega surnu wankri taga seisis. Peremees... hakkas kuke jalust pahema käega kinni, kuna ta paremaga kirwest hoidis... ja ütles: „Isa, sina lähed nüüd siit majast wälja. Jäta meid rahule ja lepi sellega, mis siamaale on olnud. Ära pea hauas enam wiha. Ära tule ka mitte enam tagasi, meid hirmutama ega midagi enam järele pärima. Jäägu meie kõik, siitmaja inimesed, loomad ja hooned, sinu kodukaigust rahule. Lepi sellega, mis ma sulle wiimaks veel ohwerdan“ — ja nende sõnadega pani ta kuke taha wankri põhilaua otsa peale ja lõi ühe napsuga pea otsast maha, et weri muist maha tilkus ja muist mööda põhilauda puusärgi alla jooksis.“³⁾ Siit näeme, selgeste ohwri lepitawat ja aset-täitwat mõtet: Kukk antakse suurema hädaohu hoidmiseks koolja heaks. Wanaste toimetati ka weriohwer esiwanematele puu all, nagu ülemalkirjeldatud „kolli annegi“. Selle eest aga on teised temaga ühenduses olnud kombed kodust üsna eemale rännanud. Neid ühendati kristlikul ajal tihti ristiga. Mõnikord on veel haa peale kingitusi pandud, nagu wiinapudel, peahari, lilla jne.⁴⁾ Risti ümber seoti wärwilisi willaseid lõngu ehk sukapaelu,⁵⁾ nagu muiste wirwepuu okste külge. Veel hiljuti wõis Kolga-Jaani surnuaial, iseäranis kehwema rahwa puuristide küljes, wärwilisi sitsiribasid ja siidipaelu näha, mis ilustamise

1) Der Ehsten abergläubische Gebräuche. Lhk. 58.

2) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 310.

3) J. W. Jannsen. Mõned wanad Eesti ja Läti rahwa pruugid surnute matmise juures. (Eesti Postimehe Lisaleht 1874, nr. 51).

4) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 310.

5) Hupel, Topographische Nachrichten II. Lhk. 156.

otstarbeks augulisteks olid lõigatud. Jõhwi pool olewat risti jala sisse auk raiutud, kuhu 10-, 15- ja 20-kopikalisi rahasid ohwerdati.¹⁾

Kõige tähtsam surnu kasuks toimetatud usukomme oli aga muiste lahkunu auuks haua peetud ohwrisööma aeg, peied ehk eiad. Teated peiede pühitsemisest ulatawad kaugele minewikku. Juba Läti Hindrik jutustab ohwrisöömaajast, mis eestlased oma langenud seltsiliste auuks toime panid ja „suure kaebamise ja joomisega oma wiisi pühitsesid“.²⁾ Weel kaugemale minewikku ulatawad aga teated: Prof. R. Hausmann pöörab selle peale tähelepanekut, et kõigist muistsetest haudadest — ka kiriku-surnuaedadelt — süsi ja põletatud luude jätiseid leitakse. Nende kõrwal on sawiriistade tükka ja katlaid, mis, nagu ka Soome rauaaegsetes leidudes,³⁾ pea alati paigatud on. Wististe tapeti wanaste loomad otse haua peal ära.⁴⁾ Weel kaua pärast ristiusu tulekut peeti peiesid ka kiriku-surnuaial, ühe teate järele koguni kirikus eneses. Aastal 1428 Riias peetud maakonnakontsili aktides loeme, et eestlased „ka tihti kirikutes ja pühitsetud matuseaedadel söömapidusid peawad, kus nad oma surnud wanematele ja sõpradele sööki ja jooki pakuwad, kuna nende usu järele see neile troostiks on; ja ka teisi oma paganakombeid panewad nad sealsamas toime“.⁵⁾ Järgmise teate peiede kohta leian Hiärni ajalooramatust. Tema ajal (17. aastasajal) oli wiisiks iseäralikkude mälestusepühade puhul toitu haudadele wiia ja seal ühiselt süüa⁶⁾ — matuste eneste puhul toime-

1) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 71.

2) Heinrici Chronicon Lyvoniae. Cap. XII (Monumenta Germaniae Historica XXVII). Lhk. 265.

3) Schwindt, Tietoja Karjalan rautakaudesta. Helsinki 1897. Lhk. 188.

4) R. Hausmann, Ausserkirchliche Begräbnisplätze. Lhk. 7 ja edasi.

5) Liv-, Ehst- und Kurländisches Urkundenbuch II, 479.

6) Th. Hiärn, Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte. Lhk. 57.

tatud söömaajast ei räägi Hiärn midagi. Wististe tehti seda aga toll ajal weel üleüldiselt, ja iseäranis just kirikusurnuaial, sest muidu jääks arusaamataks weider põhjendus, et Urwastus kalmesse maetawat, sest kirikuaial „müssen sie des Gesöffs wegen viele Unkosten machen“ (peawad nad jootude peale palju kulutama).¹⁾ Rootsi ajal Wene-maale rännanud Lutsi Maarahwal on weel wiisiks matustel — „puhtih“ — leinalistele ja ka juurekogunud wõõrastele haua! õlut, wiina ja leiba pakkuda,²⁾ mis aga niisama hästi Wene mõjul tekkinud pruuk kui jäänus muistsetest peiedest wõib olla. Seda aga on wististe Jõhwist teatatud komme: Enne kui surnut hauda hakatakse wiima, keedetakse erneid soolaga ja pannakse pärast laulu kulbiga kirstu peale, niisamuti ka nisuleiba ja karaskit. Matuse-listele antakse wiina ja igamees wõtab kirstu peal olewast toidust.³⁾ Aga on erneid ka surnuaiale kaasa wõetud ja kirstu peale pandud.⁴⁾ Mälestus peiedest on weel teade, et inimene, kes surnuaial joob, natuke ka kooljate jaoks maha peab kallama,⁵⁾ ja komme hauakaewajale werist liha anda.⁶⁾

Surnuaialt on nõnda siis pea igasugune peiede pidamise mälestus kadunud, komme ise elab aga weel meie päiwil ülemäära suurte matusepidude pühitsemise näol edasi. Juhtiwaks mõtteks oli selle usukombe täitmisel lah-kunu hinge lepitamine ja toitmine. Tapetud looma hing sai surnu seltsiliseks teises ilmas, ja arwati ka, et kogu söömaaeg temale otsekoheseks omanduseks ja kasuks on. Seks löödi wanaste toidunõuud puruks ja jäeti katlad hauale (et aineliselt vähem kahju saada, tarwitati keetmiseks paigatud riistu). Peied olid aga ka otsekohene ohwer:

1) Waata ülemal lhk. 133.

2) O. Kallas, Lutsi Maarahwas, Helsinki, 1894. Lhk. 50.

3) Varonen, Vainajanpalvelus, Hurti wanawarast. Lhk. 82.

4) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 51.

5) Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 411.

6) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 81.

nagu tasuks päranduse eest, mis elusse jäänud omastele sai, anti surnule osa warandusest wabatahtlikult ära. Rahwas pidas kohuseks surnu wastu, talle midagi tõeste wäärtuslist ohwerdada. Ainult nii saab aru, miks tihti asjata rohkeste ja suuri loomi tapeti, ja miks matusemaksud mõnel pool kuulmata kõrged olid. Läänemaal anti wanaste õpetajale sarwloom. Sellest pidi tema aga leinalistele söömaaja walmistama. Ridala kirikuraamatust 1592. a. loeme: „Kui peremees sureb, saab õpetaja wana kombe järele noore härja; kui talle aga wana ja suurt härja tahtakse anda, ei põlga ta sedagi ära. Kui perenaene sureb, saab õpetaja noore lehma.“ Ühest härjast walmistati matusepidu 10—12 hingele; õlut ja wiina pidi aga nii rohkeste muretsetama, et igamees janu täis wõis juua. Kehwem rahwas maksis lamba. Komme oli weel 1729 Ridalas tarwitusel.¹⁾ Mujalt ei tunta niisugust seaduseks saanud pruuki, kuid igal pool oli wabatahtlik looma tapmine ka õige kindla kuju omandanud. Mitmeti pannakse selle peale rõhku, et täiskaswanud surnule suur loom, lapsele pudulohus tapetakse.²⁾ Harilikult olid lambad, põrsad, wasikad jne. tapaloomaks, peremehele anti tihti noor sarwloom.³⁾ Waesed tapsid vähemalt kuke.⁴⁾ Tapma pidi alati midagi, olgu liha tagawaraks kui palju tahes. Seda tehti nimelt karja kaitseks, sest kui wabatahtlikult ei anta, tõmbaks koolja wägisi mõne looma kaasa. Jõhwis öeldakse, kui elajas warsti matuse järel lõpeb: „Eks ta oma wiinud;“⁵⁾ ja Wiedemann tähendab: „Kui pärijal matuste puhul looma on tappa ja ei tee seda, kaob talt karjaõnn.“⁶⁾ Ilma matusepiduta jäetud surnud, iseäranis lapsed, kelle kasuks midagi tapetud pole, ei saa hauas rahu ja tulewad

1) C. Russwurm, Eibofolke, Reval 1855. Lhk. 94.

2) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 51.

3) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 26. Ka Russwurm.

4) Sealsamas, lhk. 49.

5) Suusõnaline teade.

6) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 478.

kodukäijaks.¹⁾ Toitu ei tohtinud üle jääda; kui omaksed ja sugulased kõike ära ei jõua süüa, antakse ka kõrwalistele.²⁾ Ka muretseti peiede, hiljem matuste, jaoks ülirohkeste jooka, nagu wanemad kirjanikud kahetsedes tähendavad. Minewase aastasaja algusel kirjeldab Luce kommet järgmiselt: „Wanade saarlaste matuste puhul söödi ja joodi wägewalt ja toimetati ka surnutele joomaohwrid (s. o. jooki kallati nende jaoks maha). Nüüd on kogu leinapidusöögiks ainult ernesupp lihaga ja rohkete jookidega. 50 aasta eest oli mõni wanamees weel nii mõistlik, et ta elusalt oma matusesööki aitas süüa.“³⁾ Põhjuseks wiimaksnimetatud kombele oli wististe kartus, et pärijad ta muidu peiedeta jätaksid ja hing peale surma nälga peaks kannatama.

Wõib olla, kiriku mõjul sündinud, wõib olla aga ka, wana usu peale põhjenew on arwamine, et maa peal waestele jagatud annid teises ilmas wiibiwa surnu heaks tulewad. Lahkunu ülikond anti surnupesijale, et see kooljale „teise ilma ihukatteks“ oleks.⁴⁾ Iseäranis aga katsuti surnut nii toita, et waestele tema' nimel andisid jagati. Oli üleüldine wiis, matustel ehk nädal hiljem kirikuwaestele leiba, liha jne. anda. Kingituse wastuwõtjad pidid lahkunu hinge eest palwet tegema, et see taewasse pääseks ja kodus ei hakkaks käima.⁵⁾ Arwati, et surnu enne rahu ei saa, kui kirikus tema eest palutud ja waesed oma andi polnud saanud.⁶⁾ Kiriku eestpalwet nimetati hingetänuks, mis nimega ka sell puhul antud waesteabi hakati nimetama. Kui surnut kirikus mälestati, kogusid wanaste kõik waesed kindlaks määratud reas kiriku ukse ette oma osa saama. Kes neid osata jättis, wõis pea näljase kodukäija

1) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 424.

2) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 26.

3) Luce, Wahrheit und Dichtung. Lhk. 67.

4) Eisen, Kodukäijad. Lhk. 26.

5) Varonen, Vainajanpalvelus. Lhk. 81. Hurti wanawarast.

6) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben.

poolt külaskäiku oodata.¹⁾ Isegi meie päiwil, kus waeste eest hoolekandmine korraldatud — wanaste ei saanud nad mõnel pool ülepea midagi peale ülemalkirjeldatud puhul antud abi — on omastel weel wiisiks õpetaja kaudu natuke raha kirikuwaeste heaks kinkida, kui nad lahkunud perekonnaliiget kirikus lasewad mälestada.

Wäljaspool praegu kirjeldatud matusekommete ringkonda seisab eestlaste wiis, õnnetult surnute mälestust alal hoida: Möödaminejad wiskawad õnnetusekohal puust lõigutud ehk witstest punutud ristikesi ja oksti maha.²⁾ Nimetatud kombe läbi ongi wist mitmelt poolt leitawad suuremad ja wähemad n. n. reohunnikud tekkinud, mille peale J. Jung tähelepanekut on juhtinud.³⁾

Lõpuks paar sõna, kuidas eestlased surma ja omaste lahkumise peale waatasid. Kõik wanemad kirjanikud arwawad ühel meelel, et meie rahwas enamaste ilma iseäraliku hinge-liigutuseta ka kõige armsama sugulase suremist nägi ja üleüldse õige külmawereliseks jäi. Hupel seletab: „Nende lein omakse lahkumise pärast pole iial suur. . . Nende tuimus surma wastu teeb neid hulljulgeks ja wiib neid tihti surmahädasse. Raske töö juures igatsewad nad mõnikord katku; soowiwad osawõtmata oma haigetele wanematele warstist elu lõppu ja on pahased, kui see ei tule.“⁴⁾ Tuimusest näiwad tõepoolest ka paljud ülemalkirjeldatud kommetest tunnistust andwat. Ka on otse leina awaldawaid pruukisid teiste hulgas tähelepanewalt wähe. Et igatahes abielunaese surma iseäranis suureks kurwastuse põhjuseks ei peetud, tunnistab peale muu wanasõna: „Kell naise koolese, õnnelik mees; kell hobese koolese, õnnetu mees.“⁵⁾ Ka jutustab Busch, et seadusliku leinaaja kindlaksmääramine rahwa hul-

1) Eisen, Kodukäijad. 1 Lhk. 52.

2) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 410.

3) Muinasaja teadus eestlaste maalt III, 137.

4) Hupel, Topographische Nachrichten II, 155 ja 148.

5) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 52.

gas palju kaebtusi ja nurinat äratas, ja siiski pole see pikem kui naestele 6 kuud, meestele aga ainult 6 nädalat!

Iseäralikku leinariiet ei tunnud meie esiwanemad, olgugi et nad mitmesuguste märkide abil oma meeleolu tähendasid. Hupel jutustab, et naesed seks oma suured sõled ümber käänasid ehk koguni ära wõtsid.¹⁾ Hiljem on nad omale musta loorpaela ümber kaela sidunud.²⁾ Siiski peab tähendama, et isegi leinamärgid üksi pietetliku tunde awaldused polnud, waid seetsamast juurest wõrsusid, kui enamad ülemalkirjeldatud etteawaatuse-abinõuud: Teatakse nimelt, et mõnel pool ka mõrsja oma hõbeehted ära wõttis³⁾ ja et ristimata lapse ema musta riidet kandis — kaitseks kurja silma wastu, nagu rõhuga nimetatakse.⁴⁾

* * *

Oleme lõpule jõudnud. Kõiki kirjutatud matusekombeid ei tunta mitte ülemaaliselt, kuna jälle kohalikult ehk teisi pruukisid wõib leida, mis siin nimetamata jäänud. Käesolewas töös on ainult osalt, maakohta nimetatud, kust komme pärit. Asjaolu, et wanemas kirjanduses, mis peasjalikult hallikaks oli, ainult arukordadel wiiside maateaduselise laialelagunemise peale rõhku pannakse, on selle põhjus. Iga üksiku kombe kodukoha määramiseks oleks teisi eeltöid waja olnud. Ka seisis see wäljaspool selle töö otstarwet. Meie tõmbasime üleüldiseid iseloomulikka jooni rahwa surnumatmise kommetes. Need on aga ainult katkend muistsest esiwanemate auustamisest, sissejuhatust eestlaste muinasusu tähtsamale peatükile — surnud hingede teenimisele. Juba matusekommetele on ta oma pitseri peale waotanud. Arwamine koolja tulewasest iseloomust awaldas mõju surma puhul tarwitatawate pruukide kohta. Siin aga

1) Topographische Nachrichten II, lhk. 156.

2) Busch, Ergänzungen. Lhk. 997.

3) (Scherwintzky), Etwas über die Ehsten. Lhk. 57.

4) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben. Lhk. 307.

on lahkunu alles üksik, tuttaw perekonnaliige. Hiljem kaotab ta isiklikud omadused ja saab osaks esiwanemate hingede wägewas hulgas, mis waljult omaste hoolekandmist nõuab. Mõne Soome sugu rahwa keskel sünnib seda kindlaks määratud aja järele: peale matuste mälestatakse lahkunut kui üksikut hinge weel teatud päewadel (näit. ohwerdawad wotjakid surnu haua 3-dal, 5-dal, 7(9)-dal ja 40-dal päewal pärast hingeheitmist, enne kui lahkunu (wotjakkide juures aasta järele) esiwanemate hulgaga ühineb. Eestlased ei tunne niisuguseid ohwerdamisekombeid. Kõiki surnuid mälestati ühiselt iseäralikkudel, neile pühitsetud päewadel. Üleminek matusekommetest esiwanemate auustamisele pole meie rahwal järsk olnud. Piirijooned sulawad ühte ja wahetegemine mõlema wahel on tihti wõimatu.

Helmi Reiman.

Koidula surm.

Eelviimne peatükk hiljuti walmis²saanud teosest T ä h e l e n d , Koidula elulugu.

Nõnda hakkab siis oma otsale lähenema elu, mis kaua aega enam elu ei ole olnudki, elu, mis nii suureks oli kawatsetud, nii kitsasse walemissse mahtunud, nii kõrgele sihitud, nii oma pingul-olekust lõtwunud nüüd.

Ühes liikumise seisma-jäämisega langeb ka liikuma loodud waim lõdwaks, kes kõigest oma rikkusest hoolimata, mida loodus talle külluses kinkinud, siiski wõimetu oli omal jõuul wabanema. Mis puudus sel wägewal, kirglikul, iludust janunewal hingel? Kas oli ta olemus liig teoreetiline, liig meelekujutuslik, et tõelise, elawa elu üle walitseda? Kust tuli ta suur passiiwsus kannatamises ja oma enese elu kohta, kuna ta muidu nii aktiiwne oli? Wõib täie õigusega ütelda, et olud Koidula murdsid, kuid ta enese olemuse salajasest haiglasest koosseisust, selle päritud wäiksest wastupanekuwoimest järgnes siiski ta lõpuline murdumine.

Ta uhke ja ilus hing oli juba ammu nõrkenud, enne kui päris kehaline lagunemine algab. Otse ümberpöördukt wõib ütelda, et ta kehalised kannatused wiimastel aastatel on arwatawaste waimlistest suuremad olnud.

Koidula terwis, mis kogu ta abielu jooksul, eriti aga pärast ta kolmanda lapse sündimist nõrk oli, näib juba a. 1881 lõpul iseäranis halwaks läinud. Oma kirjades kaebab ta wäsimust, mille põhjust ta ei tea:

„Mu terwis ei ole mitte õige hea, ehk ma küll päris haige ka ei ole, tunnen ainult üleüldist jõudude wähenemist, — nähtawaste wanaduse mõju.“

Nagu Koidula emapoolse sugu, Koch'ide haiglane weri ta elu hilisemal aastail wõimule pääseb, nii on haiguskki, mille kätte ta lõpulikult langeb, ta ema sugu pärandus, nimelt wähhjatõbi, mis juba ennemalt selles perekonnas oli häwitusetööd teinud ja millesse niihästi ta wanaema kui wanaema õde olid surnud.

Esialgul näib küll nõnda, nagu jaksaks Koidula oma tõbe üle wõitu saada. Osaw Peterburi haawaarst paneb a. 1883 ta kallal lõikuse toime, mis wäga hästi korda läheb, nii et Koidula ajutiselt end täitsa terve tundis olewat. Ja otsegu loodus weel kord katsuks ta lagunewat olemust uuendada, ootab ta a. 1884 pika waheaja järel oma neljat last. Kuid ta oli juba ise liialt surma puudutatud, et elu luua, ja laps — poeg Max — sündis eluwõimetuna. Iseloomuline on, et ta kirjades sõnakestki ei leidu selle hilise emakssaamise kohta; teiste teadete järele on ta oma olekut otse häbenenud. Aasta hiljemine ilmub ta rinnas uueste wähhjatõbi.

Nüüd algab ta üksteist kuud kestnud kehaline kannatamine. Lõikamine, mida jällegi katsutakse ette wõtta, ei mõju enam, sest et haigus juba liig sügawale on tunginud; kindel ja piinarikas surm oli paratamata ees.

Koidula on oma haiguse suure ja tähelepanewameelekindlusega ära kannatanud, niihästi oma laste kui mehe pärast enese üle kuni wiimse silmapilguni walitsedes. Et mehe meele järele teha, on ta katsunud, niikaua kui iganes wõis, lõunasöögi ajaks ikka riidesse panna, siis kui Michelson koju tuli. Mees omalt poolt tarwitas kogu oma waba aja oma naese põetamiseks, alati ta juures istudes, talle morfiumi sissepritsimisi tehes, mis haige meelest iialgi küllalt suured ei olnud. Kärsumalt on Koidula oma mehe tuttawaid sammusid oodanud, ta tulekul suurt rõõmu üles näidanud ja tänulikku meelt ta helluse

eest. Näib, nagu suursugustaks lähenew surm seda ebatasast ja argipäewsusesse uppunud abielu waikse kokkukõla helil, kibedusetunnet Koidula wäsinud ja oma wõitluses lõpuni jõudnud südamest wälja ajades. Me ei kuule ta huultelt ühtegi süüdistusesõna, ei vähematki nurinat; ta on täis andeksandmist kõikide wastu.

Woodis maas olles tahtis ta, et alati ta juures istutaks; tema, kes aastate kaupa harjunud oli hingeliselt ükski olema, kartis nüüd üksinda-olemist, just nagu otsiks ta iga elawa olewuse juuresolekust kaitset. Ta kalduwus inimestega läbi käia ja mõtteid wahetada ei lahku temast nüüdki mitte; walude waheaegadel leiame teda endisel wiisil jutukana ja elawana.

Muidu aga tundis ta woodi kohta õudset hirmu ja oli ülewal, kui iganes seda wõis, wiimse silmapilguni liikumist armastades, mis ta rahutuma hinge kõige olulisem osa oli olnud. Kuid riidesse-panemine läheb ikka raske-maks ja wäsitawamaks, kõige kergemagi riide puudutus tundub piina tegewat ta üleliia hellaks läinud kehale.

Ja tuleb nõrku silmapilkusid, kus enese üle walitsemine ja meelekindlus kaowad ja muud ei jää järele kui kehaline walu, kannatamine. Niisugustel silmapilkudel palub ta südamekeeli oma mehelt ikka suuremaid morfiumiannukseid, mis siiski ainult silmapilguks jaksawad walusid vähendada. Isegi meelegeitegi silmapilkusid ei puudu, kus ta oma meest palub halastuse ja inimlikkuse nimel ta kannatusele lõppu teha.

Warsti aga leiame ta jälle rahuliku, imekspandawalt rahuliku olewat, kuna kõik isekus ära sureb, iga kibeus kaob. Ta walmib ikka küpsemaks surmale. Ei ühtegi mõtet iseenda peale, ei kurtmist oma warase lahkumise üle, ei oma mitte täide läinud plaanide, ei oma elamata elu üle. Enne oma surma on Koidula ainult ema. Kõik muud omadused on temas emalikkuse ees taganenud, mis ükski päew-päewalt edenewale keha häwinemisele trotslikult wastu paneb.

Kewadel 1886 paheneb ta seisukord ühtelugu, kuid isegi walude keskel mõtleb ta ikka oma laste tulewiku peale. Ta kõneleb oma mehega pikalt-laialt tütarde kaswatusel, ja tema, kes oma nooruses ainuüksi waimlist tööd oli teinud, nii wähe praktiline naesterahwas, awaldab oma kõige palawama soowina, et tütreid wõimalikult majanduslisteks ja praktilisteks kaswatataks.

Oma enesega on ta walmis, kuid laste oodataw waeste-lastel põlw ei anna weelgi ta mõtetele rahu. Oma haigewoodis lamades mõtleb ta ühtelugu, kuidas kõike korraldada. Sajad praktilise elu küsimused tõrjuwad nüüd nagu ennegi ta päris mõtte-elu kõrwale; kuni lõpuni on ta oma argipäewase elu ahelates kinni, ebauusate teenijate, oma kohuseid halwaste täitwate majatalitajatega end piinates.

Wahetewahel, kui ta ööse paremine on maganud, kirjutab ta omastele Tartu ehk Tallinna kirja. Ja kirjades leiab ta naljatamisekski ikka weel mahti, mis ta neitsipõlwe kirjutamisewiisi meele tuletab:

„Waata ikka, — oma käega kirjutatud kiri! Kolm päewa ei ole ühe kirja seipitsemiseks palju, pealegi ei olegi see Lydusha esimene, waid teine kelmistükk, sest juba eile läks mu oma käega kirjutatud kirjake Tartu poole teele. Lydusha näitleb nüüd armulist prouat, ikka nii kuidas haigus iga kord käseb.“

Kewade poole istub ta heameelega päiksepaistesel palkonil, sagedaste juba wara hommikul, kella kuue aegu, ja lapsed toowad talle iga päew wõilillesid ja toomingaõisi. Nii näeb ta kewadet, — oma wiimist, — selles kasar-mulinnas õitswat. Ja ta mõtleb oma Maarjamaa peale, mille kewadet ta nii mitu korda ja ikka uue imestusega on oodanud, Maarjamaa, mille mulda ta tahaks pääseda.

Mida tuletab ta meele? Kas Tartu kewadet, Emajõe paisunud wett ja imeilusaid walgusehalkisid tõusuwee kaetud kaldaniitude üle, esimesi kollaseid kullerkuppusid ja paljaste oksadega õitswat nasipuu-põõsast! Kas kaswab talle kewad wõrdluskujuks teisest jääminekust ja kewadest,

mille ta kord ühes teistega läbi elas, sel silmapilgul, kui hõimuwaim teda oma elukohaks wälja walis? Ons wõimalik, et seesugune aeg on olnud olemas? Kas põles ta kord, kas oli ta ühe silmapilgu aega kui paljas aineta tuli, sütitaw igaühele, kes lähedale sattus?

Niisugusil päiwil on ta wärisewa käega oma wiimse luuletuse paberilehele kriipsutanud, oma luigelaulu „Enne surma Eestimaale“.

Hinge pisaratest sulle
pärge püüdsin kududa,
hõlmad lahti hoia mulle,
hinge ilu, Eestima!

Mõned kuud enne surma on ta oma mehe palwete peale nõus end kodu omas saalis leentoolil istuwana päewapildistada laskma. Ta paneb endale just selle tarwis lintide ja pitsidega ehitud hommikukleidi selga ja pitsidega tanu pähe. Juuksed, enne wabalt walguwad käharad, on siledaste kõrwade taha soetud. Käsi on wormitumaks paisunud, nagu selle wastu on terawalt lahja, suu wiltune seis silmapaistew, tumedates suurtes silmades surmatõsidus.

Resignatsioon ja humor on rasked woorused, ja nõnda kirjutab Koidula nelipühil 1886 pliiatsiga oma õele:

„Kolm ööd ei ole ma puhkust ega rahu saanud, selle järele paranes mu seisukord ja oopium hakkas mõjuma. Istun palkonil, kõik magawad weel, ja ma mõtlen nelipühi peale, — kas elan ma weel nii kaua? Waewalt, waewalt. Täies jõus surra ei wõi nii raske olla, seepärast kardab jõuküllusest õitsew noorus harwa suremist. Kuid tunda, kuidas petlik öö ühtelugu närib, tunda, kuidas ta kõik wastupanekujõuu ja julguse ära imeb, ja siis täies arusaamises elujõuu puuduse kätte surra, — olen ikka taewast palunud, et see minult vähemalt seesugust lõppu ei nõuaks, — et talle mu elu ohwrist küllalt saaks. See on nüüd siiski mulle osaks saanud, Jumal teab, mis pärast.“

Juunikuu alguses kirjutab ta:

„Mu jõud väheneb ja ma ei karda midagi nii väga, kui et ots äkki enne kätte jõuab, kui tean, et mu lapsed ja kodu hea hoole all on. Mu terwis oli halb neil päiwil, nelipühi päewad olid mulle päris kannatusenädalaks. Ei mitte just nõnda walude pärast, waid sellepärast, et ma koguni suwist wälist õhku ära ei kannata, nii soe kui see ongi. Olen alati unine, kuid siiski ei maga ma öösel kahte tundigi ühe korraga: ärkan tunni poolteise järele täitsa higisena pooluinakust, et jälle tunni ehk poole pärast sama-sugusesse uinakusse langeda. Päris wäljakannatamata on mu seisukord kõige vähemagi toiduraasukese ja weelonksu järele. Tehku armas Looja kõigele sellele lõpp, mina omalt poolt olen juba heameelega wiimase puhkusega rahul.“

Wiimati lähebki ta lootus täide; juunikuus tuleb keegi naissugulane sinna, et majatalitust ja lastekaswatust enda hoolde wõtta.

Ta jutustab, et ta Koidula söögitoas sohwal istumas leidnud, kerges riides, kuulmata lahjaks jäänud, nii et kogu keha ainult luu ja nahk olnud. Nägu oli puruwana, ja selles ei olnud enam jälgegi endisest iludusest näha.

Sealt peale hakkab tõbi kiirel sammul edenema. Koidula wiimne kiri on 23-dal ja 24-dal juunil kirjutatud, kuu enne ta surma. Ja imelik küll, selles wiimses terwituses helgib weel säde humorit, mille Koidula oma isalt ja isa-emalt, kangrutütrelt Mallelt, oli pärinud ja Fritz Reuteri koolis kaswatanud:

„Nõiahirmu ajad on juba ammu mööda, ja nüüdsel ajal ei sure nõiad enam ruttu ja mõnusaste tuleriidal, waid pikkamisi, nagu te Lydushast wõite näha.“

„Jõuluni elan küll waewalt weel, see ei ole mulle ega mu lähematele omastele enam teadmata. Loodame seda, sest poolsumnud keha, missugusena sel juhtumisel esineks, oleks kõigile koleduseks ja jälkuseks.“

Koidula wend Harry Jannsen, kes sel ajal teda terwitas käis, jutustab temast järgmiselt:

„Nägin luukere, mida pruun nahk kattis, silmad olid kinni, huultelt kuuldus wahetpidamata tasast soigumist, ehk küll haigele parajaste oli morfiumi sisse pritsitud. Ütlesin: „Kõik tasutakse sulle kord!“ Ta sosistas: „Ma ei ole midagi ära teeninud!“

30. juulil a. 1886 sureb Koidula wiimati neljakümnekahe aasta wanaduses, „soowideta ja oma pääsmist igatsedes“.

Õe jutustuse järele oli lahkunu näo ilme rahulik ja surmgi ei olnud wõinud ta otsaesise ja silmade suurejoonelisust häwitada.

Tundmata ilmadelt ja hämarusest tulnud meteori meeletuletades, mis üheks silmapilguks oma sätendawaraja Eesti halli taewa peale joonistab ja siis Soome lahe udusse kustub, on Koidula saatuse sõrmluskuju terve rahwakewadeunenäost, mis laulupidu helides algas ja wiimati aastaid kestwaks waikuseks hääbus.

Traagilise isikuna on Koidula Eesti rahwusliku kewadesümbol.

Aino Kallas'e soomekeelsest käsikirjast tõlkinud J. O. H. A. A. W. I. K.

Eesti rahwa usuelu 1587.

Enne Rootsi aega kuuleme wähe Eesti rahwa usuelust. Walitsuse oma sekelduste kõrwalt oli see nurka tõrjutud, kust teda wähesed tähele panid ja sellest pärastistele põlwele teatasid. Ja wintsked tuuled, mis alatasa meie kodumaa üle puhusid, on needki wäiksearwulised teated iga nelja ilmakaare poole laiale kannud. Hoiti ju neid palju wähem, kui tähtsamaks peetud politikalisi dokumenta. Alles pika peale hakati neid jälle korjama ja kokku tooma, olgu tolmunud arhiwidest, olgu unustusesse jäänud trükkidest. Ühe wiimast seltsi kirjelduse paneme siia Eesti keele ümber. Ta on wõetud katoliku preestri Michael von Isselti raamatust „Kurtze Chronick Michael von Isselt, Kurtze Chronick oder historische Beschreybung der furnembsten Hendel, so sich beyde in Religions- und Weltlichen Sachen... zugetragen haben im Jar 1585 vom Augustmonat biss auff den September anno 1586. Cölln bey G. v. Kempen 1587 in 4°.

Lhk. 2—7 kõneleb: „Eestimaa on üks Liiwimaa osa. Elawad siin pea ainult talupojad. Need on aga nii jumalakartlikud ja wagad, et nad reede ja laupäew kõik oma töö ja majatalituse käest panewad, oma puu-ütikestest, mis neil mitmesse paika asutatud, wälja lähewad ja pühapäew wara pärale jõuawad, kus isad jutlust ütlewad ja missat loewad. Neist on mõned, kes 20, mõned, kes 25, jah paljud, kes 30 penikoorma tagant jala tulewad ja terwe aeg otsa seistes jutlust ja missat suure tähelepanemisega kuulawad, mis seda haruldasem on, et meie pool wäewalt seda

leitakse, kes heameelega nina kirikusse pistab. Sel aastal on hulga seas, kes püha sakramenti Püha Lauritsa päewa õhtu wastu wõtsid, üht rauka nähtud, kes küll 30 penikoorma tagant oli tulnud, et seal üksinda teiste seltsis kõrgeauulist püha pidada, paastuda ja pühast sakramendist osa saada, mida nad „Jumal Armo“, s. o. Jumala armastuseks hüüawad. Ja niisugune wagadus kaswab päewast päewa, nõnda et nad enam neid ei salli ega kannata, kes Wene ehk Moskwa usku tunnistawad, mis peaaegu Kreeka, Lutheruse ja Kalwini usu sarnane on. Preestrid aga, kes seda rahvast walitsewad, kutsutakse osalt Braunsberi kollegiumist, Warmiersi piiskopkonnast, osalt mitmest muust Saksamaa jaost.

Liiwimaalased tarwitawad eestlaste ja lätlaste keelt, mida teiste keeltega sugugi ei wõi wõrrelda. Sellepärast õpiwad preestrid, kes nende juure tulewad, esmalt nende keelt, ja tarwitawad niikaua, kunni nad seda ei oska, tulksid, keda seal palju elab.

On ka möödaläinud päiwil seal üks seminar ehk kool ehitatud tulkidele, kus poisjkesed niihästi üleüldises hariduses („wabades kunstides“) kui ka usus õpetust saawad, et neid pärastpoole kirikuteenriks seada. Üks isadest, Thomas Busaens, on sell aastal katekismuse Eesti keeli teinud ja trükist (?) wälja saatnud. Seda tarwitawad nüüd mitmed wirgalt.

Selle rahwa wagadus on nii suur ja hoolas, et kui neile preester wastu tuleb, nad tema järele lähewad ja kus nad teda linnas, põllul, uulitsal ehk kirikus näewad, põlwili heidawad ja palwet loewad, tema ümber piirawad ja siis temaga ühes põlwili langewad ja paluwad nagu kõige alandlikumad lapsed. Et aga selle rahwa seast mõningaid on, kes weel ei oska paluda, siis loeb preester walju häälega palweid, kellele nad siis sõna-sõnalt järele paluwad. Neid aga ei saa mitte niikaugele wiia, et nemad waleusulistega (ketseritega) ühes paluksid, ehk neil (ketseritel) küll nagu pädikutel wiisiks on katoliklastele kõik heameelega

järele teha. Nad (Eesti katoliku usku talupojad) ütlewad, et nad muid preestrid ei taha auustada, kui aga neid preestrid, kes pikka kuube kannawad, missat loewad ja nende tarbeasju pühitsewad. Sest seal on nüüd wiisiks, et nad leiba, soola, piima, wõid, waha, küünlaid, puuoksi (wististe marjapuu oksi!) ja kõiksugu seemneid kiriku toowad, et preester neid õnnistaks. Jah, nad tahawad, et ka nende majad, magadiskambrid, toad, lauad, köögid, majariistad, aiad, põllud, koduloomad, adrad, kalawõrgud ja muud oleksid preestri õnnistatud. Ja et preestrid jutlusetegemise ja püha sakramendi jagamise pärast aega ei saa igale poole minna, siis täidawad eestlased oma põllult koti mulda täis ja toowad preestri juure. Kui see muld on õnnistatud, siis külwawad ja laotawad nad seda kõikide põldude peale. Sest neil on suur usaldus preestri õnnistamise ja Jumala sõna wastu, misläbi kõiki asju pühitsetakse, nagu Püha Paulus annab mõista (1. Tim. 4. p.).

Kui würstlik paistus kardinal Radzivil, Liiwimaa kuberner, kubermangu käis waatamas, jooksid igal pool inimesed nii määratuma arwul kokku, et püha salwimise sakramenti wastu wõtta, nagu seda ristikoguduse algusest saadik ei ole nähtud. Seesama würst on täieste karsk ja püha elu pärast kuulus ja ehk temal küll elu õitseag — 30 aastat — parajaste käes on, ja oma kõrge suguwõsa poolest auus — siis ei jäta tema ommeti kunagi päewast päewa missat pidamata.

Ja et mitmesaja penikoorma taga ühtegi arsti ei ole, tuleb kaugetest paikadest nõtru ja haigeid katoliku preestrite juure, paludes, et nad nende eest palwet teeksid. Preestrid teewad palwet ja annawad neile tükikese Jumala Tallest, õnnistawad neid, segawad pühitsetud wett nende joogi sisse, teewad nõnda Isa armu läbi ja oma püha usu teenistusega palju terweks.

Liiwimaa oli, enne kui Jeesuse ordu isad sinna tulid, wäga kurjawaimude ja nende kollitamise ja hirmu hädas. Sest inimesed seal, ka täiskaswanud, ei olnud sugugi risti-

tud, ehk kui nad ristitud olid, olid ketserid neid ristinud, kes kuradite wäljaajamist ja wannutamist ei tarwita. Sellepärast isad pühitsetud wee wäel palju kohti puhastasid ja niisugustest reostustest wabastasid. Katoliku-usuliste kinnitamiseks ja ketserite meelesegamiseks tahan siin üht ehk kaht näitust üles tähendada.

Kerope (Kirepi) on ühe lossi nimi, mis moskwalased poolakate kätte andsid, kus moskwalased palju saksu olid ära tapnud. Seda lossi ja lossi ümbrust waewasid kuradilised tondid sedawõrd, et kuradid ka awalikult ja kõigile nähtawad, kui kuu õösi paistab, hobuse seljas linna müüride ümber kihutasid, nõnda et hobused niisuguse koorma all maha kukkusid ja kärwasid. Ka selgel päewaajal ilmusid nad, riides nagu moskwalased, ja kandsid terweid wankrikoormaid wilja oma õlgade peal, mida nad ühte rabasse lossi lähidal wiskasid, nagu kõik inimesed pealt nägid. Siis käis üks preester seda teed ja tuli siia paika. Kui tema kiriku õigeid kurjawaimu wäljaajamise ja wannutamise sõnu oli tarwitanud, riputas ta seda kohta pühitsetud weega ja on selle mõjul kuradiline tont sealt kadunud ja pärast ei ole enam nähtud.

Ka on weel üks soone paik (soojärw), umbes 10 penikoormat Odepest (Otepääst), mis üks uue Wõnnu piiskopkonna mõis on Liiwimaal. Seal on üks mäda loik, mille kurat sel mõõdul oli hädaohtlikuks teinud, et kui iga aasta sinna noorte laste werd ei wisatud, naabrid üliwäga waewati ja ümberkaudsetele põllumeestele palju kahju tehti. Kuriwaim wõltsis õhku, tegi müristamist, wälku ja palju kahjulikku ilma. Sellepärast oli neil wiis, et nad salaja emadelt lapsi warastasid ja wette wiskasid, ehk vähemalt werd nende kehast wõtsid, ja need nõnda ära kuiwasid ja warsti surid. — Ka elas sealsamas inimene, nõnda kuradilise kunsti nõiutud, et ta ennast paigalt ei saanud liigutada. Selle koha kui ka warem nimetatud sooloigu on üks katoliku preester hiljuti kuradilisest wigategemisest päästnud abinõuudega, nagu ülemal nimetatud.

Need asjad on 2 ehk 3 aasta jooksul Liiwimaa ristirahwa keskel sündinud. Igapäew wõib suuremaid asju oodata — imeliku hoole pärast, mis rahwal olemas on usus kõiges wagaduses.“

Kooliõpetaja W. Heine, kes esmalt „Baltische Monatsschriftis“ LXXI, 103, j. j. Isselti kirjelduse peale tähelepanemist pööras, on kirjutaja kohta sedawõrd eluloolisi teateid korjanud, et tema Hollandis on sündinud ja mitmes paigas preestriametit pidanud. Kauemat aega Kölnis Reini jõe ääres. Siin andis tema ka ülemalnimetatud ajaloo trükki. Surnud on tema Hamburki 17. okt. 1597.

Isselt ei ole ise jalaga Liiwimaale saanud. Aga ta wõis laialisi aruandeid — *litterae annuae* — tarwitada, mida Liiwimaa jesuidid oma tegewusest saatsid. Eesti rahwa kohta tulnud teated on wististe Tartu jesuitide kollegiumist — *domicilium Torpatense* — wälja läinud. Aruanded on meie praeguste kirikuwalitsuste aruannete eelkäijad. Sinna mahutati sündinud laste, laulatuste ja surnud hingede arwud, aga ka sõnumeid tähtsamate juhtumiste üle koguduse elus. Jesuidid, kes linnades ja lausal maal laialist ja tulist tegewust awaldasid Lutheruse usku rahwa ümberpöõrmises, pihtimises ja jutlusetegemises, wõisid rahwaelu lähidalt õppida tundma. Nende sulge aga juhtis katoliku-usuline kihutus ja siht ja wärwis paksult tõelusi. Ka paistsid wähease haridusega, keskaja ebausust wangi olewate ordupreestrite silmas olud ja asjad hoopis isearalikus walguses. Kui juba kuulus ajalookirjutaja Isselt nende ettetoodud muinaslugusid uskus ja kui ajaloolikku tõtt oma raamatutes ilma ette kandis, kes tahaks siis neile seda pahaks panna, kui nad omal wiisil nägid ja kirjutasid? Kui meie waabakorda oskame pealt maha kaapida, wõime siiski kaht peajoont seletada, mis tõele õige liginewad.

Esmalt: 16. aastasaja lõpul on paganus ikka alles sedawõrd murdmata, et koguni inimeseohwrid ei ole kadunud. Johann Gutsclaffi raamat pühast Wõo (Wõhandu) jõest wõib seda weel 60 aastat hiljem (1644) tõendada. Kui see

ristiusu- ja inimsusemõistele nii wastukäiw komme wõis edasi kesta, mida enam siis teised, vähem silmatorkawad ja pahandawad nähtused paganausust.

Teiseks rahwa sõprus ja kaldumine katoliku usu poole. Protestantismus, mis waewalt weerand aastasada rahu sai töötada, ei ole lausal maal põrmugi jälgi jätnud. Linna Jaani kogudusest kuuleme, kui südikalt Ew.-Luthe-ruse usku eestlased jesuitide pöörmisekatsetele ja rõhumis-tele wastu panewad. Linnarahwas puutus warakult puhas-tatud usu kuulutajatega kokku. Meie teame seda „Tartu apostli“ Melchior Hofimanni eluloost. Siin wõis uus usk sügawamalt juurduda. Kunas uue usu kuulutajad lausale maale jõudsid, ei tea meie. Ja warsti (1558) algas suur sõda, mis wähesed maakoguduste õpetajad ajas linnade müüride tagant warju otsima. Maarahwas jäi oma hoolde ja sõja jalgu. Pealiskaudselt omandatud õpetused unune-sid. Ahastusepäiwil pöördi wanade jumalate juure tagasi ja loodeti nende kangetest ohwritest tuge ja kinnitust, warju ja õnnistust. Kui jesuidid killkasid, et talupojad „waleusust“ õigesse Rooma usku õhinal tagasi tulewat, siis oli see raske enesepettus. Mitte katoliku usk ei tõmmanud neid, waid wana paganausk katoliku waaba all. Paindu-wad jesuidid wõtsid paganuse jäänused heameelega peale-kauba, kui talupojad aga katoliku kiriku kombeid täitsid, olgugi ilma sisemise osawõtmiseta. Et jesuidid paganuse waimu sallisid ja paganausulisi tarwidusi katoliku pruukidega sanktsioneerisid, siis oli loomulik, et paganusesse seotud talupojad Jeesuse ordu isade poole kaldusid. Weel 1630 palusid Urwastu mehed, et neile jesuidid tagasi antaks. Nemad aidanud neid haiguse puhul pühitsetud weega ja armulaualeiwaga. See arstimisewiis seisab selsamal ast-mel, kui „Pikse papi“ Wihtla Jürgeni wägewad paganuse-õnnistamisesõnad. Urwastu õp. J. Gutsloff jutustab, kuidas Erastwere talupojad teda weel 1644. a. oma poole kutsu-nud, et tema õlle peale õnnistusesõnu loeks. Siis sigiwat kari. „Mispeale nad ühe härja tapawad, nahka panewad

(auffressen) ja selle juures purjutawad ja rõõmsad on.“ Et Wihtla Jürgen tõeste paganuse nimel toimetab, näitab tema palwe Pikse poole: „Woda Picker! herja anname palwus katte sarwe kahu, ninck nelli Shörre kahu, kündi perrast, külwi perrast, Olje Wask, terra Kuld.“ Alles protestantismus algas kibedat wõitlust paganuse wastu, mis osalt puhtalt aastasajad oli püsinud, osalt katoliku usuga ennast oli seganud, et seda awalikumalt ja koguni katoliku usu kosutusel rõõmsaste edasi elada. Sellepärast wõitluse raskused ja wisad wõidud. Sellepärast peaaegu ülesaamata takistused, asjalikust algusust waimulise tõeusu kõrgusele tõusta.

W. Reiman.

Kaks auusate kommete edendajat kirikus.

Jalgpakk ja häbipink.

Rooma kirik on oma waljuse poolest tuntud. Keskajal ootas usu asjus kahtluse alla langejaid inkwitsitsionikohus ja pärast tuleriit. Waljude abinõuudega katsuti niihästi wastuhakkamise-waimu kui ka iga kõrwalekaldumist kirikuõpetusest häwitada. Usupuhastus tahtis hirmuwalitsuse asemele armuwalitsust panna, vähemalt ewangeliumi kirikus, kuna Calvin waljuse poolest Rooma kiriku jälgedes edasi sammus. Ewangeliumi kirikuski kippus järgmine aastasada waljuse poolest Calvini õpetusele kätt andma. Ei küll igal maal üht wiisi, mõnel maal esines see waljus silmapaistwamalt, mõnel nõrgemalt. Kõige suuremat waljust awaldas Rootsimaa; see tahtis kristliku elu ülewaa-taja Moosesena üles astuda, abinõuuks walgud ja pikne. Rootsi walitsus pani oma mail niisuguse walju kirikliku korra maksma, kui seda enne ega pärast ewangeliumi kogudustes pole nähtud. Meie kodumaa seisis sell ajal Rootsi walitsuse all, seega sai meie kodumaagi seda kiriklikku waljust täiel mõõdul tunda: kirik esines politsei käsilisena.

Kuna meie päiwil kirik karistust ainult sõnaga jagab, arwas Rootsi walitsus õigeaks, et kirik seda teogagi peab üles näitama. Kohtulikud karistused, sagedaste kõige rängemat laadi, saadeti kiriku juures toime: häbisambad, kaagid, wõllad annawad sest tunnistust. Aga mitte üksi politsei ega kohus ei määranud kiriku juurde karistusi; ka kirik ise oskas neid toime panna. Abinõuud, mida kirik

niisugusel puhul tarwitas, olid jalgpakud ehk jalgpuid ja häbipingid, esimene kiriku ukse suus, kojas, teine kirikus eneses.

Õpetaja M. Lipp kõneleb oma Kodumaa kiriku ja hariduse loos (lhk. 206, 237) „kolotkadest“. Neid leidunud wanaste igas mõisas ja iga kiriku juures. „Kolotkad“ need ongi, mida tawaliseste „jalgpakkudeks“ ehk „jalgpudeks“ hüüti.

Jalgpakud olid kas ühe ehk mitme inimese tarwis, seega lühemad ehk pikemad. Jalgpakuks wõeti kaks peenemat palgitükki, tahuti ära, nii et teine teise peale passis. Mõlemale pakule lõigati õnarused sisse, nii et jalg parajalt õnaruses ruumi leidis. Pakkusid ühendati ühes otsas ingedega, teises otsas krambiga. Krambile pandi weel lukk ette. Kui kellegile jalgpaku-nuhtlus määrati, awati pakud, karistusekandja kumbki jalg pandi õnarusesse, siis teine pakk peale, krampi, lukku ja — wangis oligi karistusekandja. Mõne korra pandi mitu karistusekandjat teine teise kõrwale jalgpakku.

Nagu tähendatud, peeti jalgpakkusid tawaliseste kiriku ukse suus, kiriku kojas. Pakku pandi inimesi pühapäiwiti, aegsaste enne jumalateenistust. Kogudus pidi karistusekandjast mööda minema ja teda nägema, karistusekandja seega peale waewa weel koguduse ees häbi tundma. Alles pärast koguduse lahkumist kirikust wabastati karistusekandjad jalgpakust. Süü suuruse järele pandi kas übeks ehk mitmeks pühapäewaks jalgpakku. Muidugi mõista, kardeti niisugust jalgpakku oma jagu. Iseküsimus ommeti, kas jalgpakk elukombeid karistusekandjal jõudis parandada. Põikeks tuleb arwata, et keegi meelega jalgpakku püüdis pääseda, nagu ühest Hattula taadist Soomes jutustatakse. See kippunud iga pühapäew jalgpakku, „et patused jalad karistuse saaksid selle paha eest, mida nad teinud“ (Dr. Tallgren, Kotiseutu 1912, nr. 9). Igapidi peame seda Hattula taati kas poolearuliseks ehk fanaatikuseks

lugema. Poolearuline ehk fanaatik, määratseja, wõib jalga-dele jalgpakku soowida.

Jalgpakku tuleb Rootsi walitsuse wiimse aja kingitu-seks arwata. 1686. aasta kirikuseadus teda weel ei tunne, wähe-malt ei määra ta karistuseks jalgpakku. 1687. a. 17. oktoberi määrused kõnelewad juba niisugusest auusate eluwii-side kaitsjast. Sell puhul nõuti politsei hoolekandmist ja järelwaatamist, et iga kiriku juure niisugune „riistapuu“ tehtaks jumalakartmatatele hirmuks ja karis-tuseks. Kohtuülemad pidid küll jalgpaku olemasoleku eest hoolitsema, aga kelle kohus seda walmistada, pole ikka selge. Wist pidi iga kirik oma kulul niisuguse riistapuu muretsema, nagu Kambjas kirikukatsuja seda nõuab.

Missuguse süü eest määrati jalgpakk? Süüsid leiti mõnesuguseid. Kõige pealt määrati jalgpakk neile, kes hoolsaste kirikus ei käinud ega katekismuse tundmise ülekuulamisele ei ilmunud. Noort-rahwast, kes kümmet käsku, usutunnistust ja Meie Isa palwet pähe ei õppinud, ootas jalgpakk. Pea nihutasid kuninglikud määrused jalgpaku wõimupiiri palju kauge-male: 19 iseäralikul juhtumisel kästakse tähendatud „riistapuud“ tarwitusele wõtta. „Kurat“ peab kõige pealt jalgpakkudega tutwust tegema. „Kuraditõbi“ walitseb, nagu tuttaw, laialt meie rahwa keskel. Ilma kuradita ei saa hulk inimesi sammugi edasi ega lauset suust. Rootsi walitsus määras ommeti mitme „kuradi“ eest jalgpaku. Üks „kurat“ anti andeks, aga kui wana õelus lühikese aja jooksul mitu korda suust wälja wilksatas, nuheldi süüd-lase jalgu pakuga. Nagu näha, ei jaksanud jalgpakk ommeti „kuradit“ rahwa suust pakku ajada, sest „kurat“ pärib praegu ehk weel enam hingemaad kui wanaste; „kuraditõbi“ on ennem kaswanud kui kabanenud.

Jalgpakus peaks suurem jagu meie meesterahwalist noorust istuma, kui see riistapuu meie ajani oleks elanud. Sest igaüht, kes enne 21 aasta wanadust suitsetas, waritses jalgpakk, et suitsetajast enesele osa saada. Aga

nooremate naesterahwastegi wastu ei tunnud jalgpakk armu. „Riistapuu“ kaisutas igaüht 40-aastast nooremat tütarlast ja wallalist naesterahwast, kes siidi- ehk poolsiidi-riiet kandis ega peremeest ei teeninud. Jalgpakk kaisutas igaüht teenijat, kes tulega ette waatamata ümber käinud, olgugi et tulekahju ei tekkinud. Jalgpakku wiidi kõik poisijõmpsikad, keda warguses süüdistatud, jalgpakku niisama kõik poisid ja sulased, kes jumalateenistuse ajal wallatust teinud ehk lobisenud. Isegi hilja kirikusse tulijaid ja wara kirikust minejaid wõttis jalgpakk mõne korra kaissu. 1691 määras maawalitseja: „Igaüks, kes paluda ei taha, tuleb kogu koguduse ees käsist, jalust üheks pühapäewaks paariks tunniks pakku panna.“ Siis antakse talle aega ennast parandada. Ei leia õpetaja paranemist, suurendatakse nuhtlust kahekorra (M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I, lk. 237).

Nagu näeme, määrati wäga mitmel korral jalgpakk tegude eest, millel kirikuga midagi tegemist ei olnud, nagu suitsetamine, tulega ümberkäimine j. n. e. Soomes mindi ses tükis weel palju kaugemale. Kestis ju Soomes Rootsi walitsus kauemine edasi kui meil. Soomes määrati jalgpakk kaswawate puude murdjale ja aia lõhkujale. Puu murdja pidi pakus istuma, puuoks käes.

Hauast surnukirstu wäljakaewajatele anti jalgpakus olles labidas kätte. Meie karistusemäärused ei käi Soome sellekohase määrusega ühte.

Kui meie kodumaalt ka Rootsi ilmalik walitsus kadus, ei kadunud ommeti kiriklik walitsus: Rootsiaegsed kiriklikud määrused kestsid weel Wene walitsuse esimesel ajal edasi. Aja jooksul hakati Rootsi kiriklikkudesse määrustesse ikka enam mulkusid murdma. Saksa element kodumaa kiriku juhatuses ei arwanud kõiki Rootsi määrusi kohaseks. Peale selle ei pidanud Saksamaalt tulnud õpetajad kõigist Rootsi määrustest enam palju lugu: igaüks arwas tarbe-

korral vähem tähtsamais küsimustes oma teed käia wõiwat. Rootsiaegne kiriklikkude määruste waljus ei meeldinud enam õpetajatele ega mõisnikkudele. Sell põhjusel otsustas rüütliste nõuukogu 1752, et endiseid waljuid määrusi enam ei ole tarwis täita. Seega oli jalgpakulegi surmaotsus kuulutatud. Häbipingid jäid ommeti veel kirikutesse. 12 aastat hiljemine anti häbipingilegi hundipass. 1764. aastast saadik on siis mõlemad karistuse-abinõud, jalgpakk ja häbipink, meie kodumaa kirikutest täieste wälja heidetud. Praegune põlw tunneb neid waewalt veel nimepidi.

Eesti Rahwa Museumist olen jalgpakku asjata taga otsinud. Õpetaja M. Lipp'u teadete järele leidis aasta 20 eest jalgpakk veel Kaarma kiriku lael (Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, lhk. 206). Wist hallitab jalgpakk ehk weelgi mõne kiriku lael. Tarwilik oleks, et niisugune iseäralik Rootsi aja mälestusemärk museumis aset leiaks! Paistu kiriku lael oli P. Lensini teadete järel 1860. aasta paigu kaks jalgpakku ja kaks käsipakku olemas. Iseäralikkudel kordadel pandi süüdlase käedki pakku. Paraku kadusid need pakud hiljemine ettewõetud kirikuparandamise ajal ära. Uuemat ajal on neid otsitud, aga ei ole kuskilt leitud.

Soomes sellewastu kestis jalgpakk kauemine. Aegajalt awaldati uusi põhjusi, mis jalgpaku tarwituselewõtmist nõudsid. Osalt käisid need määrused poiste, osalt wanemategi inimeste kohta. Wesilindude pesade lõhkujatele mõisteti jalgpakk, niisama kalasadamast kalade warastele. Muude lindude pesade lõhkujad ei pruukinud jalgpakku karta. Kuna enne jalgpakk kõigile noorematele kui 21-aastastele määrati, laiendati pärast seadust ja nõuti igaühele jalgpakk, kes kirikumäel pärast kellade löömist suitsetas. Ime, et joodikud esiotsa armu leidsid. Alles 1733 määrati jalgpakk joodikutele — ratsameestele, sõjameestele, wenemee-tele, töömeestele, meeste- ja naissugu teenijatele, sellidele, õpipoistele ja nendesugustele, kui nad trahwi ei jaksa

maksa (Dr. Tallgren, Kotiseutu 1912. nr. 9). Peremehi ja ülemat seisust ei nimetata; seega ei ähwardanud neid joomise puhul jalgpakk.

Ülemad wõisid siis juua, ilma et neid sama karistus joomise eest oleks oodanud kui alamaid.

19. aastasaja algus hakkas ommeti Soomes jalgpakku kohalt kangutama, kui ka aegapidi. Ikka paremine saadi aru, et jalgpakk oma aja ära iganud. 15. mail 1848 ilmus wiimaks määrus, mis jalgpaku-karistuse ära kaotas kõigil neil juhtumistel, mill seda weel tarwitati, „sellepärast, et seda ühiselt rahwalt palju häbiwäärilisemaks peetakse kui enne, ega ole süü kohane, mille pärast ta peale pannakse“. Jalgpaku asemele määrati rahatrahwi, hoiatusi ja pahemal korral awalikka noomitusi kantslist (Dr. Tallgren, Kotiseutu 1912, nr. 9).

Rahwa mälestuses on ennast teine umbes 1641 tarwitusele wõetud kiriklik karistusewiis paremine alal hoidnud: häbipink, wahel ka mustaks pingiks hüütud. Tallinnamaal nõudis kangeste häbipingi asutamist piiskopp Ihering. See pink oli kõrgem muist kirikupinkidest, mustaks wärwitud, ja seisis enamaste kiriku ukse ligidal seina ääres, wiidi aga tarbekorral keskkirikusse ehk niisugusesse kohta, kus kõik kirikulised sell pingil istujat wõisid näha. Häbipingil pidi süüdlane koguduse ees põlwil olema. Häbipinki pandi sugulikkude eksimiste, aga muudegi süüde pärast. Enne jutlust nimetas õpetaja süüdlast nimepidi ja palus ta ees kirikupalwes. Selle peale küsis ta süüdlaselt, kas süüdlane süüd tunnistades usub Jumala wastu eksinud olewat, süüd kahetseb, seda Jumalalt ja koguduselt andeks saada lootes, ja lubab tulewikus meelt parandada. — Häbipinki pandi 1—3 pühapäewaks istuma, selle järele, kuidas eksija süü. Jõukamaid lubati 100—200 taalriga kiriku ehk waeste heaks endid häbipingist lahti osta. Süü kordumisel ei wõetud ommeti enam rahatrahwi wastu, waid eksija pidi ilma armuta häbipinki minema.

Isegi tapmise pärast pandi mõnekorra koguduse ette seisma, nagu Jaak Kuiko lugu Põltsamaalt tunnistab. Nimetatud Jaak Kuiko peale kaewati 1670, ta olla 13 aasta eest inimese tapnud. Kohus mõistis Kuiko esmalt wangi ja pärast Põltsamaa kirikusse kolmeks pühapäewaks koguduse ette seisma, ülestõstetud kirwes paljas käes. Ei ole nimetatud, kas Kuiko häbipingis kirwega seisis wõi lihtsalt põrandal. Teine sarnane lugu teatatakse Riias. Cort von Lode oli 1630 kahewõitluses Fabian von Engelhardt'i tapnud. Süüdlane pidi doomkirikus ohwile peetawa matusekõne ajal surnukirstu juures seisma, käsi paljas, püsti tõstetud mõök käes. Pärast matust sai ta andeksandmist ja püha õhtusöömaaega (Inland 1852, nr. 1).

Nagu näha, oskas mõni kirik ometi häbipinki enesest eemal hoida. K a m b j a kirikukatsumisel umbes 1720 ümber küsitakse: „Kas karistamisepink walmis?“ — Wastatakse: „Ei ole!“ — Öeldakse: „Peab tehtama k o l m e a s t m e g a!“ — Küsitakse edasi: „Kas kirikutulp kaelaraudadega ja jalgpakkudega on muretsetud?“ — Wastatakse: „Ei ole!“ Antakse käsk: „Tehtagu kiriku kulul sedamaid, nagu mujal!“ (J. Rennit, Kambja kirikust ja kogudusest). Ime, et õpetaja Zimmermanni ajal (1772—1783) kirikukatsumisel weel kaelaraudu ja jalgpakku taga küsitakse ja kästakse teha. — Paistus oli õpetaja Maurachi ajal (1849—1853) koori all weel mustaks wärwitud häbipink näha. — K a r j a kirikust wiidi alles 1905 „piinariistad“ (jalgpakud) ja katoliku usu aegne altar ära, wist Kuresaare museumi.

Häbipinki tarwitati meie kodumaal, nagu enne tähendatud, 1764-ni, tarwitati Rootsis, tarwitati Soomeski, wiimses palju kauemine. Wast 1869 jõudis ta täieste muististe mälestuste kolikambrisse. Häbipinka on E. R. Museumis kaks olemas, üks Kodawerest, teine Kadrina kirikust. Esimene neist lihtne, madal w ä r w i m a t a pink, mille peale süüdlane ülestõstetud „kori“ waele istuma pandi; teine, ime küll, pruugilt kõrwale minnes h a l l i k s wärwitud liht pink.

Häbipingi tarvitamise kohta Soomes Liperi kirikus annab Ilmari Manninen seletust (Kotiseutu 1911, nr. 13): Eksija toodi täies wangiriides kirikusse, käed raudus, toodi just sell ajal, kui õpetaja hakkas lugema palwet: „Ma waene patune inimene.“ Mustal häbipingil oli kolm järku. Eksijad istusid selle järele, kuidas nende süü. Esimese korra eksijad istusid ehk põlwitasid kõige alumisel järgul, kuna teise korra eksijad järgmisel ja kolmanda korra eksijad kõige ülemisel. Kogu jumala-teenistuse-aja häbipingil istudes pidid eksijad eksimise sümboli käes pidama. Olgu tähendatud, et Soomes häbipinki pandi muidki kui kuuenda käsu wastu eksijaid. Näituseks pidi keegi perenaene, kes teise lehma lüpsnud, häbipingis istuma, raant (pang) käes. Pärast teenistust astus õpetaja häbipingi juure küsima, kas süüdlane eksitust tunnistab. Jaatawal korral kuulutas õpetaja eksijale pattude andeksandmise ja kogudus laulis selle peale sobiwa laulu.

Jalgpakk ja häbipink awaldawad mõlemad enam karistuse-abinõuu kui lepitamise iseloomu. Mõlemad püüdsid eksijalt — jalgpakk aga tihti laisaltki ta hea nime riisuda, teda kõige koguduse ees põlgatusealuseks tehes. Ommeti ei soowinud seaduseandjad, et karistusekandja jäädawaks koguduse pilkealuseks jääks. Kartes, et mõnel karistust saanud isikul tulewikus elu wõiks seedimataks, wäljakannatamataks muutuda, wõttis seadus isiku oma kaitse alla, määrates, et kes niisugust eksinud inimest sõimab ja pilkab, seda peab süüdi mööda nuheldama ja ilmaliku kohtu poolt karistatama.

M. J. Eisen.

Sapilise ja kaebliku proosa ning luule tekkimise põhjustest.¹⁾

Ühel on elus enam muret, teisel vähem. Ühe elu on lahedam, awaram, hõlpsam, teisel on ta kitsas. See ei ole mitte üksiku inimese juures nõnda; nõnda on see ka üksikute rahwaste juures. Kellel on rahwaste seas kõige enam muret? Kelle elu-olu on kõige kitsam? Ei tea küll, aga ei ole wististe ekslik, kui ütelda, et eestlasel ta üks raske-matest maakera peal on. Tema naabritel ei ole neid muresid, mis temal. Tema naabrid wõiwad nagu lapsed lilled peal mängida. Saatuse raske jalg ei rõhu neid surnuks, kuna wäike sipelgas jalgraal jala all hõlpsaste surma wõib saada. Meie naabritel idas ja läänes ei ole meie murede muret — emakeelse kooli küsimust. Ei neile dikteeri ka keegi ette, et nad armust sallitud on wõõras majas ja leiwas. Kord selle tundmiseni, selle enese kodus oleku tundmiseni jõuda, tähendaks meil puhkamist, magust rahu maitsmist, kosutawat hinge tagasitõmbamist; tähendaks õitsmist wagusas aias, kuna senni tuuled rahu ei annud, põõsaid kõigutasid, lehti rabasid ja õitsmist takistasid.

1) Järeelseisew kirjatükk on ajakirjaniku T. Sanderi üks wiimastest töödest. Autor kandis ta 1914. a. 7. juunil Wiljandis Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduse-koosolekul ette. Warsti pärast seda, juulikuu lõpul 1914, wiis sõjakutse T. Sanderi teatawaste wäeridadesse, kus ta sellesama aasta augustikuu keskpäiwist saadik, mill ta Soldau lahingust osa wõttis, jäljeta kadunuks jäi.

Kuid — kes õitsja puu on, õitseb ka tormi ja sajuga. Kuidas õitseme meie?

Kõneldakse waimlisest ja majanduslisest arenemisest — õitsmisest ei wõi kummalgi rinnal weel juttu olla. Ühte ei saa aga tähendamata jätta ja selle peale on ka ühtepuhku tähendatud: meie waimline arenemine on majanduslisest sedapuhku nõrgem.

Waimlise arenemise alal ei ole meil wärskeimat hoo-wõtmist — „renässangs'i“ — märgata. Need kirjanduslised Messiad, keda oodati, ei tulnud, ja kui me Wilde, Suitsu, Tuglase, Lutsu, Underiga rahul ei ole, siis on meie päralt pettumusetunne, halb tunne.

Wähe suudetakse meil ka jõuulisemate waimuelu puhangute äratamiseks üliõpilaste seas ära teha. Eesti olude iseäralduse tõttu, selle tõttu, et meil rohkem muresid on kui teistel rahwastel, nõuame oma üliõpilastelt tihti Eesti elu waimlise hooratta juures seismist, s. o. nõuame rohkem kui teised rahwad oma õppiwalt nooreltsoolt. Üliõpilane on meil ajutiselt Eesti elu hooratta juure ka astunud, aga suuremal hulgal juhtumistel on ta korjamise- ja kogumisetööd summas teinud; see on aga alles teise, kolmanda järgu töö, mille eest ka muidugi neile tänu wõlgname.

Mis teistesse koolidesse puutub, siis on nende kuulsus weel kahtlasem. Kahtlaseks nende kuulsuse on wäline mõju teinud, mis neile koolidele wõõrast keelt peale sunnib. Rohkem rahul wõib olla ajalehega. Siin tundub jõuupingust, kuid pingutatud käewarresse laseb trahwinaaskel hästi warutud silmapilgul lõdwendajat kihwti. Meie „kæwarte“ lõdwenemine sünnib alatasa nende kangenemise silmapilkudega ühel ajal.

Nii on tegewuse awaldamise wõimalused kõige tähtsamatel waimlise arenemise aladel halwatud.

Ka kiriku teenused on wähemaks jäänud kui nad wanaste olid. See meie waimuelu halwatud olek tundub

otse meie tegelaste häälekõlast, kui nad kõnelewad, ja ridade wahelt, kui nad kirjutawad. Nende kõnede läbi ja ridadest kostab otsegu: „Ärge heitke meelt ära; waadake, waadake! Estonia, Wanemuine . . . linna-omawalitsuste järk-järgulised eestlaste kätte mängimised; tarwitajate- ja piimaühisuste wõrgud, rahaasutuste wõrk jne.“ Selles julgustamises peitub aga kartus. Sest waimlise arenemise alalt ei ole mingisuguseid julgustamisewõrkusid nimetada — kooli-wõrk wast, mis hoopis teistsugust mõju awaldab. Waimlise arenemise alal sünnib kõik molltoonis.

Ei ole siis ka ime, kui me waimlise arenemise pealiskaudsust tähele pannes teinekord majanduslist elu ja tegewust liig kõrgelt hindame, s. o majanduslise arenemise tähtsust suuremaks tõstame kui ta tõepoolest on.

Mis on sõna — küsitakse seesugusesse eksitusesse sattudes — mis on sõna, waim, korda saatnud? mis on sõna sees ja taga? Waadake, mis raha on teinud!

See oli latakile magaw mammon, mis tasahiljukesi serwa peale tõusis ja teed pankadesse leidis. Meie ühistegeliste rahaasutuste saamiselugu tuleb majanduslise õhkkonna tihenemise kohast otsida. Sõna osa oli teeniw, awitaw. Rahwa sisemine tung, majandusliselt edeneda, warandusi koguda, oli see, mis mammona rohkem kui sõna serwale tõstis ja tegewusesse käitas.

Kas sõna kergitas „Estonia“, „Wanemuise“, „Endla“ ja „Koidu“ müürid üles? Ei, rahwa raha tegi seda. Sõna oli küll abiks müürisid seadmas, seadmist wirgutamas ja julgustamas, aga nüüd on seadja kadunud ja imet teeb paas, teliskiw, aine. Walgendawad „Estonia“ müürid kõnelewad sisukamalt Eesti jõuust ja nõuust kui isamaaline paugutamine kontserdisaalis. Lasna mäe paas, traatwarbade teatri müüri sisse õmmeldud, kirkaste löökidega paigale seatud, kellutäie lubjaga kinni magatatud, on meie iseteadwust enam ergutanud kui Jakobson ja Tõnisson. Aine, immobil on rahwa truu sõber. Ta walgub alla müüri

seest ja walgustab meie iseteadwust ning kosutab hinge. Ei ole tõsi, et „alguses oli sõna“; aine, materjal, mammon — see oli alguses.

Jätab selle tõe kohta ühisasutuste tõusmine veel kahtlust, siis peaks eramajade ja etteewõtete kerkimine ommeti need kahtlused pillutama. Ei olnud ju ühtegi sõna oma maja teha laskmist ergutamas, palju ennem tagasi kiskumas, naermas, narrimas. Tallinna Toompealt alla waadates silmad Eesti „suurnikkude“ majasid otsegu põllule mahajäänud hiiglakalewite räpsukiwa. Sõna ei etendanud nende ehitamise juures teeniwatki osa, nagu wast teatrite juures.

Kas sõna, kihutus, tagasundimine tõstis Tallinna perekamaks, kaswatas linnadele alewid kõrwale: Tartule Karlowa, Wiljandile Kantremaa ja Eesti meeste wabrikud? Ei, mammon oli see. Mammon olgu kiidetud, etteewõtewaim ülistatud, äriwaim aukohale seatud, leiwamure õnnistatud. Sellel on mõju, sellel on teenuseid. Eks te tunnud, et kui te Eesti etteewõtete ja majade wahelt läbi läksite, siis teie rahwasõprus waimlist toetust leidis. Warandusline küllus, mis üksikutele isiklist uhkust ja iseteadwust andis, kallas ühel hoobil rahwuslist uhkust ja iseteadwust ning julgust. Mogri Märtime jõukus wõib Koidulaid waimliselt toetada. Need linna piruka lähedal seismise tagajärgedena üleskerkinud Westmannide „pilwelõhkujad“, kas nad oma kopsaka koguga teile teadmist peale ei sundinud, et ka meie oleme kord kanna maha pannud ega saa teda nii hõlpsalt paigast nihutada — siin „Lääne mere koidu kalda peal“.

Te astute Eesti meeste majade wahelt läbi ja ammutate nende müüride wilust kosutawat usku Eesti tulewikku, tundes, et nende müüride taga Eesti waim, keel ja meel ja soe osawõtmine meie asjadest walitsewad.

Aga — praegu tõukasime jalaga wastu kiwi.

Eesti keel ja meel ja soe osawõtmine Eesti asjadest. Sellest sisemisest kiwist tahtsingi kõnelda, sest et ta üks neist põhjustest on, mis meil sapilise ja kaebliku proosa ning luule tekkimiseks kaasa aitawad.

*

Eesti keel ja meel. Kui seda nõudmist ei oleks!

Kui me äratundmisel wõiksimme olla, et energia puudus rahwaste arwu rohkuse juures süüdi on, nagu monistid seletawad, siis oleks meeletus omapärase kultuuraloomise kasuks tööd teha, sest see tähendaks edu takistamist; selle asemel tuleks meil heita Eesti keele ja meele toonitamine ja mõista, et ühe wäikse rahwa waimlise ja majanduslise arenemise all kokkusulamist kõrwalolewa suure naabriga tuleb näha, ja selle kokkusulatamise kiirustamine oleks tõsise edu lipukiri ja kaugemalenägijate püüd.

Aga — et meil nüüd Eesti keelt ja meelt ja meie iseäraliste olude sunnil ka erakorraliselt-sooja osawõtmist Eesti asjadest nõutakse, selle all kiusamist omapärase kultuuralpoole mõeldes, siis on selle nõudmisega sapp ja kaebe ühendatud.

Mitte üksi ajakirjanduse weergudelt ei leia me seda sappi ja kaebet, waid ka ilukirjandusest, kus ta kodumaa otsimisega ühenduses on:

„Sa oled kodu, kesk kodumaa raal ja otsid teed tema poole!“ kaebab Juhan Liw, täis hirmunud ihket.

Oli tarwis ennast petta, et sõna ja waimu maha salata ja majade kerkimises üksi rahwa edenemise aluspanti ja iseteadwuse ergutajat näha. Selgema läbinägemise juures pidi see pettekujutus lagunema.

Sest mis usku ja waimlist julgust wõtan ma endasse meie suurtest majadest, kui ma neist usun ja aiman, et nende taga paksud papid ja mammid Hammerschmidtid elawad, kohwi keedawad ja halba Saksa keelt räägiwad? Mis rah-

wuslist toetust annab teliskiwikorsten ja paemüür, kui ta peal Eesti waim ei hinga?

Neile, kes sooja osawõtmist oma jõukuse juures Eesti asjade wastu üles ei näita, neile otsegu ütleksid kirjanikud:

„Seitsesada aastat terve orjaaja pikkusel oli wilu, wilu waesuse ja alanduse pärast; nüüd, kus orjaahelad langenud ja rahwa jõukus kaswanud, puhuwad ikka weel wilud tuuled, — rahwa kosumine ei ole ilukirjanduses kaastundmust leidnud.“

Millest see tuleb? Kas tuleb see sellest, et meie kirjanikud proletaarline intelligents on ja senni tõusmata on sulemehed, keda kodanlise koorekihi rinnapiim oleks kaswatanud ja õhkkond ümbritsenud?

Palju ennem, usun, tuleb see sellest, et ei ole töötatud „mõõk ühes, lubi teises käes,“ nagu laulik ütleb, ei ole waimuga lupja kastetud.

Meie majad külwawad rahutust. „Teie majade paisutus kui jagaks — ütlewad kirjanikud — waenu meie inspiratsioonile, sest et meil paljude nende kohta teada on, et neis Saksa- ja Wenemaa asuwad. Teie perekondade kodune keel, teie perekonna-elu — mõtelge! — mis läheb see meile korda! Teie poegi-tütred ei tarwitse meie tunda, andke meile ainult teadmine, et nad armastawad meie keelt ja tahawad seda rääkida — rongisõitudel, kerges süstas, kliinikutes ja — mis peaasi — oma kodudes. Teie majad peawad meile teadmise peale sundima, et teie igast sammust, mis rahwa omapärase kultura loomiseks astutud, tõsist rõõmu tunnete ja mitte ükskõiksust üles ei näita. Teie nõuate stiilitöid. Aga kuidas joobuda keele kõlast, kui sa tead, et jõukad suguwennad ja -õed su keelt häbenewad wõi muidu palju selleks oma warandustekogumise ja argipäewaste talituste juures aega ei saa, et kunstite loopsakamale lahtiminekuks paremaid tingimisi aidata luua, mis nende kohus oleks? Kuidas olla kõrgemate aadete ja ihade ilmutajaks ja kuidas sead sa oma seisukorra kuul-

suse wastu usu juures, et keel — sinu paas, sinu lubi, millest sina ehitad — abras, põlatud ja lagunemisel on?”

Umbes nõnda nagu kipuks kostma mõnegi kirjaniku ja luuletaja suust.

See „kipuks kostma“ ei ole aga muud midagi kui dissonants, ebakõla meie waimlise ja majanduslise arenemise wahekorras.

Üks on tõsi — meie üksikute inimeste jõukus ei käi mitte käsikäes rahwa omapärase kultura loomise püüga, s. o. rahwa iseloomu kaswataw töö, mis tähtsal mõõdul ilukirjanduse ülesanne, ei leia meie majandusliselt arenewa kihi peal küllalt poolehoidmist, mida seda enam tarwis läheb, et rahwuslise iseolemise eest wõitlemine päew-päewalt ägedamaks läheb ja suuremat poolehoidmist nõuab.

Ajakirjanduses nõutakse seda poolehoidmist käredate manitsuste ja hurjutamistega; ilukirjandus aga ei nõua midagi, waid reageerib teisel wiisil: on kas sapiline wõi nukker.

Mispärast siis on meie ilukirjanduses nii palju nukraid tooniseid?

Muidugi mitte üksinda „kadasaksluse“ ja tuimuse pärast hingeeluliste küsimuste wastu, — on weel palju, palju teisi põhjusi, teisi, palju tähtsamaid kui need kaks on: siin mõjuwad kaasa kirjatöö loomise juures — kirjaniku enda isiklikud omadused, ta karakter, iseloom; kaswatus. Siin awaldab oma sügawat mõju wahekord teiste inimestega: sõprus, wiha, armastus, kadedus; siin etendab tähtsat osa kliima, tõug, usk; ajalugu, mida üks rahwas läbi teinud; rahwa üleüldine edasipüüdmine, tema mured ja ihkamised. Aga kõigist neist põhjustest kõnelda, kõiki neid walgustama hakata, waadelda, kuidas üks wõi teine toon neist läbi waimlise selgimise õhustiku ilukirjanduses üksikute tööde juure on pääsnud, tähendaks sadasid lehekülgesid ette lugeda; sellepärast peatame siin ainult ühekahe nähtuse juures, mis sapilist ja kaeplikku tooni meie ilukirjanduses tähendada on aidanud.

Kus on siis meie ilukirjandusline proosa ja luule sellepärast sapiline wõi kaeblik olnud, et Eesti meelt ja keelt, Eestit küllalt ei ole leitud? Kus on meie ilukirjandusele meie õõnes kultur heli ja tooni annud?

Üks kirjanik, kelle juurest seda kohe näeme, on Sillaots. Tuletatagu meele ta Hammerschmidtisid „Anna Holmi“ seest, nende kadakasakslust. See ei ole mitte ainult pilkamine meie naesterahwa madala haridusejärje üle, sellepärast et ta kirjaniku keelt ei tarwita. Ei, see on ühel hoobil ka waen, sapp kirjaniku meelelaadis. Kirjanikust on pooleldi seltskonna pahede hurjutaja saanud. Rahwuslise iseolemise eest wõitlemise põhjas asub waen ja see waen annab ennast siin tunda, laotab oma mürgilõhna meie meeltesse. Meie „kadakasakslus“ — käbid, kes Eesti kannust kaugele kukkunud, on kirjanikkudele pinnaks silmas, pinnaks — õigem öeldud — südames. Sillaotsa „Anna Holm“ on waenuliku inspiratsiooniga kirjutatud. Kuid — inspiratsioon ei wõi waenulik olla; waimlise ja majanduslise wahekorra peal põhjenewa ebakõla tagajärjel likwideerib, nagu näete, ennast nõnda kunst, wõtab rikke külge ja huugab sellest rikkest.

Ainuke abinõu kunsti päästmiseks on kaebesse kalduda; seda anname ennem andeks.

Meie oleme kaastundlikud, kui luuletaja ütleb: „kõrget, suurt ma leidsin üles, sind ei leidnud, kodumaa“; aga kui ta ütleb: „seal suguwennad püüawad silkusid, — Madis olgu nendega“, siis pahandame meie.

Minu arwates ei tuleks Suitsule iseäraliseks süüks anda, et ta meile „silgupüüdmist“ ette heidab, s. o. et ta meelelaadis seesama dissonants, mis majanduslise ja waimlise arenemise wahel walitseb, kaja ja kustust on leidnud.

Meil küsitakse: miks kirjanik lõõb seltskonda? Lõõb, sest et ta ise lüüa on saanud. Ta ei peaks lõõma, aga kui ta ei lõõks, siis kaebaks ta, nutaks, nagu Juhan Liiwist nägime.

Peale Sillaotsa ja Suitsu on meie seltskonda Metsanurk ja Wilde lõõnud, wiimane „Tabamata imes“ ja „Pisuhännas“.

Suurelt osalt tuleb seltskonna lõõmine ja kaebe sellest, et endid kodus ei tunta.

„Sa oled kodu, kesk kodumaa raal
ja otsid teed tema poole.“

See ei ole mitte mõne vihaseks tehtud ja ärapahandatud kuulsusehimulise kibe ja ennast äraandew tunnistus, waid puhtasüdamlise lüürikuse haledakajaline pihtimine.

„Sa oled kodu, kesk kodumaa raal
ja otsid teed tema poole.
Teed otsin, ah teed otsin ma
ja suren ja ärkan tund tunniga.“

Ärgatakse siis, kui majanduslisest tõusust waimlise arenemise puudujäägile troosti otsides paradoksilisi illusioonisid looma hakatakse majanduslise edenemise kõikwõimise kohta; surrakse siis, kui sügawama äranägemise juures leitakse, et need paradoksid purunema peawad.

See „suremine ja ärkamine tund tunniga“ tuleb siis, kui kodu kirjanduslistele õitele wilu on. Wilu wõis olla ta mõisate ja waesuse pärast, wõib nüüd olla jõukuse pärast, oma poegade ja tütarde pärast, kes waimliseks toeks ei suuda olla wäikse rahwa kirjanikkudele, sell ajal kui selle rahwa „tüwesse talwa taotakse“, ta koondamise-püüule takistusi tehakse.

Aga, mis siis nüüd teha? Kuidas kaotada ebakõla kahe arenemisewoolu wahel, et meie rütmusliselt-rõõmsalt wõiksime edeneda ja meie ilukirjandus vähem nukker ja sapiline oleks? Kuidas aidata?

Selle küsimuse jätan lahtiseks. Minu asi oli ainult seda dissonantsi leida ja ära tähendada.

T. Sander.

Lisamärkus.

Wiimse trükipoogna masina alla minemise eel sain õp. J. Köppu kaudu Pärnu kirikukatsumise protokolli 5. weebruarist 1680 kätte. Sellest protokollist leidsin veel korra Hans Bulli nime. Katsumise III osa nr. 1 all seisab küsimine, kes köster on ja nr. 3 all: Kas ta lugeda mõistab? Wastus nende küsimuste peale kuulub: Hans Bull, ein Undeutscher = mitesakslane; oskab lugeda, kirjutada, rehkendada jne., Saksa ja mitesaksa keelt.

Kes on see Pärnu köster Hans Pull? Võimata, et Tartu endine suure gilde kaupmees, mitme maja omanik. Wanaduse peale waadates oleks võimalik, et Pulli Hans 1680 veel elaks; ta oleks sel ajal umbes 80 aastane olnud. Kuid esiteks seisab Tartu kodanikkude nimekirjas 1658 aastast Hans Bulli nime juures † ja teiseks võimata, et kaupmehest wanas põlwes Pärnu köster saanud. Pärnu köster Hans Bull esineb selle aja kohta haritud mehena; kuna mujal köstrid sel ajal sagedasti ainult lugeda ja laulda oskawad, kirjutab ja rehkendab Pärnu köster ja kõneleb Saksa ja Eesti keelt. Võiks oletada, et Pärnu köster Tartu suurkaupmehe Hans Bulli poeg olnud, kel tahtmine puudus wenna Johanni wiisi kaupmeheks hakata, köstriametit leti taga seismisest paremaks pidades, kuid sellel oletamisel puudub veel iga kindlam alus. Rutuline aeg ei luba mind Pärnu köster Hans Bulli kohta seda puhku põhjalikumat uurimist ette võtta; kes teab, ehk leiduks Pärnus kusagil teateid selle endise haritud köstri kohta.

M. J. Eisen.

Sisukord:

	Lhk.
Märt Rand , Eesti armuilmast	3
M. J. Eisen , Pulli Hans	100
Helmi Reiman , Eestlaste matusekombed	123
Aino Kallas , Koidula surm	164
W. Reiman , Eesti rahwa usuolu 1587	171
M. J. Eisen , Kaks auusate kommete edendajat kirikus	178
T. Sander , Sapilise ja kaebliku proosa ning luule tekkimise põhjustest	186

Hind 1 rbl.

